

**ΠΜΣ Εφαρμοσμένης Οικονομικής
Τμήμα Οικονομικών Επιστημών,
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας**

**Άμεση Δημοκρατία: Θεωρητική Διερεύνηση των
Επιπτώσεων στην Οικονομία**

Νικήτας Ι. Γκανάς

Επιβλέπων: Καθηγητής, Νικόλαος Κυριαζής

Βόλος 2011

Υπεύθυνη δήλωση

Βεβαιώνω ότι είμαι συγγραφέας αυτής της διπλωματικής εργασίας και ότι κάθε βοήθεια την οποία είχα για την προετοιμασία της, είναι πλήρως αναγνωρισμένη και αναφέρεται στη διπλωματική εργασία. Επίσης έχω αναφέρει τις όποιες πηγές από τις οποίες έκανα χρήση δεδομένων, ιδεών ή λέξεων, είτε αυτές αναφέρονται ακριβώς είτε παραφρασμένες. Επίσης βεβαιώνω ότι αυτή η πτυχιακή εργασία προετοιμάστηκε από εμένα προσωπικά ειδικά για τις απαιτήσεις του προγράμματος μεταπτυχιακών σπουδών στην Εφαρμοσμένη Οικονομική του Τμήματος Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Βόλος, Ιανουάριος 2011.

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον επιβλέποντα καθηγητή της παρούσας εργασίας κ. Νικόλαο Κυριαζή, για την καθοδήγηση και την έμπνευση που μου παρείχε κατά τη διάρκεια της εκπόνησης αυτής της διπλωματικής εργασίας. Οι διαστάσεις της επιστημονικής μου αναζήτησης εμπλουτίστηκαν και οδηγήθηκαν σε νέους, άκρως ενδιαφέροντες δρόμους και μου δόθηκε η ευκαιρία να σχηματίσω μία πιο εμπειριστατωμένη εικόνα για τα πολιτειακά και οικονομικά δρώμενα, καθώς και για το μεγαλείο της αρχαίας Αθήνας.

Πολύτιμη συνοδοιπόρος σε αυτό το ταξίδι στάθηκε πνευματικά και ψυχολογικά η αρραβωνιαστικιά μου, κα. Κωνσταντίνα Βίτσα. Θα ήθελα να εξάρω την υπομονή της και τη διαρκή και υπερπολύτιμη στήριξη που παρείχε με αμέτρητη δύναμη και άνευ όρων.

Τέλος θα ήθελα να ευχαριστήσω το προσωπικό της κεντρικής βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας στο Βόλο, της βιβλιοθήκης του ΤΕΙ Λάρισας, της δημοτικής βιβλιοθήκης Τρικάλων και της βιβλιοθήκης του ΤΕΦΑΑ στα Τρίκαλα, για την καθοδήγηση τους στην αναζήτηση πηγών, κατά τη διάρκεια της καθημερινής μου μελέτης στα αναγνωστήρια των παραπάνω βιβλιοθηκών.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	8
1. Ορισμοί για την Δημοκρατία	9
1.1 Η έννοια, τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα της Δημοκρατίας	9
1.2 Έμμεση Δημοκρατία.....	14
1.3 Άμεση Δημοκρατία.....	14
1.4 Μέσα Άμεσης Δημοκρατίας.....	15
1.5 Οφέλη και αδυναμίες της Άμεσης Δημοκρατίας.....	22
2. Ιστορική Ανασκόπηση.....	25
2.1 Η Αθηναϊκή Δημοκρατία (592-323 π.Χ.)	25
2.1.1 Τα γεγονότα πριν την γέννηση της Δημοκρατίας	29
2.1.2 Η συνεισφορά του Σόλωνα.....	36
2.1.3 Η συνεισφορά του Κλεισθένη	36
2.1.4 Η συνεισφορά του Εφιάλτη	37
2.1.5 Οι δημοκρατικοί θεσμοί.....	39
2.1.6 Τα αίτια της πτώσης της αθηναϊκής δημοκρατίας	42
3. Σύγχρονες μορφές άμεσης δημοκρατίας	48
3.1 Στοιχεία άμεσης δημοκρατίας στην Ελβετία	54
3.2 Στοιχεία άμεσης δημοκρατίας στην Γερμανία	58
3.2.1 Πρωτοβουλίες και δημοψηφίσματα σε Εθνικό Επίπεδο	59
3.2.2 Πρωτοβουλίες και δημοψηφίσματα σε Περιφερειακό Επίπεδο	59
3.2.3 Πρωτοβουλίες και δημοψηφίσματα σε Τοπικό Επίπεδο.....	61
3.2.4 Μελλοντικές τάσεις.....	63
3.3 Στοιχεία άμεσης δημοκρατίας στις ΗΠΑ.....	64
3.3.1 Η Πρωτοβουλία 13.....	71
3.3.2 Η Πολιτεία της Καλιφόρνια	74
4. Προτάσεις για την Ελλάδα.....	83
4.1 Η υπάρχουσα κατάσταση	83
4.2 Ο Νόμος 4023/2011	86
4.3 Κριτική της νομοθεσίας	88
4.4 Προτάσεις για την Ελλάδα	92
5. Συμπεράσματα και προτάσεις για περαιτέρω έρευνα	100
6. Βιβλιογραφία.....	105

Περιεχόμενα Πινάκων

Πίνακας 1: Ταξινόμηση των λαϊκών διαδικασιών ψηφοφορίας.....	16
Πίνακας 2: Πολιτειακές μεταβολές στην αρχαία Αθήνα.....	28
Πίνακας 3: Διαδικασία μετάβασης ύπαρξης κανόνων και ποινών.....	31
Πίνακας 4: Αριθμός δημοψηφισμάτων σε δημοκρατίες του κόσμου πριν το 1945 έως το 1988.....	50
Πίνακας 5: Οι 3 σημαντικότερες θεματικές περιοχές που καλύπτουν οι λαϊκές πρωτοβουλίες από το 1951 έως το 2003 στην Ελβετία.....	56
Πίνακας 6: Ψηφοφορίες μέσω πρωτοβουλιών και δημοψηφισμάτων για οικονομικά θέματα στην Πολιτεία της Καλιφόρνια την περίοδο 1990-2011.....	76
Πίνακας 7: Κρατικά έξοδα της πολιτείας της Καλιφόρνια, που προέρχονται από αποφάσεις πρωτοβουλιών, την περίοδο 2009-2010.	81
Πίνακας 8: Περιορισμοί στις κύριες κρατικές πηγές εσόδων, που προέρχονται από αποφάσεις πρωτοβουλιών στην πολιτεία της Καλιφόρνια την περίοδο 2009-2010.....	81
Πίνακας 9: Λόγος χρέους γενικής κυβέρνησης προς το ΑΕΠ.....	93
Πίνακας 10: Δείκτης αντίληψης διαφθοράς σε επιλεγμένες χώρες, το έτος 2009.....	95
Πίνακας 11: Αντίληψη έκτασης διαφθοράς των επιμέρους θεσμών σε επιλεγμένες χώρες, το έτος 2009.....	96

Περιεχόμενα Εικόνων

Εικόνα 1: Παγκόσμια κατανομή αριθμού λαϊκών ψηφοφοριών για σημαντικά θέματα ανά ήπειρο.....	49
Εικόνα 2: Χρήση άμεσης δημοκρατίας σε εθνικό επίπεδο σε χώρες της Λατινικής Αμερικής.....	53
Εικόνα 3: Διαδικασίες πρωτοβουλίας και δημοψηφίσματος στις ΗΠΑ.....	65
Εικόνα 4: Ύπαρξη διαδικασιών άμεσης δημοκρατίας στις πολιτείες των ΗΠΑ.....	68

Περιεχόμενα Γραφημάτων

Γράφημα 1: Ανά έτος εκτιμώμενη μείωση των πολιτειακών εξόδων, προερχόμενη από αποφάσεις λαϊκών πρωτοβουλιών στις ΗΠΑ για την περίοδο 1957-2000.....	69
Γράφημα 2: Αριθμός πολιτειακών πρωτοβουλιών ανά δεκαετία.....	74
Γράφημα 3: Αριθμός τοπικών ψηφοφοριών σε τέσσερις επαρχίες της Καλιφόρνιας (Los Angeles, Orange, Riverside, and San Bernardino).....	75
Γράφημα 4: Αριθμός πολιτειακών πρωτοβουλιών ανά δεκαετία και συνεισφορά τριών δυτικών πολιτειών.....	75

Άμεση Δημοκρατία: Θεωρητική Διερεύνηση των επιπτώσεων στην Οικονομία

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Λέξεις κλειδιά: Άμεση Δημοκρατία, Οικονομικές Επιπτώσεις, Αθηναϊκή Δημοκρατία, Πρωτοβουλία

Κωδικοί JEL: N4, K1, P59

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να οριοθετήσει τα ζητήματα που άπτονται των διαδικασιών της συμμετοχής των πολιτών στις πολιτικές αποφάσεις στην Ελλάδα και την επίδραση που έχει η συμμετοχή αυτή στο οικονομικό γίνεσθαι. Επιπλέον σκιαγραφούνται ερωτήματα που θα μπορούσαν να οριστούν για μελλοντικά δημοψηφίσματα στην Ελλάδα, οι ενδεχόμενες επιπτώσεις τους, καθώς και η σύγκριση παρόμοιων πρακτικών σε άλλες χώρες, σε σχέση με την Ελλάδα δυνητικά.

Στο πρώτο κεφάλαιο αναλύονται οι έννοιες, τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα της δημοκρατίας. Παρουσιάζονται ακόμη οι μορφές της έμμεσης και της άμεσης δημοκρατίας και αναλύονται τα μέσα άσκησης (δημοψήφισμα, πρωτοβουλία, ανάκληση), τα οφέλη και οι αδυναμίες της τελευταίας.

Στο δεύτερο κεφάλαιο αναλύεται η αρχαία αθηναϊκή δημοκρατία, που αποτελεί τον τόπο και το πολιτικό μόρφωμα που γέννησε τη δημοκρατία, αφού πρώτα γίνεται μία σύντομη αναφορά στην εξέλιξη της δημοκρατίας.

Στο τρίτο κεφάλαιο καταγράφονται στοιχεία άμεσης δημοκρατίας στον σύγχρονο κόσμο. Δίνεται εμβάθυνση στις χώρες της Ελβετίας, της Γερμανίας και των ΗΠΑ. Επίσης παρουσιάζεται η Πρωτοβουλία 13 που σημάδεψε την πορεία της σύγχρονης άμεσης δημοκρατίας.

Το τέταρτο κεφάλαιο περιέχει την υπάρχουσα κατάσταση όσον αφορά τις διαστάσεις στην Ελλάδα, τον νόμο 4023/2011 που ενισχύει την άμεση δημοκρατία και εξετάζεται η δυνατότητα υιοθέτησης ισχυρότερων αμεσοδημοκρατικών διαδικασιών που επηρεάζουν την οικονομική απόδοση στην Ελλάδα. Θέτονται επίσης κάποια ενδεικτικά ερωτήματα για ενδεχόμενα δημοψηφίσματα.

Τα συμπεράσματα που προκύπτουν περιγράφονται στο πέμπτο κεφάλαιο. Η άμεση δημοκρατία προβλέπεται στην Ελλάδα αποκλειστικά στην ύπαρξη νομοθεσίας για top down δημοψήφισμα. Καθίσταται αναγκαία η υιοθέτηση bottom up διαδικασιών για να τεθούν θέματα φορολογικών μεταρρυθμίσεων και δημιουργίας ελκυστικού επιχειρηματικού περιβάλλοντος, με σκοπό την μείωση της φοροδιαφυγής, την αύξηση των κρατικών εσόδων, την τόνωση της αγοράς εργασίας και την αύξηση της ανάπτυξης.

Direct Democracy: Theoretical Investigation of the Impact in the Economy

ABSTRACT

Key words: Direct Democracy, Economic Impact, Athenian Democracy

JEL classification: N4, K1, P59

The purpose of this thesis is to define the issues concerning the process of citizen participation in political decisions in Greece and the influence of this participation in the economic mainstream. Moreover it is outlined questions that could be set for future referendums in Greece, the potential impacts, and comparison of similar practices in other countries, compared with Greece potentially.

The first chapter analyzes the concepts, advantages and disadvantages of democracy. It is also presented, the forms of the indirect and direct democracy and analyzed the means of achievement (referendum, initiative, and recall), the benefits and shortcomings of the latter.

The second chapter discusses the ancient Athenian democracy, which is the place and the political arrangement that gave birth to democracy, having first made a brief reference to the evolution of democracy.

The third chapter details recorded direct democracy in the modern world. Depth has been given in the countries of Switzerland, Germany and the USA. It is also presented the Initiative 13, which marked the course of modern direct democracy.

The fourth chapter contains the current status of dimensions in Greece, Law 4023/2011 which supports direct democracy and it is examined the possibility of adopting stronger direct-democratic procedures which affect the economic performance in Greece. Some indicative questions for possible referendums are also set.

The conclusions obtained are described in Chapter Five. Direct democracy in Greece provided exclusively to legislate for a referendum top down. Becomes necessary to adopt bottom up procedures for placing matters of tax reforms and create an attractive business environment in order to reduce fraud, increase government revenue, boost labour market and increase growth.

Η φτώχεια μέσα σε ένα δημοκρατικό καθεστώς είναι τόσο προτιμότερη από τη λεγόμενη ευτυχία μέσα στα τυραννικά καθεστώτα όσο η ελευθερία από τη σκλαβιά.

*Δημόκριτος (460-370 π.Χ)
Απόσπασμα 251 Diels-Kranz*

Εισαγωγή

Η διακυβέρνηση μιας πολιτείας, μίας χώρας ή μίας πόλης αποτελούσε και αποτελεί μονίμως ένα πεδίο αντιπαράθεσεων και ανταλλαγής απόψεων ανάμεσα σε ειδικούς και μη. Η συμμετοχή του λαού ή όχι στα κοινά, ο βαθμός αντιπροσώπευσης του σε μεγάλο ή μικρό ποσοστό, ο τρόπος άσκησης της πολιτικής της διακυβέρνησης αποτελούν ζητήματα ιδιαίτερος σημαντικά για την καθημερινή ζωή των πολιτών αλλά και την ύπαρξη, ανάδειξη και πρόοδο μιας χώρας, ενός έθνους ή μιας πόλης, τόσο σε οικονομικό επίπεδο όσο και σε κοινωνικό επίπεδο.

Έως τις μέρες μας έχουν εφαρμοστεί μία σειρά από πολιτεύματα, άλλα επιτυχημένα και άλλα όχι. Το κρίσιμο στοιχείο πάντα είναι η ευημερία του λαού και γιαυτό το λόγο έχει γίνει σχεδόν καθ'ολοκληρίαν αποδεκτό ότι το πολίτευμα της δημοκρατίας είναι το πιο θετικό από τα υπάρχοντα πολιτεύματα και αν δεν είναι πάντα θετικό είναι το λιγότερο αρνητικό ως προς τις επιπτώσεις. Η δημοκρατία μπορεί να λάβει διάφορες μορφές, ανάμεσα τους είναι η άμεση και η έμμεση δημοκρατία. Η άμεση δημοκρατία χρησιμοποιείται πολύ λιγότερο σε σχέση με την έμμεση δημοκρατία, σε παγκόσμιο επίπεδο.

Η πρόσφατη πολιτική και οικονομική κατάσταση της Ελλάδας που διανύει βαθιά περίοδο κρίσης, σε συνδυασμό με την ανακοίνωση για διεξαγωγή δημοψηφίσματος από την Ελληνική Κυβέρνηση (Νοέμβριος 2011)¹ για την λήψη νέου δανείου από την Ευρωπαϊκή Ένωση και το ΔΝΤ, εγείρει πολλά ζητήματα για την άμεση συμμετοχή του λαού στις πολιτικές αποφάσεις, καθώς οι επιπτώσεις που σημαίνει μία τέτοια επιλογή είναι τόσο οικονομικές όσο και πολιτικές.

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι, αφού κάνει μία σύντομη αναφορά στο πολίτευμα της άμεσης δημοκρατίας στο πρόσφατο και στο μακρύτερο παρελθόν, να οριοθετήσει τα ζητήματα που άπτονται των διαδικασιών της συμμετοχής των πολιτών στις πολιτικές αποφάσεις στην Ελλάδα και την επίδραση που έχει η συμμετοχή αυτή στο οικονομικό γίνεσθαι.

Επιπλέον σκιαγραφούνται ερωτήματα που θα μπορούσαν να οριστούν για μελλοντικά δημοψηφίσματα στην Ελλάδα, οι ενδεχόμενες επιπτώσεις τους, καθώς και η σύγκριση παρόμοιων πρακτικών σε άλλες χώρες, σε σχέση με την Ελλάδα δυνητικά.

¹ Και τελικά την απόφαση απόσυρσης της πρότασης.

1. Ορισμοί για την Δημοκρατία

1.1 Η έννοια, τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα της Δημοκρατίας

Ο Αριστοτέλης όρισε τη δημοκρατία ως το πολίτευμα όπου επικρατούν οι άποροι (Πολιτικά 1279b 18, 1279b 39, 1280a 4, 1296b 25-26, 1317b 10) ή γενικότερα το πλήθος (1279b 23, 1292a 4-5, 1317b 6). Από τη μια μεριά ο όρος άποροι σημαίνει κανονικά εκείνους που δεν έχουν ιδίους πόρους, επομένως τους λεγόμενους συνήθως θήτες. Από την άλλη μεριά ο όρος πλήθος κανονικά χρησιμοποιείται για να περιγράψει όλα τα κοινωνικά στοιχεία που βρίσκονται εκτός του κύκλου των ευγενών και των πλουσίων, με άλλα λόγια τα εν γένει λαϊκά στοιχεία μέχρι και των ιδιοκτητών μικρών γεωργικών κλήρων ή εργαστηρίων.

Στο εκτενέστερο από τα χωρία που ορίζουν τη δημοκρατία ως το πολίτευμα όπου επικρατούν οι άποροι (1279b 18, 1280a 4) ο Αριστοτέλης αναπτύσσει τη σκέψη του με το κριτήριο που χρησιμοποιεί προκειμένου να διακρίνει αφενός τη δημοκρατία και αφετέρου την ολιγαρχία. Αυτό είναι η οικονομική κατάσταση εκείνων που έχουν πολιτικά δικαιώματα στο ένα πολίτευμα ή στο άλλο. Όταν έχουν πολιτικά δικαιώματα μόνον οι πλούσιοι, αυτό συμβαίνει επειδή είναι πλούσιοι: δεν έχει σημασία αν είναι περισσότεροι ή λιγότεροι από τους άπορους. Όταν έχουν πολιτικά δικαιώματα και οι άποροι, αυτό γίνεται με αιτιολογικό το ότι και αυτοί πρέπει να έχουν πολιτικά δικαιώματα, και όχι γιατί είναι περισσότεροι από τους πλούσιους. Έτσι διατυπώνεται η γνώμη ότι κατ' ανάγκην, όπου άρχουν οι πλούσιοι επειδή είναι πλούσιοι το πολίτευμα είναι ολιγαρχικό. Όπου άρχουν οι άποροι, το πολίτευμα είναι δημοκρατικό.

Δίνοντας έναν ολοκληρωμένο ορισμό για την δημοκρατία, παρατίθεται ο ακόλουθος ορισμός: Δημοκρατία είναι το πολιτικό σύστημα που παρέχει στους πολίτες συνταγματικά κατοχυρωμένες ευκαιρίες για την αλλαγή των κυβερνητικών αρχόντων και συγχρόνως έναν κοινωνικό μηχανισμό που επιτρέπει στο μεγαλύτερο δυνατό τμήμα του λαού να επηρεάζει τις αποφάσεις δια της εκλογής των ατόμων της προτίμησης τους από μια ομάδα υποψηφίων που συναγωνίζονται για την κατάληψη δημόσιων θέσεων (Lipset M.S. 1960, Political Man p.45, σε Τερλεξής 1977).

Συνεπώς, δημοκρατία σημαίνει κυριαρχία του λαού ή κυριαρχία των πολλών. Ο «λαός» ορίζεται πολιτικά, ως οι πολίτες ενός κράτους και όχι η εθνικότητα. Ως κυριαρχία των πολιτών αυτών εννοείται μια νομιμοποιημένη μορφή κυριαρχίας, δηλαδή ένας τρόπος άσκησης εξουσίας αποδεκτός ως νόμιμος. Η εξουσία αυτή έχει τρία χαρακτηριστικά: προέρχεται από το λαό, ασκείται από τους εκλεγμένους αντιπροσώπους του και κατά τεκμήριο εξυπηρετεί τα συμφέροντα του. Δημοκρατία μπορεί να σημαίνει επίσης και την κυριαρχία ή την άσκηση εξουσίας από μια λαϊκή συνέλευση, όπως συνέβαινε στις αρχαίες

ελληνικές πόλεις-κράτη από τον 5^ο έως τον 4^ο π.Χ. (Schmidt, 2000). Μία βασική συνιστώσα της δημοκρατίας σε οποιαδήποτε από τις μορφές της, είναι η ισότητα της ψήφου. Κάθε μέλος θα πρέπει να έχει ίση και ουσιαστική ευκαιρία να ψηφίσει και όλες οι ψήφοι πρέπει να καταμετρηθούν ως ισότιμες (Dahl, 1998, σελ.62).

Υπάρχουν ορισμένα επιπρόσθετα γενικά θεσμικά χαρακτηριστικά των σύγχρονων δημοκρατιών. Αυτά είναι τα ακόλουθα (Crick, 2006, σελ 139-141):

- Εκλεγμένοι αντιπρόσωποι: ο έλεγχος της κυβέρνησης από μέλη ενός κοινοβουλίου ή συνέλευσης εκλεγμένης από το λαό.
- Ελεύθερες, τίμιες και συχνές εκλογές
- Ελευθερία έκφρασης
- Πρόσβαση σε εναλλακτικές, ανεξάρτητες πηγές ενημέρωσης
- Αυτόνομες ενώσεις: οι πολίτες πρέπει να διαθέτουν το δικαίωμα να ιδρύουν σχετικά ανεξάρτητες ενώσεις ή οργανισμούς, συμπεριλαμβανομένων ανεξάρτητων πολιτικών κομμάτων και ομάδων συμφερόντων.
- Μη επιλεκτική απόδοση πολιτικών δικαιωμάτων: κανείς ενήλικος που διαμένει μόνιμα στη χώρα και υπόκειται στους νόμους της δεν μπορεί να αποκλειστεί από τα δικαιώματα που είναι διαθέσιμα στους πολίτες και είναι απαραίτητα στους πέντε πολιτικούς θεσμούς που αναφέρθηκαν προηγουμένως.

Σύμφωνα με τον Μοντεσκιέ (Πνεύμα των Νόμων, 2006, σελ.118-119)² η πιο σημαντική συνιστώσα στην Δημοκρατία είναι η αρετή, η οποία λειτουργεί σαν ελατήριο στους πολιτικούς ενός λαϊκού κράτους. *«Όταν η αρετή χάνεται, η φιλοδοξία τρυπώνει σε όποιες καρδιές μπορούν να την δεχτούν, ενώ η πλεονεξία εισδύει σε όλες. Οι επιθυμίες αλλάζουν αντικείμενο: ό,τι αγαπούσαμε, δεν το αγαπούμε πια. Είμαστε ελεύθεροι με τους νόμους, τώρα θέλουμε να είμαστε ελεύθεροι ενάντια στους νόμους. Κάθε πολίτης μοιάζει με δούλο που το έσκασε από το σπίτι του αφέντη του. Ό,τι ήταν ηθικό παράγγελμα, τώρα το ονομάζουν αυστηρότητα. Ό,τι ήταν κανόνας, τώρα το ονομάζουν καταναγκασμό. Ό,τι ήταν προσοχή, τώρα το ονομάζουν φόβο. Η δημοκρατία είναι λεία και η δύναμη της είναι πλέον η ισχύς μερικών πολιτών και η αχαλινωσία πολλών»*. Η αρχαία Αθήνα είχε στους κόλπους της, τις ίδιες δυνάμεις όταν κυριάρχησε τόσο ένδοξα και όταν υποδουλώθηκε τόσο επαίσχυντα. Είχε είκοσι χιλιάδες πολίτες (Πλούταρχος, Περικλής, 1954, 37-4, Πλάτων, Κριτίας 112d) όταν διαφέντεψε την Ελλάδα ενάντια στους Πέρσες, όταν διεκδίκησε την κυριαρχία από τη Λακεδαιμόνα, όταν εκστράτευσε ενάντια στη Σικελία. Είχε είκοσι χιλιάδες όταν ο Δημήτριος

² 1651 το πρωτότυπο.

ο Φαληρεύς τους απαρίθμησε (Αθήναιος, Δειπνοσοφιστών Ζ., 272c), όπως στο παζάρι μετρούν τους δούλους.

Σύμφωνα με τον Dahl (1998, σελ 90), τα πλεονεκτήματα της δημοκρατίας είναι τα ακόλουθα:

1. Η δημοκρατία εμποδίζει τον έλεγχο της κυβέρνησης από ηγέτες-μονάρχες.
2. Η δημοκρατία εγγυάται για τους πολίτες της ένα αριθμό θεμελιωδών δικαιωμάτων, όπως είναι η ουσιαστική συμμετοχή, η ελευθερία έκφρασης και το δικαίωμα ψήφου.
3. Η δημοκρατία διασφαλίζει ότι οι πολίτες της έχουν μεγαλύτερο εύρος προσωπικών ελευθεριών.
4. Η δημοκρατία βοηθάει τους ανθρώπους στην προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων τους. Αυτό απορρέει από το γεγονός ότι οι πολίτες έχουν δυνατότητα συμμετοχής στους χειρισμούς της κυβέρνησης.
5. Μόνο μία δημοκρατική κυβέρνηση μπορεί να παρέχει τη μέγιστη δυνατότητα στους ανθρώπους να ασκήσουν την ελευθερία του καθορισμού του εαυτού – δηλαδή να ζήσουν στο πλαίσιο νόμων της δικής τους επιλογής. Αυτό επιτυγχάνεται (ως ένα βαθμό) με την έκφραση των απόψεων των πολιτών πριν την ισχύ ενός νόμου και τη δυνατότητα συζήτησης, περίσκεψης, διαπραγμάτευσης, συμβιβασμού, διαδικασίες που μπορούν να οδηγήσουν στη σύνταξη ενός νόμου, τον οποίο θα θεωρούν όλοι ικανοποιητικό. Ακόμη και αν απορριφθεί η επιλογή από την πλειοψηφία, η διαδικασία είναι πιο δίκαιη από οποιαδήποτε άλλη σε λογικό πλαίσιο.
6. Μόνο μία δημοκρατική κυβέρνηση μπορεί να παρέχει τη μέγιστη δυνατότητα στους ανθρώπους ώστε να είναι ηθικά υπεύθυνοι. Εφόσον η δημοκρατική διαδικασία μεγιστοποιεί τη δυνατότητα να ζουν οι πολίτες στο πλαίσιο νόμων της επιλογής τους, τότε τους δίνεται η δυνατότητα να ενεργούν ως ηθικά υπεύθυνα άτομα. Το τελευταίο σημαίνει ότι τα άτομα θέτουν σε εφαρμογή τις ηθικές τους αρχές τους και παίρνουν αποφάσεις που εξαρτώνται από αυτές τις αρχές μόνο μετά από μια στοχαστική διεργασία συλλογισμού, περίσκεψης, λεπτομερούς εξέτασης και μελέτης των εναλλακτικών λύσεων και των συνεπειών τους.
7. Η δημοκρατία ενθαρρύνει την ανθρώπινη ανάπτυξη πληρέστερα από οποιαδήποτε άλλη εφικτή εναλλακτική λύση. Η φύση του πολιτικού συστήματος στο οποίο ζει ένα άτομο επηρεάζει τις ιδιότητες, τα χαρακτηριστικά και τις αξίες του. Μόνο τα δημοκρατικά συστήματα παρέχουν τις συνθήκες στο πλαίσιο των οποίων, ιδιότητες όπως η δικαιοσύνη, η τιμιότητα, το κουράγιο, η αγάπη, η υπεύθυνη συμπεριφορά, η εξέταση των συνεπειών των πράξεων των ατόμων, η κατανόηση των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων των άλλων, μπορούν αναπτυχθούν πλήρως.

8. Μόνο μία δημοκρατική κυβέρνηση μπορεί να υποθάψει ένα σχετικά υψηλό βαθμό ισότητας.
9. Οι σύγχρονες αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες δεν πολεμούν μεταξύ τους. Μεταξύ τριάντα τεσσάρων διεθνών πολέμων ανάμεσα στο 1945 και το 1989, κανένας δεν συνέβη μεταξύ δημοκρατικών χωρών. Πιθανόν το υψηλό επίπεδο του διεθνούς εμπορίου μεταξύ των σύγχρονων δημοκρατιών να τις προδιαθέτει περισσότερο προς τη φιλικότητα παρά προς τον πόλεμο. Επίσης είναι γεγονός ότι οι δημοκρατικοί πολίτες και ηγέτες μαθαίνουν την τέχνη του συμβιβασμού. Επιπλέον έχουν την τάση να βλέπουν τους ανθρώπους σε άλλες δημοκρατικές χώρες λιγότερο ως απειλή και περισσότερο σαν τους ίδιους, κι επομένως πιο αξιόπιστους. Τέλος, η πράξη και η ιστορία ειρηνικών διαπραγματεύσεων, συνθηκών, συμμαχιών και κοινής άμυνας εναντίον μη δημοκρατικών εχθρών ενισχύουν την προδιάθεση για αναζήτηση της ειρήνης παρά για διεξαγωγή πολέμων. Επομένως, ένας πιο δημοκρατικός κόσμος αφήνει επίσης την υπόσχεση ενός πιο ειρηνικού κόσμου.
10. Οι χώρες με δημοκρατικές κυβερνήσεις έχουν την τάση να ευημερούν περισσότερο από ότι οι χώρες με μη δημοκρατικές κυβερνήσεις. Οι δημοκρατίες έχουν μερικά χαρακτηριστικά οικονομικά πλεονεκτήματα που δεν υπάρχουν σε μη δημοκρατικά συστήματα. Αρχικά, οι δημοκρατικές χώρες ενθαρρύνουν την εκπαίδευση των ανθρώπων που ζουν σε αυτή. Κι ένα εκπαιδευόμενο εργατικό δυναμικό βοηθάει στο νεωτερισμό και την οικονομική ανάπτυξη. Επιπλέον, το γράμμα του νόμου τηρείται συνήθως πιο αυστηρά στις δημοκρατικές χώρες. Τα δικαστήρια είναι πιο ανεξάρτητα. Το δικαίωμα ιδιοκτησίας είναι πιο εξασφαλισμένο. Οι συμβάσεις εκτελούνται με μεγαλύτερη επιτυχία και οι αυθαίρετες παρεμβάσεις στην οικονομική ζωή από την κυβέρνηση και τους πολιτικούς είναι λιγότερο πιθανή. Τέλος, οι σύγχρονες οικονομίες στηρίζονται στην επικοινωνία, και στις δημοκρατικές χώρες οι φραγμοί της επικοινωνίας είναι πολύ λιγότεροι.

Στην δημοκρατία εμφανίζονται όμως και αδυναμίες, σύμφωνα με τον Τοκβίλ (1997), οι οποίες άρχισαν να εμφανίζονται 150 χρόνια μετά την εποχή του. Η επιλογή της ηγεσίας δεν είναι η καλύτερη δυνατή και συνήθως επιλέγονται μέτριοι ηγέτες (Τοκβίλ, 1997, σελ. 212). Σπάνια καλούνται εξαιρετες προσωπικότητες να αναλάβουν την ηγεσία δημοσίων υποθέσεων και μόνο ελάχιστες από αυτές επιδιώκουν οικειοθελώς την ανάληψη πολιτικών αξιωμάτων. Αιτίες του φαινομένου θεωρούνται αφενός το ότι η καριέρα ενός πολιτικού δεν είναι ιδιαίτερα ελκυστική και αφετέρου ότι η κατοχή ηγετικών θέσεων στον κοινωνικό και τον οικονομικό τομέα είναι πιο προσοδοφόρα. Για το πρώτο οι ευθύνες πρέπει να αναζητηθούν σε δομικά ελαττώματα της δημοκρατίας: το καθολικό δικαίωμα ψήφου δεν φέρνει σε καμία περίπτωση όλα τα ευεργετήματα που του αποδίδονται. Οι εκλογείς δεν διαθέτουν αρκετά

προσόντα ώστε να σχηματίσουν ορθή γνώμη για τους υποψηφίους και τις πολιτικές υποθέσεις, οι αποφάσεις λαμβάνονται πολύ βιαστικά και η δημοκρατία ενισχύει το αίσθημα του φθόνου, το οποίο τρέφεται από το γεγονός ότι το πολυπόθητο αγαθό της ισότητας δεν αποκτάται ποτέ εντελώς.

Στα παραπάνω έρχονται να προστεθούν και οι πολλές εκλογές, που ναι μεν προσφέρουν στους πολίτες ποικίλες ευκαιρίες συμμετοχής, ταυτόχρονα όμως θέτουν την κοινωνία σε μια κατάσταση «πυρετώδους έξαψης» (ό.π., σελ.216). Αυτή η κατάσταση είναι επιζήμια για την εξισορρόπηση των συμφερόντων και την καλή κυβέρνηση.

Επιπλέον, τα δημοκρατικά καθεστάτα δεν είναι απρόσβλητα από τη δωροδοκία και τη διαφθορά. Στις μαζικές δημοκρατίες, ιδιαίτερα η δωροδοκία και η διαφθορά παίρνουν απειλητικές διαστάσεις. Οι αριστοκρατικές κυβερνήσεις δωροδοκούν πότε πότε, αναφέρει ο Τοκβίλ, οι δημοκρατικές όμως δωροδοκούνται (ό.π., σελ.230). Επίσης η σύντομη θητεία και η δυνατότητα καθαίρεσης των αξιωματούχων παρέχουν στους εκλεγέντες ευρύ πεδίο αυθαιρεσίας, το οποίο προκαλεί αστάθεια στη διοίκηση και κατά συνέπεια μειώνει την ποιότητα της κυβέρνησης (ό.π., σελ.220).

Οι δημοκρατικές κυβερνήσεις αποδεικνύονται πολυδάπανες (ό.π. σελ.224), καθώς η δίψα για βελτιώσεις και νεωτερισμούς, η οποία χαρακτηρίζει την εποχή της δημοκρατίας, ενισχύει την τάση της κυβέρνησης να επεκτείνει τις αρμοδιότητες της. Και αυτό συμβαίνει εξαιτίας των κοινωνικών ομάδων, όπου η καθεμιά επιδιώκει την επέμβαση της κυβέρνησης προς υποστήριξη των συμφερόντων της, συνήθως με επιτυχία. Το υψηλό επίπεδο αξιώσεων έχει τις απαρχές του στο υψηλό μορφωτικό επίπεδο του πληθυσμού, το οποίο είναι επίσης χαρακτηριστικό των δημοκρατιών.

Ιδιαίτερα ισχνή είναι η δυνατότητα της δημοκρατίας να επιλύει προβλήματα εξωτερικής πολιτικής (ό.π., σελ.238). Η δημοκρατία ευνοεί την αύξηση των κρατικών μέσων στο εσωτερικό. Βοηθάει στην εξάπλωση της ευημερίας, συμβάλει στην ανάπτυξη του πολιτικού φρονήματος, ενισχύει στις διάφορες κοινωνικές τάξεις το σεβασμό στο νόμο. Όλα αυτά είναι στοιχεία που επηρεάζουν μόνο έμμεσα τη θέση ενός λαού έναντι ενός άλλου. Αλλά η δημοκρατία δύσκολα καταφέρνει να συντονίσει τις λεπτομέρειες μιας μεγάλης επιχείρησης, να ακολουθήσει σταθερά ένα πρόγραμμα και να το συνεχίσει με επιμονή ξεπερνώντας όλα τα εμπόδια. Της είναι σχεδόν αδύνατο να λάβει μέτρα που απαιτούν μυστικότητα και να περιμένει υπομονετικά τα αποτελέσματά τους. Τέτοια πλεονεκτήματα απαντούν περισσότερο σε μεμονωμένα άτομα ή σε αριστοκρατικά πολιτεύματα, όπου στην εξωτερική πολιτική το συμφέρον των κυβερνώντων ταυτίζεται με αυτό του λαού.

Τέλος σημειώνει ο Τοκβίλ την σύγκρουση μεταξύ ισότητας και ελευθερίας γενικά, και μεταξύ δημοκρατίας της πλειοψηφίας και ελευθερίας ιδιαίτερα. Η εξάπλωση της ισότητας θέτει σε κίνδυνο την ελευθερία, και η δημοκρατία κρύβει μέσα της τον κίνδυνο της ανατροπής και μετατροπής της σε δεσποτισμό.

1.2 Έμμεση Δημοκρατία

Η έμμεση ή αντιπροσωπευτική δημοκρατία είναι η μορφή της δημοκρατίας όπου η εκτελεστική και νομοθετική ασκείται από νόμιμα εκλεγμένους αντιπροσώπους του λαού, που εκλέγονται κατά τακτά χρονικά διαστήματα (Cronin, 1999, p.26). Ουσιαστικά είναι μια συγχώνευση της μεσαιωνικής πρακτικής της αντιπροσώπευσης με τον αρχαίο θεσμό της (άμεσης) δημοκρατίας (Dahl 1998, σελ. 145).

Στις παλιότερες θεωρίες η δημοκρατία γινόταν κατανοητή ως άμεση λαϊκή κυριαρχία. Στα μεγάλα σε έκταση κράτη ωστόσο αυτό το μοντέλο δεν μπορεί να βρει πρακτική εφαρμογή. Ακόμη και αν κάθε πολίτης είχε μόνο δέκα λεπτά ομιλίας στη διάθεση του προκειμένου να συμμετάσχει στη συζήτηση και τη λήψη μιας σημαντικής απόφασης, τότε ακόμη και σε ένα κράτος με μόνο 1.000 ενήλικους πολίτες θα έπρεπε να όλοι επί 167 ώρες να ακούν ομιλίες. Αν υποθέσουμε ότι η ημέρα αποτελείται από 8 ώρες, θα χρειάζονται πάνω από 20 μέρες σύσκεψης. Και όλα αυτά προκειμένου να ληφθεί μία και μοναδική απόφαση. Συνεπώς, για τη δημοκρατική οργάνωση μεγαλύτερων κρατών είναι αναπόφευκτη η εγκαθίδρυση θεσμών αντιπροσώπευσης, πράγμα όμως το οποίο δεν αποκλείει την ύπαρξη αμεσοδημοκρατικών θεσμών. Εάν αυτοί είναι αποτελεσματικοί –και αν ναι- σε ποιο βαθμό, εξαρτάται από πολυάριθμους παράγοντες (Schmidt, 2000).

1.3 Άμεση Δημοκρατία

Η άμεση δημοκρατία σημαίνει την από κοινού άσκηση της εξουσίας: μερικές φορές οι άνθρωποι επιλέγουν να αποφασίσουν για ένα σημαντικό ζήτημα απευθείας οι ίδιοι. Αλλά το μεγαλύτερο μέρος της νομοθεσίας συνεχίζει να διεξάγεται από το κοινοβούλιο. Η άμεση και η έμμεση (αντιπροσωπευτική) δημοκρατία είναι αλληλένδετες και συμπληρωματικές (Kaufmann et al. 2010, p.196).

Η άμεση ή συμμετοχική δημοκρατία δίνει βάρος στην ενεργό συμμετοχή των πολιτών, στη διευθέτηση των συγκρούσεων μέσω διαλόγου και στη συζήτηση (Schmidt, 2000, σελ.280).

Η λέξη-κλειδί για μια ομάδα θεωρητικών είναι η πολιτική συμμετοχή όσο το δυνατόν περισσότερων σε όσο το δυνατόν περισσότερα, και μάλιστα με την έννοια της συμμετοχής και της αφοσίωσης αφενός και της εσωτερικής συμμετοχής στα δρώμενα και στην τύχη της

κοινότητας αφετέρου. Κάθε θεωρία περιγράφει τα παραπάνω με τον δικό της τρόπο: «Θεωρία της συμμετοχικής δημοκρατίας» (Pateman 1970, Bachrach 1970, Bachrach & Botwieniek 1992), «επεκτατική δημοκρατία» (Warren, 1992, σελ.8-23), «ασυρή δημοκρατία» (Barber, 1994) «ενωτική δημοκρατία» (Hirst, 1994), «διαλογική δημοκρατία» (Giddens, 1997) ή «διασκεπτική δημοκρατία» (Habermas, 1992, 1999 σελ.128-153) είναι τίτλοι με ιδιαίτερα συχνή χρήση.

Η άμεση δημοκρατία απαντάει αποτελεσματικότερα στα ακόλουθα διακυβεύματα. Πρώτον το πρόβλημα της αντιπροσώπευσης εντολέα-εντολοδόχου. Σύμφωνα με την αρχή της αντιπροσώπευσης οι πολίτες επιλέγουν τον αντιπρόσωπό τους, το κόμμα και την κυβέρνηση, για να αναλάβουν συγκεκριμένες πολιτικές πρωτοβουλίες, που συνήθως έχουν υποσχεθεί κατά την προεκλογική περίοδο. Πολύ συχνά, αφότου ένα κόμμα σχηματίσει κυβέρνηση ακολουθεί διαφορετική πολιτική σε σχέση με τις δεσμεύσεις του, για να καρπωθεί κάποιες φορές ίδια οφέλη. Σε μία πλήρως αντιπροσωπευτική δημοκρατία οι πολίτες δεν έχουν την δυνατότητα να ελέγξουν τους αντιπροσώπους τους κατά τη διάρκεια της θητείας τους. Αποτέλεσμα αυτού του μη ελέγχου είναι η αυξημένη σπατάλη πόρων, η διαφθορά και η απάτη (Kygiazis, 2010).

Δεύτερο διακύβευμα είναι οι πραγματικές προτιμήσεις των ψηφοφόρων - πολιτών. Στις αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες η μόνη επιλογή που έχουν οι ψηφοφόροι είναι τα προεκλογικά προγράμματα των κομμάτων. Δεν μπορούν να κάνουν επιλογές για συγκεκριμένα θέματα και δεν μπορούν προσθέσουν θέματα που απουσιάζουν από τα εκλογικά προγράμματα. Τα πολιτικά κόμματα έχουν επομένως ένα μονοπώλιο πάνω στα ζητήματα για τα οποία λαμβάνονται αποφάσεις.

Η άμεση δημοκρατία διασπά το μονοπώλιο αυτό (Matsuaka 2005b, p.3) και καθιστά τις προτιμήσεις των ψηφοφόρων-πολιτών ξεκάθαρες. Είναι επίσης ένας τρόπος να επιβληθούν στους αντιπροσώπους που δεν χαίρουν την εμπιστοσύνη των πολιτών. Επιπλέον η δυνατότητα και μόνο για πρόταση ψηφοφορίας μέσω λαϊκής πρωτοβουλίας, μπορεί να προκαλέσει την αλλαγή της πολιτικής των εκλεγμένων αξιωματούχων (Matsuaka 2005a, p.192).

1.4 Μέσα Άμεσης Δημοκρατίας

Τα μέσα άσκησης της άμεσης δημοκρατίας είναι το δημοψήφισμα, η λαϊκή πρωτοβουλία και η ανάκληση (Βενιζέλος 1991, σελ. 264, Cronin 1999, p.11).

Η άμεση δημοκρατία εξουσιοδοτεί τους ανθρώπους, όχι τις κυβερνήσεις. Η διάκριση μεταξύ των από πάνω προς τα κάτω (top down) και των από κάτω προς τα πάνω (bottom up, δηλαδή από τους πολίτες προς τους ηγέτες) διαδικασιών άμεσης δημοκρατίας είναι καθοριστικής

σημασίας. Τα δημοψηφίσματα (plebiscites) είναι λαϊκές διαδικασίες ψηφοφορίας που δεν μπορούν να ξεκινήσουν από πολίτες, και η χρήση των οποίων έγκειται αποκλειστικά στον έλεγχο των αρχών. Αυτή η διάκριση μεταξύ δημοψηφισμάτων top down (plebiscites) και δημοψηφισμάτων bottom up (referendum) είναι θεμελιώδης για την ορθή κατανόηση της άμεσης δημοκρατίας. Η διάκριση αυτή συχνά δεν γίνεται, και πολλές φορές οδηγεί σε μεγάλη σύγχυση στη συζήτηση σχετικά με την άμεση δημοκρατία.

Πίνακας 1: Ταξινόμηση των λαϊκών διαδικασιών ψηφοφορίας

Διαδικασία που αποσκοπεί	Λήψη αποφάσεων για θέματα	Λήψη αποφάσεων για άτομα
Στην ενδυνάμωση των πολιτών (από κοινού εξουσία - καταμερισμός εξουσίας)	Πρωτοβουλία	Ανάκληση
	Δημοψήφισμα bottom up	
Στην ενδυνάμωση των αντιπροσώπων (συγκέντρωση της εξουσίας)	Δημοψήφισμα top down	Εκλογή αντιπροσώπων

Πηγή: Kaufmann et al. 2010, p.196. – Ιδία Επεξεργασία

Παρατηρώντας τον Πίνακα 1, μπορούμε να διακρίνουμε τουλάχιστον 5 πιθανές έννοιες/διαδικασίες της άμεσης δημοκρατίας. Η πιο συντηρητική εκδοχή περιλαμβάνει μόνο διαδικασίες οι οποίες έχουν σχεδιαστεί για να ενδυναμώσουν τους πολίτες και να λαμβάνουν αποφάσεις σε θέματα. Με βάση αυτήν την αντίληψη, η σύγχρονη άμεση δημοκρατία περιέχει δύο είδη λαϊκών διαδικασιών ψηφοφορίας: την πρωτοβουλία και το δημοψήφισμα bottom up. Ευρύτερες αντιλήψεις περιλαμβάνουν επίσης δημοψηφίσματα top down (plebiscites) ή τις εκλογές για ανάκληση αξιωματούχου ή και τα δύο. Η ευρύτερη δυνατή έννοια, η οποία έχει μικρό νόημα, περιλαμβάνει τις άμεσες εκλογές των αντιπροσώπων.

Η λαϊκή πρωτοβουλία (ή απλώς πρωτοβουλία) αποτελεί έναν τύπο λαϊκής ψηφοφορίας. Η διαδικασία της πρωτοβουλίας χαρακτηρίζεται από το δικαίωμα της μειοψηφίας, κατά κανόνα ένα συγκεκριμένο αριθμό πολιτών, να προτείνει στο κοινό την εισαγωγή μιας νέου ή την ανανέωση ενός νόμου. Η απόφαση σχετικά με την πρόταση γίνεται μέσω ψηφοφορίας. Υπάρχουν τέσσερις τύποι πρωτοβουλίας (Kaufmann et al. 2010, p.201):

1. *Λαϊκή ή πρωτοβουλία των πολιτών*. Πρόκειται για μια διαδικασία άμεσης δημοκρατίας και ένα πολιτικό δικαίωμα το οποίο επιτρέπει ένα συγκεκριμένο αριθμό πολιτών να βάλει τη δική του πρόταση στην πολιτική ατζέντα. Η πρόταση μπορεί να είναι, για παράδειγμα, να τροποποιήσει το σύνταγμα, να εγκρίνει ένα νέο νόμο, ή να καταργήσει ή να τροποποιήσει μια ήδη υπάρχουσα νομοθεσία. Η διαδικασία κινείται από έναν προκαθορισμένο αριθμό εγγεγραμμένων ψηφοφόρων. Οι υποστηρικτές της λαϊκής πρωτοβουλίας μπορεί να οδηγήσει σε δημοψήφισμα σχετικά με την πρότασή τους (με την προϋπόθεση ότι η πρωτοβουλία τους έχει εγκριθεί επίσημα). Η διαδικασία της

πρωτοβουλίας μπορεί να περιλαμβάνει μια ρήτρα αποχώρησης, η οποία δίνει στους υποστηρικτές η δυνατότητα να αποσύρουν την πρωτοβουλία τους, για παράδειγμα, στην περίπτωση που ο νομοθέτης έχει αναλάβει δράση για να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της πρωτοβουλίας ή μέρος αυτών.

2. *Λαϊκή ή πρωτοβουλία των πολιτών και αντιπρόταση των αρχών.* Στο πλαίσιο αυτής της πρωτοβουλίας μία αντιπροσωπευτική αρχή (συνήθως το Κοινοβούλιο) έχει το δικαίωμα να διατυπώσει μια αντιπρόταση στην πρόταση της πρωτοβουλίας. Και οι δύο προτάσεις στη συνέχεια κρίνονται την ίδια στιγμή με λαϊκή ψήφο. Αν γίνουν αποδεκτές και οι δύο προτάσεις, η απόφαση για το αν η πρόταση της πρωτοβουλίας ή η αντιπρόταση της αντιπροσωπευτικής αρχής θα πρέπει να εφαρμοστεί, μπορεί να γίνει με τη βοήθεια ενός ειδικού ερωτήματος που θα κρίνει αυτήν την περίπτωση.
3. *Πρωτοβουλία (ρύθμιση) Ημερήσιας Διάταξης (Agenda).* Μια πρωτοβουλία ημερήσιας διάταξης είναι το δικαίωμα του συγκεκριμένου αριθμού των εγγεγραμμένων ψηφοφόρων να προτείνει στην αρμόδια αρχή την υιοθέτηση ενός νόμου ή ενός μέτρου. Ο αποδέκτης αυτής της πρότασης μπορεί να μην είναι όλο το εκλογικό σώμα, αλλά μια δημόσια αρχή. Σε αντίθεση με τη λαϊκή πρωτοβουλία, είναι αυτή η αρχή, η οποία αποφασίζει τι πρόκειται να συμβεί με την πρόταση/πρωτοβουλία. Μια πρωτοβουλία ημερήσιας διάταξης μπορεί να θεσμοθετηθεί με διάφορους τρόπους: για παράδειγμα, ως μια πρωτοβουλία της ημερήσιας διάταξης χωρίς δημοψήφισμα, ως μια πρωτοβουλία ημερήσιας διάταξης που ακολουθείται από ένα συμβουλευτικό ή δεσμευτικό δημοψήφισμα, ή ως μια δημοφιλής κίνηση ("Volksmotion"). Η δημοφιλής κίνηση μπορεί να είναι το ισοδύναμο μιας κοινοβουλευτικής κίνησης. Εάν εγκριθεί, μπορεί επίσης να αντιμετωπίζεται σαν μια λαϊκή πρωτοβουλία (αυτή είναι η περίπτωση στο καντόνι του Obwalden).
4. *Πρωτοβουλία Μειοψηφίας Αρχών.* Επιτρέπει σε μια συγκεκριμένη μειοψηφία μιας αρχής (π.χ. το ένα τρίτο του κοινοβουλίου) να καταθέσει τη δική της πρόταση στην πολιτική ατζέντα και να αφήσει το λαό να αποφασίσει για αυτό μέσα από την λαϊκή ψήφο.

Το δημοψήφισμα είναι μια διαδικασία άμεσης δημοκρατίας η οποία περιλαμβάνει την λαϊκή ψήφο σε ένα ουσιαστικό ζήτημα, όπως, για παράδειγμα μια συνταγματική τροποποίηση ή ένα νομοσχέδιο. Οι ψηφοφόροι έχουν το δικαίωμα να δεχθούν ή να απορρίψουν την πρόταση. Η διαδικασία ξεκινά είτε από το νόμο (→ υποχρεωτικό δημοψήφισμα), από συγκεκριμένο αριθμό πολιτών (→ λαϊκό δημοψήφισμα – δηλαδή που προκλήθηκε από πολίτες – bottom

up), ή από μια μειοψηφία μια δημόσιας αρχής (δημοψήφισμα μειοψηφίας αρχής - top down). Υπάρχουν πέντε τύποι δημοψηφίσματος bottom up (Kaufmann et al. 2010, pp.201-202):

1. *Λαϊκό ή με πρωτοβουλία των πολιτών δημοψήφισμα.* Επιτρέπει ένα συγκεκριμένο αριθμό πολιτών να ξεκινήσει ένα δημοψήφισμα και να αφήσει ολόκληρο το εκλογικό σώμα να αποφασίσει αν, για παράδειγμα, ένας συγκεκριμένος νόμος θα πρέπει να εφαρμοστεί ή να καταργηθεί. Η διαδικασία αυτή λειτουργεί ως μία διορθωτική ενέργεια στην κοινοβουλευτική λήψη αποφάσεων σε αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες και ως έλεγχος για το κοινοβούλιο και την κυβέρνηση. Ο «λαός» ή δήμος (δηλαδή όλα τα άτομα με δικαίωμα ψήφου) έχουν το δικαίωμα να αποφασίζουν εκ των υστέρων τις αποφάσεις που παίρνονται από τον νομοθέτη. Ότι η λαϊκή πρωτοβουλία λειτουργεί σαν ένα πεντάλ του γκαζιού, το δημοφιλές δημοψήφισμα δίνει στους ανθρώπους τη δυνατότητα να πατήσουν τα φρένα. Στην πράξη, το λαϊκό δημοψηφίσματα (όπως η λαϊκή πρωτοβουλία) είναι ένα μέσο για την εναρμόνιση της άποψης των πολιτών με την άποψη των πολιτικών.
2. *Λαϊκό Δημοψήφισμα και αντιπρόταση των αρχών.* Αυτή η διαδικασία άμεσης δημοκρατίας συνδυάζει ένα λαϊκό δημοψήφισμα κατά της απόφασης από μια αρχή με ένα δημοψήφισμα για μια αντιπρόταση. Αν γίνουν αποδεκτές οι δύο προτάσεις, η απόφαση μεταξύ των δύο μπορεί να γίνει με τη βοήθεια ενός ερωτήματος που θα κρίνει την περίπτωση αυτή.
3. *Δημοψήφισμα Πρόταση.* Η διαδικασία αυτή χαρακτηρίζεται από το δικαίωμα ενός προκαθορισμένου αριθμού των εγγεγραμμένων ψηφοφόρων να προτείνει στην αρμόδια αρχή τη σύγκληση μιας λαϊκής ψήφου σε συγκεκριμένο θέμα. Το αίτημα απευθύνεται στις αρμόδιες αρχές (συνήθως κοινοβούλιο - τοπικό ή εθνικό), οι οποίες αποφασίζουν για περαιτέρω ενέργειες.
4. *Υποχρεωτικό δημοψήφισμα.* Αυτή η διαδικασία άμεσης δημοκρατίας ενεργοποιείται αυτόματα από το νόμο (συνήθως το σύνταγμα), η οποία προβλέπει ότι ορισμένα ζητήματα πρέπει να τεθούν ενώπιον των ψηφοφόρων για την έγκριση ή την απόρριψη τους. Ένα υπό όρους υποχρεωτικό δημοψήφισμα σημαίνει ότι ένα συγκεκριμένο ζήτημα πρέπει να τεθεί σε ψηφοφορία μόνο υπό ορισμένες προϋποθέσεις (για παράδειγμα, στη Δανία, η ανάθεση αρμοδιοτήτων σε διεθνείς αρχές αποφασίζεται από τη λαϊκή ψήφο, εάν περισσότερο από το μισό, αλλά λιγότερο από τέσσερα πέμπτα, του Κοινοβουλίου αποδεχθεί μια τέτοια πρόταση). Υπάρχουν επίσης τα χωρίς περιορισμούς δημοψηφίσματα, για παράδειγμα, στην Ελβετία οι τροποποιήσεις του συντάγματος πρέπει να αποφασισθούν από την λαϊκή ψήφο.

5. *Δημοψήφισμα μειοψηφίας Αρχών*. Χαρακτηρίζεται από το δικαίωμα της μειοψηφίας μίας αρχής να θέσει την απόφαση της πλειοψηφίας της ίδιας αρχής, σε λαϊκή ψηφοφορία για την έγκριση ή την απόρριψη της. Η διαδικασία αυτή επιτρέπει σε μια μειοψηφία μίας αρχή να δώσει τον τελευταίο λόγο στους ψηφοφόρους.

Ένα δημοψήφισμα top down αποφασίζεται και ελέγχεται "από πάνω". Είναι οι διάφορες αρχές (ο Πρόεδρος, ο Πρωθυπουργός, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο), οι οποίες αποφασίζουν πότε και για ποιο θέμα οι πολίτες θα κληθούν να ψηφίσουν ή να δώσουν τη γνώμη τους. Αντί να συμμετέχουν στον έλεγχο της διαδικασίας, οι πολίτες είναι το μέσο για ληφθεί μια απόφαση που καθορίζεται από μια δημόσια αρχή. Τα δημοψηφίσματα top down δίνουν πρόσθετη δύναμη στους πολιτικούς σε σχέση με τους πολίτες. Χρησιμοποιούνται για να αποφύγουν οι πολιτικοί την ευθύνη για τα αμφιλεγόμενα ζητήματα τα οποία έχουν γίνει ένα εμπόδιο: να λάβουν νομιμοποίηση για τις αποφάσεις που έχουν ήδη ληφθεί από όσους είναι στην εξουσία. Για να κινητοποιηθούν οι άνθρωποι πίσω από ηγέτες και τα κόμματα. Και χρησιμοποιούνται από μια αρχή για να παρακαμφθεί μια άλλη αρχή. Ο στόχος του δημοψηφίσματος δεν είναι η εφαρμογή της δημοκρατίας, αλλά για να ενισχυθούν ή να διασωθούν όσοι βρίσκονται στην εξουσία με τη βοήθεια του «λαού». Υπάρχουν δύο τύποι δημοψηφίσματος top down (Kaufmann et al. 2010, p.203):

1. *Δημοψήφισμα (ελεγχόμενη λαϊκή ψήφος από τις αρχές)*. Η χρήση του έγκειται αποκλειστικά υπό τον έλεγχο της αρχής. Σε αυτή τη μορφή ο συντάκτης της πρότασης για ψηφοφορία και ο εμπνευστής της διαδικασίας είναι ο ίδιος (για παράδειγμα, το κοινοβούλιο ή πρόεδρος).
2. *Δημοψήφισμα Veto (ελεγχόμενη λαϊκή ψήφος από τις αρχές)*. Και σε αυτήν την περίπτωση η χρήση του έγκειται αποκλειστικά στον έλεγχο των αρχών. Σε αυτή τη μορφή ο συντάκτης της πρότασης για ψηφοφορία και ο εμπνευστής της διαδικασίας δεν είναι ο ίδιος. Για παράδειγμα, μια κυβέρνηση ή ένας πρόεδρος μπορεί να αντισταθεί (βέτο) σε μία απόφαση του Κοινοβουλίου και παραπέμπει το θέμα σε δημοψήφισμα. Ως εκ τούτου προκύπτει όνομα δημοψήφισμα βέτο.

Ο Frey (1994) αναδεικνύει δυο σημαντικές διαστάσεις των ιδιοτήτων των δημοψηφισμάτων. Η πρώτη είναι η σημαντικότητα του διαλόγου στο προ-δημοψηφισματικό στάδιο. Με αυτό υπονοεί ότι ο αριθμός των προτάσεων και η συχνότητα των ψηφοφοριών πρέπει να είναι αρκετά χαμηλές έτσι ώστε οι ψηφοφόροι να έχουν ένα κίνητρο και την ευκαιρία να συλλέξουν και να εμπεδώσουν την αντίστοιχη πληροφόρηση με σκοπό να συμμετέχουν ενεργά στην απόφαση. Επίσης οι ορθολογικοί ψηφοφόροι συμμετέχουν σοβαρά σε συζητήσεις / διάλογο μόνο αν έχουν τη δυνατότητα επιλογής. Το δεύτερο κρίσιμο συστατικό

είναι ότι οι θεσμοί της άμεσης δημοκρατίας επιτρέπουν στους ψηφοφόρους να διασπάσουν τους συνασπισμούς των πολιτικών και των κομμάτων που στρέφονται εναντίον τους. Οι πρωτοβουλίες και τα δημοψηφίσματα είναι αποτελεσματικά μέσα με τα οποία οι ψηφοφόροι μπορούν να ανακτήσουν τον έλεγχο απέναντι στους πολιτικούς. Η ευρέως διαδεδομένη θεωρία του φόβου του Μάντισον³ (Madisonian fear) των «ανεύθυνων ψηφοφόρων» και «των υπερβολών της πλειοψηφίας», δεν έχει καμιά εμπειρική βάση σε ένα καλά επιλεγμένο συνταγματικό πλαίσιο.

Το μεγαλύτερο μειονέκτημα του δημοψηφίσματος είναι η τάση του να αναγκάζει τους ψηφοφόρους να επιλέξουν μεταξύ μόνο δύο εναλλακτικών λύσεων: θα πρέπει είτε να εγκρίνουν ή να απορρίψουν το μέτρο που προβλέπεται. Δεν υπάρχει δυνατότητα για τη συνέχιση της συζήτησης άλλων εναλλακτικών λύσεων, κανένας τρόπος για να αναζητηθεί τη συμβιβαστική λύση που θα κερδίσει την ευρύτερη αποδοχή. Αντίθετα, ένα μεγάλο πλεονέκτημα του δημοψηφίσματος είναι ότι αναγκάζει να ληφθεί μια απόφαση σε περιόδους όπου κάποια απόφαση είναι καλύτερη από καμία απόφαση, όταν η συνεχιζόμενη καθυστέρηση είναι η ίδια διασπαστική/διχαστική και όταν η πιθανότητα της επίτευξης ενός λογικού και το ευχάριστου συμβιβασμού από το εκλογικό σώμα που θα ικανοποιεί τους πάντες είναι μηδαμινή ή ανύπαρκτη. Σε μια τέτοια περίπτωση η απόφαση που παράγεται από ένα δημοψήφισμα είναι πιθανό να θεωρηθεί νόμιμη (Cronin 1999, pp.162-163).

Η ανάκληση είναι ένας θεσμός που υφίσταται σε λίγες χώρες σε παγκόσμιο επίπεδο και χρησιμοποιείται με μικρή συχνότητα, εκτός από τα τελευταία χρόνια που γνωρίζει μία άνοδο, κυρίως στις ΗΠΑ. Η ανάκληση υφίσταται στις ΗΠΑ από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα (εκτός από το ομοσπονδιακό επίπεδο), στην Ελβετία, στον Καναδά (από το 1995), στην Βενεζουέλα⁴ και στην Κούβα. Αναπτύσσεται όλο και περισσότερο διεθνώς, καθώς οι κυβερνήσεις στην Ινδία, στην Βρετανία και στην Αυστραλία προσανατολίζονται να υιοθετήσουν τον θεσμό της ανάκλησης σε κάποια προσαρμοσμένη μορφή (Spivak, 2011). Οι ρίζες του θεσμού αυτού

³ James Madison (1751 – 1836), 4^{ος} Πρόεδρος των ΗΠΑ. Ο Madison και οι συνάδελφοί του έγραψαν το Αμερικανικό Σύνταγμα (1787) για να αποτρέψουν καταχρήσεις εξουσίας (μιας πλειοψηφίας προς τα δικαιώματα μιας μειοψηφίας) και να πραγματοποιήσουν τα αγαθά της ελευθερίας και ασφάλειας. Αν μια πλειοψηφία μετατραπεί σε μια κλίκα, θέτει έναν σοβαρό πολιτικό κίνδυνο σε οποιαδήποτε δημοκρατία. Οδηγημένη από το πάθος ή την απληστία ή δίκαια οράματα, μια πλειοψηφία θα παραβίαζε τα δικαιώματα της μειοψηφίας. Ο Madison υποστήριξε ότι σε καθαρές δημοκρατίες, σαν αυτές της αρχαίας Αθήνας, τα άτομα γρήγορα ανακάλυψαν κοινά συμφέροντα, δημιούργησαν κλίκες και καταπίεσαν τους συμπολίτες τους. (Federalist No. 10 – Federalist papers 22-11-1787).

⁴ Το άρθρο 72 του Συντάγματος της Βενεζουέλας ορίζει την ανάκληση κάθε εκλεγμένου αντιπροσώπου, συμπεριλαμβανομένου και του Προέδρου. Αυτή η επιλογή χρησιμοποιήθηκε το 2004 όπου έλαβε χώρα δημοψήφισμα ανάκλησης για τον πρόεδρο Ούγκο Τσάβεζ (Hugo Chavez), ανεπιτυχώς.

λογίζονται στα αρχαία χρόνια, την περίοδο της Αθηναϊκής δημοκρατίας και τον παραπλήσιο θεσμό που επικρατούσε τότε, τον οστρακισμό⁵ (Kyriazis, 2010).

Τα πλεονεκτήματα της ανάκλησης (Cronin 1999, pp.133-135) είναι ότι:

- Παρέχει συνεχή λογοδοσία, έτσι ώστε οι πολίτες/ψηφοφόροι δεν χρειάζεται να περιμένουν έως τις επόμενες εκλογές για να απομακρύνουν έναν ανεπαρκή, ανειλικρινή ή ανεύθυνο δημόσιο αξιωματούχο.
- Βοηθά στον έλεγχο της αθέμιτης επιρροής από τα στενά ειδικά συμφέροντα, όπως χορηγοί των κομμάτων.
- Δίνει μία αφορμή στον μέσο πολίτη να παραμείνει ενημερωμένος για τα θέματα της πολιτικής, κατά το διάστημα ανάμεσα στις προκαθορισμένες εκλογές.
- Προσφέρει έναν μηχανισμό αποσυμπίεσης (ασφαλείας) από τις τάσεις σύγκρουσης ανάμεσα στους πολίτες και αποφυγής ανεξέλεγκτων αντιδράσεων.
- Παρέχει μία λογική εναλλακτική στην πρόταση μομφής/καταγγελία/αίτηση καθαίρεσης (impeachment) που προτείνεται από κυβερνητικούς φορείς και οδηγεί σε δίκη.

Τα μειονεκτήματα της ανάκλησης είναι, σύμφωνα με τον Cronin (pp.135-139), ότι:

- Είναι ανταγωνιστική ως προς τις ρεπουμπλικανικές αξίες, ιδιαίτερα ως προς την ιδέα ότι οι εκλεγμένοι αξιωματούχοι και νομοθέτες θα πρέπει να τα τους δίνεται η ευκαιρία να κυβερνούν μέχρι τις επόμενες εκλογές.
- Μειώνει την ελκυστικότητα των δημοσίων αξιωμάτων στους περισσότερο ικανούς πολίτες.
- Προκαλεί διχαστικές αντιλήψεις και πόλωση στις ομάδες των πολιτών και προκαλεί πολλές και απρόβλεπτες συνέπειες στην συνοχή του πολιτικού και κοινωνικού ιστού.
- Προκαλεί σύγχυση και πίεση στους πολίτες, καθώς απαιτείται οι τελευταίοι να παραμένουν ενημερωμένοι, για το διάστημα ανάμεσα στις εκλογές.
- Είναι κοστοβόρα και ενδέχεται να οδηγήσει λάθος στόχο, αφού οι πολίτες δεν κατανοούν πάντα τις αρμοδιότητες του κάθε αξιώματος και να εκφραστούν αρνητικά για κάποιον αξιωματούχο που ανήκει στο ευρύτερο χώρο της ομοσπονδιακής κυβέρνησης, θέλοντας με αυτόν τον τρόπο να διαμαρτυρηθούν για την ομοσπονδιακή πολιτική και όχι για τις πραγματικές αιτίες που οδήγησαν στην πρόταση ανάκλησης.

⁵ Ο οστρακισμός ή εξοστρακισμός ήταν μία διαδικασία ψηφοφορίας στην Αρχαία Αθήνα με την οποία αποφαιζόταν ελεύθερα, άνευ δίκης, η υποχρεωτική εξορία (για δέκα χρόνια, μειώθηκε έπειτα στα πέντε έτη) ή όχι ενός ατόμου που κρινόταν επικίνδυνο για την πόλη. Άρχισε να εφαρμόζεται μετά τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη 508/507 π.Χ. και διήρκεσε για πενήντα χρόνια.

1.5 Οφέλη και αδυναμίες της Άμεσης Δημοκρατίας

Η άμεση δημοκρατία έχει τα εξής οφέλη (Cronin, 1999, pp.10-11):

- Οι πρωτοβουλίες των πολιτών προωθούν την ανταπόκριση και την λογοδοσία της κυβέρνησης.
- Οι πρωτοβουλίες είναι πιο απελευθερωμένες απέναντι στην κυριαρχία ειδικών συμφερόντων σε σχέση με την νομοθετική εξουσία των περισσότερων περιοχών, και με αυτόν τον τρόπο περιφρουρείται η διαφάνεια σε περίπτωση που υπάρξει διαφθορά από τη νομοθετική εξουσία.
- Η πρωτοβουλία και το δημοψήφισμα παράγει επιμορφωτικό ανοιχτό διάλογο.
- Το δημοψήφισμα, η πρωτοβουλία και η ανάκληση, χρησιμοποιούν μη βίαια μέσα πολιτικής συμμετοχής για την αποκατάσταση αδικιών.
- Η άμεση δημοκρατία μπορεί να αυξήσει το ενδιαφέρον των ψηφοφόρων και την προσέλευσή τους την ημέρα των εκλογών.
- Είναι μια εναλλακτική λύση για την αντιμετώπιση δύσκολων ζητημάτων που οι νομοθέτες ζητούν συχνά να αποφεύγουν

Οικονομικές μελέτες (Przeworski and Limongi 1993, Barro 1996, Tavares and Warczziarg 2001) οι οποίες συγκρίνουν τις επιδράσεις της έμμεσης σε σχέση με την άμεση δημοκρατία στην οικονομική ανάπτυξη και οι οποίες βασίζονται στα Ελβετικά καντόνια, δείχνουν μια ξεκάθαρη υπεροχή της άμεσης δημοκρατίας για την οικονομική ανάπτυξη, η οποία προέρχεται από:

- 1) τα χαμηλότερα έξοδα της κυβέρνησης, δια μέσου της περικοπής των περιττών εξόδων και της απάτης.
- 2) την περισσότερο επαρκή παραγωγή των δημοσίων αγαθών διαμέσου της μείωσης του κόστους.
- 3) τις αλλαγές στη δομή των δημοσίων εξόδων με μια μεγάλη μείωση στην κεντρική κυβέρνηση και αύξηση στην τοπική. Αυτό μπορεί να ερμηνευτεί ως μια καλύτερη αντανάκλαση των προτιμήσεων των πολιτών όσον αφορά τη δημόσια επιλογή και την παροχή των δημοσίων αγαθών.
- 4) την υψηλότερη προθυμία να χρηματοδοτήσουν δημόσια αγαθά από τη στιγμή που οι πολίτες αποφασίζουν ποια αγαθά να παρέχουν στους εαυτούς τους.
- 5) οι πολιτικές της άμεσης πολιτικής παρέχουν χρησιμότητα, αυξάνοντας την ευημερία και μειώνοντας τις ακραίες ανισότητες του πλούτου.

Επιπλέον έρευνες (Voigt and Blume, 2009a, 2009b) καταδεικνύουν ότι η συμμετοχή/προσέλευση των ψηφοφόρων (voters turnout) παραμένει ανεπηρέαστη από τους θεσμούς της άμεσης δημοκρατίας. Ο αριθμός των πρωτοβουλιών έχει θετική συσχέτιση με την ύπαρξη ενδιαφέροντος και συμμετοχής στην πολιτική και την πολιτική δράση. Η επίσημη δυνατότητα πρωτοβουλιών έχει αρνητική συσχέτιση με την εμπιστοσύνη στους πολιτικούς οργανισμούς, όπως η κυβέρνηση, τα κόμματα και το κοινοβούλιο. Διαφορετικές διαστάσεις του φεντεραλισμού (δηλαδή οι θεσμικές λεπτομέρειες) έχουν διάφορες επιπτώσεις στην οικονομία.

Παρόλα αυτά τα λογικά πλεονεκτήματα, η άμεση δημοκρατία έχει ορισμένες σημαντικές αδυναμίες (Dahl, 1998 σελ. 149):

- Οι ευκαιρίες συμμετοχής των πολιτών μειώνονται δραστικά αναλόγως του μεγέθους του πολιτικού σώματος (όσο μεγαλύτερο το τελευταίο τόσο μικρότερη η συμμετοχή).
- Μολονότι μπορούν να συμμετάσχουν πολλοί περισσότεροι ακούγοντας τους ομιλητές, ο μέγιστος αριθμός συμμετεχόντων σε μια συνάντηση, οι οποίοι να είναι σε θέση να εκφραστούν μιλώντας, είναι πολύ μικρός.
- Τα μέλη που συμμετέχουν πλήρως γίνονται ουσιαστικά εκπρόσωποι των άλλων, εκτός από τη διαδικασία ψηφοφορίας.
- Συνεπώς σε μια μονάδα που κυβερνάται με άμεση δημοκρατία είναι πιθανό να υπάρχει ένα de facto αντιπροσωπευτικό σύστημα.
- Δεν εξασφαλίζεται ότι τα άτομα που συμμετέχουν πλήρως αντιπροσωπεύουν τους υπόλοιπους.
- Για να υπάρξει ένα ικανοποιητικό σύστημα επιλογής αντιπροσώπων, οι πολίτες μπορεί λογικά να προτιμήσουν να εκλέξουν τους αντιπρόσωπους τους με ελεύθερες και δίκαιες εκλογές.

Στην κριτική κατά της άμεσης δημοκρατίας συγκαταλέγονται επίσης τα ακόλουθα επιχειρήματα (Schmidt, 2000, σελ.290-292 και 415-416):

- Η άμεση δημοκρατία μπορεί να εξελιχθεί σε τυραννία της πλειοψηφίας. Ένας γενικός εκδημοκρατισμός αυξάνει τον κίνδυνο του δεσποτισμού της πλειοψηφίας.
- Επικράτηση μίας μη ρεαλιστικής εικόνας του ανθρώπου. Η άμεση δημοκρατία παραβλέπει ότι ο πολίτης προσπαθεί να εξασφαλίσει το δικό του συμφέρον και μόνο υπό ιδιαίτερες συνθήκες είναι πρόθυμος και ικανός να συνεργαστεί για το κοινό καλό.
- Υπερεκτίμηση των ικανοτήτων των πολιτών. Το επίπεδο πληροφόρησης είναι για πολιτικά ζητήματα και τις εναλλακτικές λύσεις αντιμετώπισης είναι χαμηλό. Ο

διαθέσιμος χρόνος αλλά και το ενδιαφέρον για την πολιτική είναι συνήθως τόσο περιορισμένα, ώστε να εμποδίζουν την συμμετοχή σε όσο το δυνατόν περισσότερες σημαντικές ψηφοφορίες για δημόσια θέματα.

- Παρέχει το προβάδισμα σε όσους επιθυμούν και έχουν τη δυνατότητα να συμμετέχουν. Κι αυτοί είναι κατά κανόνα καλύτερα πληροφορημένοι πολίτες, με πολύπλευρη μόρφωση και μακροχρόνια εκπαίδευση, και συχνά μάλλον οι έχοντες παρά οι μη έχοντες.
- Τα δημοψηφίσματα που αφορούν προτάσεις πολιτικής ευνοούν την προβολή του «κακού εαυτού» του πολίτη, γιατί τόσο *ex ante* (εκ των προτέρων) όσο και *ex post* (εκ των υστέρων) οι πολίτες δεν αναγκάζονται ούτε να προβούν στην εξαγωγή συμπερασμάτων ούτε να επιχειρηματολογήσουν για τη δικαιολόγηση των απόψεων τους.

Τέλος, σύμφωνα με τους Buchanan και Tullock⁶ (1962), η άμεση δημοκρατία είναι χειρότερη από ό,τι η αντιπροσωπευτική δημοκρατία από την άποψη του εσωτερικού κόστους. Η άμεση δημοκρατία περιλαμβάνει το σύνολο του πληθυσμού στη διαδικασία χάραξης πολιτικής, αναλαμβάνοντας μεγάλο κόστος λήψης αποφάσεων. Η αντιπροσωπευτική δημοκρατία, όπου οι αποφάσεις ανατίθενται σε μια σχετικά μικρή ομάδα εκλεγμένων αξιωματούχων, εξοικονομεί μέρος του κόστους λήψης αποφάσεων. Από την άλλη πλευρά, η άμεση δημοκρατία υπερέχει της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, όταν πρόκειται για εξωτερικό κόστος.

⁶ Το θεμέλιο της δημόσιας επιλογής είναι το μοντέλο εσωτερικού-εξωτερικού κόστους του Buchanan και Tullock (1962). Σε αυτό το μοντέλο, οι δημόσιες αποφάσεις εκθέτουν τους πολίτες σε δύο είδη κόστους. Στο εσωτερικό (ή «λήψης αποφάσεων») κόστος, όπου αναφέρεται στον χρόνο και στην προσπάθεια που καταβάλουν τα άτομα όταν συμμετέχουν στη διαδικασία δημόσιας επιλογής. Συμπεριλαμβάνεται το κόστος ενημέρωσης και διαπραγμάτευσης με τα άλλα κόμματα. Το εξωτερικό κόστος προκύπτει όταν οι δημόσιες αποφάσεις είναι επιζήμιες για τα συμφέροντα ενός ατόμου. Μια βέλτιστη δημόσια διαδικασία επιλογής στο πλαίσιο αυτό θα ελαχιστοποιήσει το άθροισμα των δύο εξόδων.

Όπως ακριβώς για το σίδηρο είναι φυσική φθορά η σκουριά και για τα ξύλα το σαράκι και τα σαπίσματα (...) έτσι και με κάθε πολίτευμα γεννιέται μαζί του με φυσικό τρόπο και το ακολουθεί κάποια κακή μορφή: τη βασιλεία ο λεγόμενος μοναρχικός τρόπος, την αριστοκρατία ο ολιγαρχικός, τη δημοκρατία ο θηριώδης τρόπος και η οχλαγωγία

Πολύβιος (204-122 π.Χ.)
Ιστοριών ΣΤ' 10

2. Ιστορική Ανασκόπηση

Η Αθηναϊκή δημοκρατία του 5^{ου} και του 4^{ου} αιώνα π.Χ. θεωρείται η πρώτη μορφή δημοκρατικού πολιτεύματος στην ιστορία. Ακολούθησε η Ρωμαϊκή δημοκρατία (από το 146 π.Χ. έως το 32 π.Χ.) με πολύ πιο περιορισμένα δικαιώματα του λαού. Για τους επόμενους 13 αιώνες η δημοκρατία είχε καταργηθεί πλήρως, μέχρι το 1291 μ.Χ. όπου έκανε την εμφάνιση της στις επαρχίες της Ελβετίας (μετά την απελευθέρωση από την Αυστρία), έχοντας μία μορφή παρόμοια με αυτή της αρχαίας Αθήνας. Το 17^ο αιώνα μ.Χ. εμφανίζονται στοιχεία δημοκρατίας στην Αγγλία και στις Ηνωμένες Επαρχίες (δημοκρατία της Ολλανδίας). Η επόμενη δημοκρατία που εμφανίστηκε είναι αυτή των ΗΠΑ το 1776. Το 1789 αναδύθηκε η δημοκρατία στην Γαλλία, όπου δόθηκε η δυνατότητα ψήφου σε όλους τους πολίτες (Kyriazis, 2011).

Στη σύγχρονη εποχή τα περισσότερα κράτη στον παγκόσμιο χάρτη λειτουργούν με βάση τη δημοκρατία, πολύ λίγα όμως είναι αυτά που ασκούν άμεση δημοκρατία. Παραδείγματα αποτελούν η Ελβετία, μερικές πολιτείες των ΗΠΑ, τα κρατίδια της Γερμανίας και η Ιταλία. Στη συνέχεια αναλύεται η πρώτη δημοκρατία, αυτή της αρχαίας Αθήνας.

2.1 Η Αθηναϊκή Δημοκρατία (592-323 π.Χ.)

Η γένεση της δημοκρατίας στην Αθήνα άρχισε το 592 π.Χ. και ολοκληρώθηκε το 462 π.Χ. Από τότε και ως το τέλος της, το 323 π.Χ., η αθηναϊκή δημοκρατία γνώρισε περιορισμένες θεσμικές αλλαγές, που την κατέστησαν περισσότερο λειτουργική.

Κατά την περίοδο από τα μέσα του 5^{ου} αιώνα έως το 323 π.Χ. οι υποθέσεις της Αθήνας καθορίζονταν από ένα σύστημα άμεσης δημοκρατίας, στο οποίο συμμετείχαν χιλιάδες πολίτες στην Εκκλησία, τα δικαστήρια και τους άλλους θεσμούς. Η ιδέα της συμμετοχής είναι κεντρική στην ελληνική σκέψη και στα γραπτά κείμενα που σχετίζονται με την ιδιότητα του πολίτη και την πολιτική ζωή. Ο Αριστοτέλης όρισε το διακριτικό γνώρισμα ενός πολίτη ως την κατοχή του δικαιώματος συμμετοχής στην άσκηση εξουσίας – στα δικαστήρια, στην Εκκλησία και στα αξιώματα του κράτους (Αριστοτέλης, *Πολιτικά* 1274b, 42). Υποστήριξε ότι αυτός ο ορισμός του πολίτη είχε ιδιαίτερα εφαρμογή στην ιδιότητα του πολίτη σε μια δημοκρατία.

Η κεντρική θέση της συμμετοχής στην έννοια της ιδιότητας του πολίτη αντικατοπτρίζεται στην υψηλή ρητορική του Περικλή (όπως την μεταφέρει ο Θουκυδίδης, *Ιστορία*, Β, 40):

“Θεωρούμε πιθανό να φροντίζουν οι ίδιοι άνθρωποι για τις ιδιωτικές και τις δημόσιες υποθέσεις και να ενημερωνόμαστε επαρκώς για τα δημόσια ζητήματα παρά τις διαφορετικές ασχολίες μας. Γιατί είμαστε μοναδικοί στο ότι θεωρούμε τον άνθρωπο που δεν συμμετέχει σ’αυτές τις υποθέσεις όχι άνθρωπο που κοιτάζει τη δουλειά του, αλλά άχρηστο. Εμείς οι ίδιοι αποφασίζουμε για τα διάφορα ζητήματα ή τα υποβάλλουμε σε κατάλληλη μελέτη, ακολουθώντας την άποψη ότι η συζήτηση δεν βλάπτει την δράση, αλλά μάλλον είναι βλαβερό να μην ενημερωνόμαστε, με την συζήτηση, προτού προβούμε στην απαραίτητη δράση”.

Τρεις γενιές αργότερα, ο Δημοσθένης παρουσίασε μια πολύ διαφορετική εικόνα από το όραμα του Περικλή. Σε μια δίκη το 355 (Κατά Ανδροτίωνος, 37) υποστήριξε ότι η απερχόμενη Βουλή των 500 είχε περιέλθει υπό την κυριαρχία μιας «συμμορίας ρητόρων». Τόνισε την ανάγκη να μην αφήνει η πλειοψηφία τα ζητήματα στα χέρια των «λεγόντων»⁷, αλλά να προσφέρει η ίδια τις καλύτερες συμβουλές.

Δεν σφυρηλατεί κανείς ποτέ καλά με ένα μόνο χτύπημα ένα νέο σχήμα διακυβέρνησης. Αυτή ετοιμάζεται πολύ καιρό στη σκιά και είναι η ροή των γεγονότων, η οποία επιφορτίζεται να την επιβάλλει περισσότερο από τη θέληση του ανθρώπου, στον οποίο αποδίδουμε την πατρότητα. Υπάρχει μια απλοϊκότητα που θέλει να παρουσιάσει την Αθηναϊκή Δημοκρατία διαμορφωμένη από το νου του Σόλωνα, όπως η Αθηνά από το κρανίο του Δία. Και φαίνεται πιο σωστό να διακρίνουμε, μέσα στην εύλογη βραδύτητα της γέννησης της, ένα από τα μυστικά της σταθερότητας της. Χρειάστηκε εκατό περίπου χρόνια, για να δει μονάχα το φως. Ο Σόλωνας στερεώνει τις αρχές, οι οποίες δεν ήταν όλες κατάλληλες για άμεση εφαρμογή. Ο Πεισίστρατος τους επιτρέπει να ωριμάσουν σε κλίμα ειρήνης. Αργότερα ο Κλεισθένης εξάγει τα λογικά του συμπεράσματα. Τέλος ο Εφιάλτης⁸ και ο Περικλής θα τις περάσουν στην πράξη. Μια καλή εργασία, όπου τίποτα δεν είναι αφημένο στην τύχη ούτε στον αυτοσχεδιασμό.

Οι απόψεις για τις απαρχές της δημοκρατίας διαφέρουν. Καταρχήν η λέξη Δημοκράτης εμφανίζεται σαν όνομα που δόθηκε σε ένα αγόρι γύρω στα 460 π.Χ (Sinclair, 1997). Ο πατέρας του, Λύσις, ανήκε σε εύπορη οικογένεια γεγονός που καθιστά παράξενη την επιλογή του ονόματος Δημοκράτης που σημαίνει επιδοκμασία του κράτους (της κυριαρχίας ή της εξουσίας) του δήμου (λαού). Η επιλογή αυτή αφήνει να εννοηθεί ότι ο πολιτικός ρόλος του

⁷ Υποτιμητική προσφώνηση των ρητόρων, βλέπε και υποενοήτητα 2.1.6.

⁸ Αθηναίος πολιτικός του 5^{ου} αι. π.Χ., αρχηγός του δημοκρατικού κόμματος. Η προσφορά του στην υπόθεση της δημοκρατίας έγκειται στο ότι ελάττωσε τις εξουσίες του Αρείου Πάγου.

Δήμου στην Αθήνα ήταν ένα θέμα που ενδιέφερε και ίσως ήταν αντικείμενο πολλών συζητήσεων εκείνη την εποχή.

Η λέξη δημοκρατία και η πολιτική διοργάνωση που καλύπτει αυτή είναι εφευρέσεις του αιώνα του Περικλή. Η νεώτερη έρευνα έχει αποδείξει πως η λέξη είναι αρκετά παλαιότερη. Υπάρχει σε επιγραφές και έχουμε και δωρικό τύπο, «δαμοκρατία», πράγμα το οποίο δείχνει πως ήταν πολίτευμα γνωστό σε όλη την Ελλάδα. Πριν, αλλά και ταυτόχρονα με τον όρο «δημοκρατία», χρησιμοποιούνται και ο όρος «δήμος», που αποτελεί και το πρώτο συνθετικό της λέξης δημοκρατία.

Επίσης ο Όμηρος δεν αγνοεί τη δημοκρατία. Η παρρησία του Αχιλλέα μπροστά στον Αγαμέμνονα και πολύ περισσότερο εκείνη του Θερσίτη προς τον Οδυσσέα (Ηλιάδα, Ραψωδία Β, 211-277), η χρήση της κλήρωσης και η ανυπαρξία επαγγελματισμού στην πολιτική και ιδιαίτερα στην δικαστική λειτουργία της εξουσίας, γνωρίσματα όλα αυτά της δημοκρατίας, κάνουν κατάδηλη την πανάρχαιη ύπαρξή της στον ελληνικό χώρο. Συμπληρωματικά για την δικαστική λειτουργία θα έπρεπε να επισημάνουμε πως στην περιγραφή της ασπίδας του Αχιλλέα, υπάρχει μια δίκη, όπου βλέπουμε πως οι δικαστές δεν ήταν επαγγελματίες αλλά απλοί άνθρωποι του λαού όπως στην Ηλιαία στην κλασική Αθήνα (Ηλιάδα, Ραψωδία Σ, 498-508). Η λέξη δήμος προέρχεται από ρίζα «δα-», από όπου κατά ρήματα δατέομαι και δαίομαι και το ουσιαστικό δαπάνη. Η σημασία της ρίζας και των ρημάτων είναι μοιράζω, κομματιάζω. Δήμος σήμαινε τμήμα γης πρώτα, κι έπειτα τον πληθυσμό που διέμενε στο τμήμα αυτό της γης. Κι επειδή ο πληθυσμός αυτός ήταν κατά τον πλείστον φτωχολογιά, η λέξη δήμος έγινε συνώνυμο του φτωχού – μικρομεσαίου και πολυαριθμότερου απλού κόσμου, που αποτελεί συνήθως και το μεγαλύτερο τμήμα κάθε πληθυσμού.

Ο Αριστοτέλης διέκρινε τέσσερα είδη δημοκρατίας (Πολιτικά, 1291b 30- 1292a 38, 1292b 24-1293a 12, 1294b 2-5, 1310a 33-34, 1318b 6-1319b 33) βάσει θεσμικών και άλλων χαρακτηριστικών.

Το πρώτο είδος εξισώνει πολιτικά όχι τα άτομα, αλλά δύο κοινωνικές τάξεις: τους απόρους και τους εύπορους. Καμία από αυτές δεν έχει περισσότερα δικαιώματα από την άλλη ούτε εξουσιάζει το κράτος. Όλοι εκλέγουν τους άρχοντες, αντίθετα, δεν είναι όλοι εκλόγιμοι. Αυτοί που όμως είναι εκλόγιμοι δεν είναι λίγοι, αφού το τμήμα είναι μικρό. Ο Δήμος συνεδριάζει σπάνια και οι αποφάσεις του δεν υπερισχύουν των νόμων, δηλαδή δεν μπορεί να αλλάξει κείμενους νόμους. Μεταξύ των άλλων αρμοδιοτήτων που έχει, ελέγχει τη διαχείριση των αρχόντων και λειτουργεί ως δικαστήριο. Στο δεύτερο είδος «όλοι οι πολίτες που δεν εξαιρούνται για λόγους γεννήσεως μπορούν να εκλεγούν άρχοντες και ο νόμος εξακολουθεί να άρχει». Στο τρίτο είδος «όλοι μπορούν να εκλεγούν άρχοντες , αρκεί να είναι πολίτες, και

ο νόμος εξακολουθεί να άρχει». Στο τέταρτο είδος «όλα μένουν αμετάβλητα εκτός του ότι εξουσιάζει όχι ο νόμος, αλλά το πλήθος, και τούτο γίνεται, όταν επικρατούν τα ψηφίσματα και όχι ο νόμος».

Οι ερευνητές συμφωνούν ότι η αθηναϊκή δημοκρατία από τα μέσα του 5^{ου} αιώνα π.Χ. και έπειτα ανταποκρίνεται στο κατά τον Αριστοτέλη τέταρτο είδος δημοκρατίας (Σακελλαρίου, 1999).

Στον Πίνακα 2 παρουσιάζονται οι πολιτειακές μεταβολές στην Αρχαία Αθήνα (Αθηναίων Πολιτεία, XLI 2). Η πρώτη μεταρρύθμιση αποδίδεται στον Ίωνα, το Βασιλιά της Αθήνας, όπου χάρισε για πρώτη φορά σε φυλές τους Αθηναίους. Στη συνέχεια ο Θησεάς δημιούργησε την πόλη και έδωσε πολιτική ισομοιρία στους πολίτες κρατώντας την στρατιωτική εξουσία, ο Δράκοντας καθιέρωσε για πρώτη φορά γραπτούς νόμους, ο Σόλων εισήγαγε τις πρώτες διαστάσεις δημοκρατίας με τον καθορισμό των φυλών με βάση το εισόδημα, όμως ακολούθησε μία μεγάλη περίοδος τυραννίας από τον Πεισίστρατο που χαρακτηρίζεται ειρηνική συγκριτικά με άλλες περιπτώσεις και δεν διάβρωσε εντελώς τις βάσεις της δημοκρατίας.

Πίνακας 2: Πολιτειακές μεταβολές στην αρχαία Αθήνα

Χρονολογία	Μεταρρυθμιστής	Κύριες μεταρρυθμίσεις
	Ίων	Καθορισμός τεσσάρων φυλών Αθηναίων και ορισμός φυλοβασιλείων
1068 π.Χ.	Θησεάς	Μικρή παρέκκλιση από το καθεστώς της βασιλείας
621 π.Χ.	Δράκοντας	Καθιέρωση νόμων για πρώτη φορά
592 π.Χ.	Σόλων	Εισαγωγή δημοκρατίας – καθορισμός φυλών με βάση το εισόδημα
561 π.Χ.	Πεισίστρατος	Τυραννίδα
507 π.Χ.	Κλεισθένης	Εισαγωγή δημοκρατίας – καθορισμός φυλών με βάση τη γεωγραφική καταγωγή
Μετά τα Μηδικά		Ισχυροποίηση βουλής Αρείου Πάγου
462 π.Χ.	Εφιάλτης (Αριστείδης)	Κατάλυση εξουσίας βουλής Αρείου Πάγου
411 π.Χ.	Πυθόδωρος, Μηλόβιος, Μνησίλοχος	Καθεστώς των τετρακοσίων
410 π.Χ.	Θηραμένης	Επιστροφή στη δημοκρατία
404 π.Χ.	Πυθόδωρος, Μηλόβιος	Τυραννίδα των τριάκοντα και τυραννίδα των δέκα
403 π.Χ.	Ρίνωνας, Φάυλλος	Μεταβολή με την επιστροφή των δημοκρατικών από τη Φυλή και τον Πειραιά- Επιστροφή στην Δημοκρατία

Πηγή: Αριστοτέλης, Αθηναίων Πολιτεία, XLI 2, ίδια επεξεργασία

Το 507 π.Χ. έφερε τις πιο καίριες μεταρρυθμίσεις χωρίζοντας τους πολίτες με κριτήρια που δεν είχαν να κάνουν με το εισόδημα και την καταγωγή αλλά με τον τόπο καταγωγής και με

αυτόν τον τρόπο απέκτησαν όλοι οι πολίτες δικαίωμα συμμετοχής στα κοινά. Η ισχυροποίηση του Αρείου Πάγου πραγματοποιείται μετά τους Περσικούς Πολέμους (Μηδικά), μέχρι που καταργείται με τη συμβολή του Εφιάλτη. Η δημοκρατία θα διακοπεί δύο φορές από το καθεστώς των Τετρακοσίων και των Τριάκοντα (όπου επικρατούσαν σκληροί νόμοι για όσους δεν ανήκαν στην κυβερνώσα τάξη), με ένα ενδιάμεσο διάστημα δημοκρατικής διακυβέρνησης από τον Θηραμένη. Το 403 π.Χ. (με το πέρας του Πελοποννησιακού Πολέμου) έγινε η επιστροφή στην Δημοκρατία, για άλλα 80 χρόνια, έως το 323 π.Χ. όπου επήλθε η πτώση της.

Μία από τις αιτίες του μεγαλείου της Αθήνας ήταν η φροντίδα που έδειξε κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 5^{ου} αιώνα π.Χ. να προσέχει με ευσυνειδησία την τήρηση του συμβολαίου που συνέδεε το κράτος με τους πολίτες και τους πολίτες με το κράτος. Η λειτουργία της άμεσης δημοκρατίας εμφύσησε πολιτικές αρετές και στάσεις ανάμεσα στους πολίτες, που προωθήθηκε συνειδητά από το κράτος διαμέσου των θρησκευτικών εορτών (όπως τα Παναθήναια), των θεατρικών έργων και των δημοσίων μνημείων, όπως ο Παρθενώνας (Kyriazis, 2011). Η πτώση της αρχίζει από την ημέρα που ο λαός πίστεψε πως ήταν ελεύθερος να ερμηνεύσει, σύμφωνα με το δικό του συμφέρον, αποφάσεις παρμένες συλλογικά από όλους τους παράγοντες της πόλης (Cohen, 1992). Η Αθήνα είναι επίσης η απόδειξη πως ο λαός κυβερνά σοφά μόνο αν υπάρχουν οι δύο ακόλουθοι όροι: ο ένας είναι να έχει αρχηγούς και ο άλλος να έχει το κράτος θεσμούς ικανούς να συγκρατήσουν τις αυθαίρετες λαϊκές επιθυμίες.

Τρεις ήταν οι μορφές που ουσιαστικά εισήγαγαν την δημοκρατία στην λήψη των αποφάσεων που αφορούσαν τα κοινά: ο Σόλων, ο Κλεισθένης και ο Εφιάλτης.

2.1.1 Τα γεγονότα πριν την γέννηση της Δημοκρατίας

Κατά τους πρώτους μετα-μυκηναϊκούς χρόνους, η Αττική και ένα μέρος της Εύβοιας αποτελούσαν το έδαφος μιας πολιτικής οργάνωσης τύπου ομοσπονδίας δήμων, τα όρια της οποίας συνέπιπταν με εκείνα του έθνους των Ιώνων. Κάθε δήμος είχε το βασιλέα του, η ομοσπονδία είχε ως άρχοντα το βασιλέα των Αθηνών. Παρόμοια ομοσπονδιακή οργάνωση είχαν τότε και άλλα έθνη. Αργότερα εμφανίζονται σε διάφορες ελλαδικές περιοχές τα λεγόμενα συστήματα δήμων, η έκταση των οποίων ήταν μικρότερη από την έκταση ενός έθνους (π.χ. τα συστήματα δήμων των Πατρών ή του Αιγίου στο εσωτερικό του έθνους των Αχαιών).

Περί το 760 π.Χ. η ομοσπονδία των δήμων του έθνους των Ιώνων στην Αττική και σε μέρος της Εύβοιας περιήλθε σε κρίση. Οι Χαλκιδείς και οι Ερετριείς αποσπάστηκαν από αυτήν και

έγιναν ανεξάρτητα κράτη τύπου πόλεως. Οι δήμοι της Αττικής ενώθηκαν και αποτέλεσαν το κράτος πόλεως των Αθηνών. Με τα γεγονότα αυτά μπορεί να συσχετισθεί εύλογα η αντικατάσταση, το 752 π.Χ., του κληρονομικού βασιλέα των Αθηναίων και αιρετού άρχοντα της ομοσπονδίας από έναν άρχοντα εκλεγμένο για δέκα χρόνια. Οι τρεις πρώτοι από τους άρχοντες με δεκάχρονη θητεία, από το 722 π.Χ. έως το 682 π.Χ., ανήκαν σε άλλους ευγενείς οίκους. Το 682 π.Χ. καθιερώθηκε η ετήσια διάρκεια της θητείας των αρχόντων. Καθεμιά από αυτές τις διαδοχικές πολιτειακές αλλαγές προφανώς σημαδεύει την προοδευτική ενίσχυση της αριστοκρατίας, όχι μόνο έναντι του βασιλικού γένους, αλλά και των μη ευγενών μικρών γαιοκτημόνων (Σακελλαρίου, 1999).

Τα αριστοκρατικό αθηναϊκό κράτος διατήρησε δομές και θεσμούς του ιωνικού έθνους. Όπως η κοινότητα του έθνους, η πολιάδα κοινότητα χωριζόταν σε τέσσερις φυλές που ονομάζονταν Αιγικορείς, Αργαδείς, Γελέοντες και Όπλητες. Κάθε φυλή περιελάμβανε φρατρίες. Το αθηναϊκό κράτος από τη μια μεριά άφησε στις φυλές και στις φρατρίες αρμοδιότητες και λειτουργίες που είχαν από παλαιά και ανέθεσε στις μεν και στις δε νέες αρμοδιότητες και λειτουργίες, που εξυπηρετούσαν το ίδιο. Μερικές από τις παλαιές και τις νέες αρμοδιότητες θα επιζήσουν ως τη δημοκρατική Αθήνα. (Φυλαί, Φρατρίαί, Απατούρια, Φυλοβασιλείς, Φρατρίαρχοι).

Μερικοί θεωρούν ότι η προέλευση της δημοκρατίας προέρχεται από τον μυθικό Βασιλέα Θησέα⁹ (Πλούταρχος, Βίοι Παράλληλοι, Θησεύς - Ρωμύλος, 24), οι περισσότεροι συμφωνούν όμως (Cohen 1992, Sinclair 1997, Forrest 1994, Σακελλαρίου 1999) ότι η κύρια μορφή ήταν ο Σόλων, νομοθέτης του τέλους της δεκαετίας του 590. Άλλοι θεωρούν την δημοκρατία να έχει προέλευση στην Σπάρτη (Dunn, 1997) χωρίς όμως να έχει εγκαθιδρυθεί για σημαντικό χρονικό διάστημα και πριν οδηγηθεί στα ολοκληρωτικά καθεστώτα. Αυτό είναι ένα παράδοξο, επειδή η Σπάρτη συνήθως θεωρείται το αντίθετο της ανοιχτής κοινωνίας την οποία αντιπροσωπεύει η Αθήνα. Σύμφωνα με τον Πλούταρχο (Βίος Λυκούργου, κεφ. 6), μία σπαρτιατική λαϊκή συνέλευση (περίπου το 600 π.Χ.) θα έπρεπε να συνέρχεται σε τακτά χρονικά διαστήματα, ενώ στην Αθήνα δεν υπήρχε αντίστοιχη πρόβλεψη έως την εποχή του Κλεισθένη το 508/507 π.Χ. Επίσης προβλεπόταν ένα είδος προβουλευτικού συμβουλίου, που

⁹ Ο Θησέας δημιούργησε την πόλη, συγκέντρωσε τους διασκορπισμένους κατοίκους, εμπεδόνοντας σε αυτούς συνειδησιακά τα καθήκοντα του πολίτη. Ισχυροποίησε αυτό το αίσθημα με την καθίδρυση πολιτικών και κοινωνικών θεσμών, τη διάρθρωση των κοινωνικών στρωμάτων, τη διεύρυνση των ορίων της επικράτειας και τη καθιέρωση γιορτών και αγώνων. Κορυφαία έκφανση του έργου του είναι η μεταπολίτευση που επέφερε, με την κατάργηση της βασιλείας και την ανακαίνιση του πολιτεύματος με στόχο τη δημοκρατία. Παραχώρησε στο λαό πολιτική ισομοιρία, επιφυλάσσοντας για τον εαυτό του τη θέση του πολεμικού αρχηγού και του εγγυητή της ευνομίας.

μελετούσε τα πράγματα προτού να τα φέρει για γενικότερη απόφαση. Αυτή η επινόηση της προβουλεύσεως έχει προεκτάσεις στη λαϊκή κυριαρχία, όμως κοινωνικοί και πολιτικοί παράγοντες διέκοψαν την πρώιμη πολιτική ανάπτυξη της Σπάρτης.

Η πολιτική καινοτομία αναπτύχθηκε πολύ περισσότερο στην Αθήνα και για πολύ μεγαλύτερο διάστημα. Ιδιαίτερη είναι η προσφορά του Δράκοντα, ο οποίος ήταν ο πρώτος νομοθέτης του γραπτού πολιτικού και ποινικού κώδικα της Αθήνας τον 7^ο αιώνα π.Χ. (621 π.Χ.). Πριν από αυτόν, έξι άρχοντες ονομαζόμενοι Θεσμοθέτες, θεσμοθετούσαν άγραφους νόμους από το 683 π.Χ. Οι αριστοκράτες παρέμβαιναν συχνά στις εργασίες των Θεσμοθετών, που συχνά δεν κατέληγαν σε κάτι θετικό. Έχοντας σιγουρευτεί οι ευγενείς, δέχονται να αποπερατώσει τη προσχεδιασμένη δουλειά ένας από του Θεσμοθέτες, ο Δράκοντας. Αυτήν την φορά όμως απατώνται.

Οι νόμοι αυτοί ήταν πολύ αυστηροί και από τότε η έκφραση "Δρακόντειοι νόμοι" είναι συνώνυμη με τους ιδιαίτερα αυστηρούς νόμους. Αντίστοιχα "Δρακόντεια μέτρα" ονομάζονται τα αυστηρά μέτρα. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Πλούταρχος (Σόλων, 17, 2) είπε ότι οι νόμοι του Δράκοντα γράφτηκαν με αίμα, όχι με μελάνι¹⁰.

Στην πολιτική νομοθεσία έκανε τις ακόλουθες μεταρρυθμίσεις: Έδωσε πολιτικά δικαιώματα σε όσους μπορούσαν να στρατεύονται με δικά τους έξοδα, δημιούργησε βουλή που αποτελούνταν από 401 βουλευτές, περιόρισε τις αρμοδιότητες του Αρείου Πάγου στην εφαρμογή των νόμων.

Στην ποινική νομοθεσία καθόρισε ποινές για τις φονικές υποθέσεις, θεώρησε την κλοπή μεγάλη αδικία και θέσπισε αυστηρές ποινές, καθιέρωσε τη διάκριση του ακούσιου φόνου¹¹ και όρισε σταθερή δικονομία με τακτές ποινές. Ο θάνατος είναι πολύ συχνά η ποινή που πλήττει τον ένοχο. Αλλά αυτόν μονάχα.

Πίνακας 3. Διαδικασία μετάβασης ύπαρξης κανόνων και ποινών

	Θεσμοί / Κανόνες	Ποινές
Εποχή ευγενών – αριστοκρατών	Λήψη αποφάσεων που δεν στηρίζεται σε νόμους και θεσμούς, ο κάθε άρχοντας αποφασίζει κατά βούληση, αδιαφανείς διαδικασίες	Ποινές μη θεσμοθετημένες, π.χ. άνισες ποινές για το ίδιο παράπτωμα άλλοτε αυστηρές άλλοτε όχι, ποινές άδικες κυρίως
Εποχή Δράκοντα	Καθορισμός νόμων για πρώτη φορά, προσπάθεια διαφάνειας	Ποινές αυστηρές και άδικες (κυρίως στο ποινικό δίκαιο)
Εποχή Σόλωνα και έπειτα	Καθορισμός τάξεων και θεσμών, ύπαρξη κανόνων	Ποινές δίκαιες

Πηγή: Cohen, 1992 – Ίδια επεξεργασία

¹⁰ «Διό Δημάδης ύστερον ευδοκίμησεν ειπών, ότι δι' αίματος, ού δια μελάνος, τους νόμους ο Δράκων έγγραψε.».

¹¹ Κατά μίμηση του εβραϊκού νόμου και άλλων υποδειγμάτων δανεισμένων ίσως από την Ανατολή.

Η τιμωρία του απαλλάσσει κατά κάποιο τρόπο τους συγγενείς του από την ευθύνη που βαραίνει πάνω τους. Είναι ήδη κάτι αυτό. Κι έπειτα, αυτή η δικαιοσύνη, όσο φοβερή και να είναι, από ένα καινούριο δικαστήριο από πενήντα ένα μέλη, που λέγονται *εφέται*, και είναι ίδια για όλους. Άλλη πρόοδος ακόμη. Στην πραγματικότητα ο Δράκοντας έκανε πολλά για το μεγαλείο της Αθήνας (Cohen, 1992) Η κοινωνική όμως κατάσταση της Αθήνας δεν μεταβλήθηκε. Οι μεγάλες κτηματικές περιουσίες διατηρήθηκαν, ο θεσμός της δουλείας γι' αυτούς που δεν είχαν να πληρώσουν τα χρέη τους διατηρήθηκε και καταργήθηκε μόνο με τη νομοθεσία που θέσπισε ο Σόλωνας.

Παρατηρούμε ότι συντελείται μια μετάβαση από τον 10^ο αιώνα π. Χ. έως τον 6^ο αιώνα π. Χ. στην ύπαρξη και στη συσχέτιση θεσμών / νόμων / κανόνων και ποινών (απονομή δικαιοσύνης), όπως φαίνεται στον Πίνακα 3 και πιο συγκεκριμένα: η μη ύπαρξη νόμων τον 10^ο αιώνα π. Χ. ακολουθείται από άδικες ποινές, η ύπαρξη νόμων κατά τον 7^ο αιώνα π. Χ. (θεσμοθετήθηκαν από τον Δράκοντα τον 621 π.Χ.) ακολουθείται από άδικες ποινές ενώ τέλος η ύπαρξη νόμων από την εποχή του Σόλωνα, δηλ της εκκίνησης της δημοκρατίας σηματοδοτεί δικαιότερες ποινές. Συμπεραίνουμε την καθοριστική επίδραση της δημοκρατίας στην απονομή ορθότερης δικαιοσύνης, η οποία επετεύχθη μετά από μια πρώτη προσπάθεια θέσπισης και κανόνων από τον Δράκοντα. Η διαδικασία βελτίωσης της δικαιοσύνης και επομένως και της ποιότητας της καθημερινής δραστηριότητας των πολιτών ήταν μια συνθετική διαδικασία, όπου διαμορφώθηκε σταδιακά, αφού πρώτα ορίστηκαν κάποιοι κανόνες για πρώτη φορά (ανεπιτυχώς όμως) και έπειτα βελτιώθηκαν οι συγκεκριμένες διατάξεις με την εμφάνιση της δημοκρατίας. Όλη αυτή η μετάβαση αναδεικνύει τόσο την σημαντικότητα της δημοκρατίας όσο και του πρότερου σταδίου διαμόρφωσης ατελών νόμων. Πέρα από τα πρόσωπα όμως, κύριο συστατικό για την γέννηση του νέου πολιτεύματος ήταν οι συγκυρίες, η χρονική στιγμή και η συνείδηση των απλών πολιτών. Στο ερώτημα «γιατί και πώς προέκυψε η δημοκρατία» η απάντηση είναι ότι πρόκειται για ένα συνδυασμό της κουλτούρας της πόλης-κράτους, που διακατείχε τους πολίτες και τους αξιωματούχους, και της εμφάνισης μίας νέας τάξης πολεμιστών που δεν είχε αναπτυχθεί σε κανένα άλλο μέρος έως τότε (Kyriazis, 2010).

Η κατάρρευση της μυκηναϊκής αυτοκρατορίας τον 12^ο αιώνα π.Χ., οδήγησε στην διάλυση της κεντρικής διοίκησης και στη δημιουργία εκατοντάδων πόλεων – κρατών που είχαν την δική τους διοίκηση. Το γεγονός αυτό μετέτρεψε τη δομή των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας. Επίσης αποδυνάμωσε την δυνατότητα εξοπλισμού των πολιτών με στρατιωτικό υλικό, καθώς τα οικονομικά των πόλεων-κρατών ήταν δυσχερή, αφού για κάθε ένα κρατίδιο που υπήρχε στην

Μυκηναϊκή εποχή, αυτό αντιστοιχούσε πλέον σε πέντε κρατίδια, γεγονός που σήμαινε μικρότερα έσοδα.

Οι μικροϊδιοκτήτες της γης έπρεπε πλέον να χρηματοδοτούν μόνοι τους τον στρατιωτικό εξοπλισμό, γεγονός που μετέτρεψε σταδιακά τους γεωργούς σε πολεμιστές, γεγονός που έρχεται σε αντίθεση με παρελθόν, όπου πολεμούσαν μόνο οι πλούσιοι πολίτες. Με την πάροδο των χρόνου και την απόκτηση εμπειρίας, δημιούργησαν νέους πολεμικούς τακτικούς σχηματισμούς, όπως η φάλαγγα, όπου οι πολεμιστές στέκονταν δίπλα ο ένας στον άλλο και με το αριστερό τους χέρι κρατούσαν την ασπίδα και προστάτευαν τον εαυτό τους και στο δεξιό μέρος που ήταν αφύλακτο προστατευόντουσαν από την ασπίδα του δεξιού διπλανού συμπολεμιστή τους. Αυτό προϋπόθετε την συνεργασία ανάμεσα στους οπλίτες, για να κερδηθούν οι μάχες.

Από την συνεργασία ανάμεσα στους οπλίτες και, αργότερα στην δημοκρατία, τους εκλεγμένους αξιωματούχους, εξαρτιόταν η νίκη στις μάχες και η ατομική επιβίωση. Ήταν μία συνεργασία για την επίτευξη κοινών ιδεών και στόχων, υπέρτατων και ανώτατων κάποιες φορές, όπως η εξασφάλιση της ανεξαρτησίας της πόλης-κράτους, και σε κάποιες καθοριστικές περιπτώσεις, όπως η περιφρούρηση του δημοκρατικού πολιτεύματος, με τη μάχη του Μαραθώνα και των Πλαταιών (479 π.Χ).

Ένα επιπλέον στοιχείο αποτελεί η ανάδειξη των ελληνικών πόλεων σε ναυτικές υπερδυνάμεις την Αρχαϊκή περίοδο και ειδικά της Αθήνας μετά το 483 π.Χ. Η εκτεταμένη χρήση των τριηρών (πολεμικών πλοίων με 170 κουπιά) απαιτούσε συνεργασία σε συνθήκες έντονης προσπάθειας, αφού έπρεπε να συντονίζονται κάθε φορά διαφορετικά για να αλλάζουν την ταχύτητα, την κατεύθυνση και την αποδέσμευση μετά από μία επιτυχημένη εμβολή. Οι τριήρεις ήταν ένα σχολείο συνεργασίας ανάμεσα σε όμοιους, αλλά και σε σχολείο ανάμεσα σε όμοιους και ανόμοιους. Η εξοικείωση των κωπηλατών με αυτές τις διαδικασίες τους καλλιέργησε την νοοτροπία της πειθαρχίας, της συγκέντρωσης, της αξίας της συνεργασίας και την αποδοχή των οδηγιών που λάμβαναν από τον ναύκληρο (πλοηγό) και τον τριήραρχο (διοικητή).

Η επιτυχημένη συνεργασία και ο συντονισμός, μείωναν τα κόστη συναλλαγών και προωθούσαν την αποτελεσματικότητα. Τόσο η φάλαγγα, όσο και ο στόλος ανέπτυξαν τρόπους και μέσα για να μειώνουν τα κόστη συναλλαγής. Ο σκοπός ήταν να ελαχιστοποιηθεί η πιθανότητα λάθους και η δράση να λαμβάνει χώρα την σωστή χρονική στιγμή, για να μετατρέπεται η κάθε απόφαση σε καθοριστικό παράγοντα επιτυχίας των πολεμικών επιχειρήσεων.

Ο ναύκληρος, ο τριήραρχος και ο επικεφαλής της φάλαγγας ταυτίζονται κατά κάποιο τρόπο με τον μάνατζερ των σύγχρονων επιχειρήσεων. Οι οπλίτες είχαν αποκτήσει πολλά χαρακτηριστικά των σύγχρονων εργαζομένων, όπως η ανθεκτικότητα, η πειθαρχία, η υπακοή, η αυτοσυνειδησία, οι κοινοί στόχοι, η ισότητα και η ανεξαρτησία.

Αυτές οι αξίες με την πάροδο του χρόνου μεταφέρθηκαν στο πολιτικό καθεστώς και συνηγόρησαν στην ανάπτυξη του δημοκρατικού πολιτεύματος (Κυριαζής 2010, Καστοριάδης 1986 σελ.18-19). Πρόκειται ουσιαστικά για την εφαρμογή της ιδέας της περιορισμένης ορθολογικότητας (bounded rationality), όπως την όρισε ο Simon (2003). Συγκεκριμένα αναφέρει ότι στην πραγματική καθημερινή ζωή, ο άνθρωπος προσπαθεί να βρει λύσεις που τον ικανοποιούν, ακόμη και αν δεν είναι οι καλύτερες δυνατές από τις υπάρχουσες. Η ιδέα αυτή, ονομάζεται αλλιώς «ικανάρκεια» (satisficing). Η ικανάρκεια έχει μία σειρά από συνέπειες.

Από την στιγμή που το άτομο έχει βρει επαρκείς λύσεις για συγκεκριμένα προβλήματα, όταν αντιμετωπίζει ένα νέο πρόβλημα, προσπαθεί να χρησιμοποιήσει τις γνωστές λύσεις και την υπάρχουσα γνώση για να λύσει το νέο πρόβλημα. Αυτή η πράξη μειώνει την κατανάλωση προσπάθειας που είναι σημαντική εξαιτίας της πεπερασμένης εγκεφαλικής ικανότητας. Αν οι υπάρχουσες λύσεις δεν είναι επαρκείς, και το πρόβλημα που αντιμετωπίζει είναι αρκετά σοβαρό, τότε το άτομο αφιερώνει χρόνο και προσπάθεια για να οδηγηθεί σε νέες λύσεις. Με αυτόν τον τρόπο αυξάνεται η συνολική του γνώση και μάθηση.

Η συμπεριφορά της ικανάρκειας ουσιαστικά σημαίνει την διάχυση των γνωστών λύσεων σε νέα προβλήματα. Το ίδιο συνέβη και στις Αρχαίες ελληνικές πόλεις-κράτη. Οι αξίες που είχαν καλλιεργηθεί στην φάλαγγα και στον πολεμικό στόλο, μεταφέρθηκαν στο πολιτικό πεδίο. Η αυτοσυνείδηση που διακατείχε τους οπλίτες-πολίτες στο πολεμικό πεδίο, αναπτύχθηκε και στο πολιτικό πεδίο. Από την στιγμή που ένιωθαν ότι είναι ίσοι με τους άλλους οπλίτες, ότι είναι κυρίαρχοι στο πεδίο μάχης και υπερασπιστές της πόλης-κράτους τους, συνεπώς ένιωθαν ότι μπορούσαν έχουν άποψη και δυνατότητα λόγου στη λήψη πολιτικών αποφάσεων. Επίσης ένιωθαν ότι δεν υπήρχε κάποιος να τους ανακόψει και επιπλέον οι αριστοκράτες χρησιμοποίησαν τους την στήριξη των πολιτών, δίνοντας τους σταδιακά δικαιώματα πολιτικά, για να κρατηθούν ή να αναδειχθούν στην εξουσία.

Προϊόντος του χρόνου, η συμμετοχή των πολιτών στα κοινά αυξήθηκε και δημιουργήθηκε τελικά η μορφή του πολιτεύματος της δημοκρατίας, αρχικά με τον Σόλων το 594 π.Χ. και έπειτα με τον Κλεισθένη το 507 π.Χ. με μια πιο βιώσιμη δημοκρατία.

Οι αρχές που χαρακτήριζαν την πολιτική ήταν η ισονομία, δηλαδή η ισότητα απέναντι στο νόμο, η ισηγορία, δηλ. η ισότητα στην δυνατότητα λόγου, και η ομόνοια, δηλ. η ο κοινός

νους. Οι αξίες αυτές μεταφέρθηκαν από το στρατιωτικό πεδίο, ιδιαίτερα από την φάλαγγα όπου κυριαρχούσε η ισότητα και η ανεξαρτησία. Όταν εμπιστεύεσαι σε κάποιον τη ζωή σου, είναι προφανές ότι τον θεωρείς ίσο και άρα είσαι προετοιμασμένος να τον ακούσεις στην συνέλευση και δέχεσαι ότι έχει τα ίδια δικαιώματα με εσένα. Οι αξίες αυτές μεταλλάχθηκαν στην ισονομία και στην ισηγορία. Η αξία της ομόνοιας αναπτύχθηκε τόσο στη φάλαγγα όσο και στις τριήρεις. Οι οπλίτες και τα μέλη του πληρώματος των πλοίων έδιναν ιδιαίτερη προσοχή στο γεγονός ότι ανήκαν σε μια ομάδα, καθώς η νίκη και επιβίωση τους εξαρτιόταν από την ομάδα.

Η περιορισμένη ορθολογικότητα ή ικανάρκεια επηρέασε και με έναν άλλον τρόπο την πολιτική ζωή: στην επιλογή των πολιτικών αρχηγών. Από την στιγμή που ένας στρατιωτικός αρχηγός ήταν επιτυχημένος στις πολεμικές επιχειρήσεις συνήθως υποστηρίζονταν και επιλέγονταν και σαν πολιτικός αρχηγός¹².

Ένα άλλο σύμβολο του πνεύματος του αθηναϊκού λαού ήταν οι τυραννοκτόνοι Αρμόδιος και Αριστογείτονας. Γύρω από αυτές τις μορφές αναπτύχθηκε ο μύθος των υποστηρικτών της ελευθερίας που είχε απαλλάξει τον αθηναϊκό λαό από την τυραννία των Πεισιστρατιδών σκοτώνοντας τον Ίππαρχο το 514. Οι τυραννοκτόνοι ήταν οι πρώτοι άνθρωποι προς τιμήν των οποίων στήθηκαν ανδριάντες στην Αγορά (το πολιτικό κέντρο της Αθήνας) και όταν ο Ξέρξης αφαίρεσε τα αρχικά αγάλματα το 480 τους αφιέρωσαν νέα. Εντυπωσίαζαν γιατί όχι μόνο ήταν τοποθετημένα στο κέντρο της Αγοράς, αλλά στέκονταν σε μεγαλοπρεπή απομόνωση. Η διαφορά ανάμεσα στο μύθο και στην πραγματικότητα αναγνωρίστηκε από τον Ηρόδοτο (ΣΤ-Ερατώ, 123), που παρατήρησε ότι ο φόνος του Ιπάρχου έκανε ακόμη σκληρότερη την κυριαρχία του Ιππία (αδερφού του Ιπάρχου¹³) και επιπλέον υποστήριξε ότι οι Αλκμεωνίδες και οι Σπαρτιάτες ήταν εκείνοι που απελευθέρωσαν την Αθήνα. Ο Θουκυδίδης (1.20.1-2, 6.53-9) υποστήριξε ότι ο τύραννος που ασκούσε την βασιλική εξουσία δεν ήταν ο Ίππαρχος αλλά ο μεγαλύτερος αδελφός του Ιππίας και ότι ο Ιππίας ήταν εκείνος που επρόκειτο να σκοτώσουν, αλλά μέσα στον πανικό τους ο Αρμόδιος και ο Αριστογείτων σκότωσαν τον Ίππαρχο, όταν υποπτεύθηκαν ότι τα σχέδια τους είχαν αποκαλυφθεί στον Ιππία (Αριστοτέλης, Αθηναίων Πολιτεία 18). Παρ'όλα αυτά οι τυραννοκτόνοι παρέμειναν οι ήρωες της αθηναϊκής δημοκρατίας τον 5^ο και τον 4^ο αιώνα.

¹² Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις ανάδειξης του Θεμιστοκλή, του Αριστείδη και του Μιλτιάδη.

¹³ Και οι δύο ήταν γιοι του Πεισίστρατου.

2.1.2 Η συνεισφορά του Σόλωνα

Ο Σόλων εκλέχτηκε άρχοντας της Αθήνας το 592 π.Χ. με πλήρεις εξουσίες για να εγκαταστήσει ένα νέο σύνταγμα (Αριστοτέλης, Αθηναίων Πολιτεία, V.2)

Ο Σόλων ήταν γνωστός για μια ευτυχή επέμβαση σε μια διαμάχη που είχε φέρει αντιμέτωπα για χρόνια τα Μέγαρα με την Αθήνα σχετικά με την κατοχή της Σαλαμίνας, διαμάχη που τέλειωσε οριστικά με την οριστική προσάρτηση του νησιού στην Αττική. Όμως η οικογένεια του δεν ήταν γνωστή και απέκτησε τελικά τίμια ευπορία με το να ταξιδεύει πολύ και να γίνει έμπορος. Μία λεπτομέρεια που αποδεικνύεται ουσιώδης. Στην πραγματικότητα η μεταρρύθμιση του Σόλωνα ήταν να αντικαταστήσει μια αριστοκρατία γένους με μια αριστοκρατία χρήματος. Γιατί ξέρει από πείρα ότι η περιουσία κερδίζεται και ότι είναι στην εμβέλεια πολλών τολμηρών. Θα ανοίξει την είσοδο όλων των αξιωμάτων που μέχρι τώρα προορίζονταν για μια ολιγαρχία καταγωγής (Cohen, 1992).

Ο Σόλων διαίρεσε το σώμα των πολιτών σε τέσσερις τάξεις (Sinclair, 1997): τους πεντακοσιομέδιμνους (εκείνους που παρήγαν τουλάχιστον 500 μεδίμνους δημητριακά το χρόνο), τους ιππείς (ιππότες ή άνδρες του ιππικού - 300 και άνω), τους ζευγίτες (οπλίτες - 200 και άνω) και τους θήτες (εργάτες-κάτω από 200). Προχώρησε στην κατάργηση των χρεών του αγροτικού πληθυσμού, χρέη που είχαν ως εγγύηση την προσωπική ελευθερία του πολίτη και τη δημιουργία δούλων. Αυτή η πράξη της κατάργησης ονομάστηκε «σεισάχθεια» (Dunn, 1997). Καθιέρωσε επίσης βασικά δικαιώματα ιδιοκτησίας (Kyriazis, 2011): οι αγρότες έγιναν οι πλήρεις ιδιοκτήτες της γης τους. Επιπλέον έδωσε το δικαίωμα στους πολίτες να ψηφίζουν στην συνέλευση και να είναι μέλη δικαστηρίων, δεν μπορούσαν να λάβουν όμως κρατικές θέσεις, τουλάχιστον όχι και οι τέσσερις τάξεις (πιθανότατα οι τρεις πρώτες).

Τέλος ο Σόλων καθιέρωσε μία Βουλή με τετρακόσια μέλη για να προετοιμάζει το έργο της λαϊκής συνέλευσης (εκκλησίας). Η Βουλή του Σόλωνα στάθηκε πρόδρομος για την πολύ πιο περίτεχνη και δημοκρατικά σημαντική Βουλή του Κλεισθένη, έτσι η πρώτη είναι σημαντική και μόνο γιαυτόν τον λόγο (Dunn, 1997).

2.1.3 Η συνεισφορά του Κλεισθένη

Ο Κλεισθένης «δημιούργησε τις φυλές και τη δημοκρατία» (Ηρόδοτος, 6.131), όπου φυλές είναι υποδιαιρέσεις του σώματος του πολιτών.

Η δραστηριότητα του Κλεισθένη λαμβάνει χώρα μετά την τυραννία των Πεισιστρατιδών, μία εποχή που μαστιζόταν από την εμφάνιση έντονων παραταξιακών αγώνων ανάμεσα στις αριστοκρατικές οικογένειες. Η δύναμη τους εξαρτιόταν από την ικανότητα τους να επηρεάζουν τις τέσσερις παραδοσιακές φυλές (πεντακοσιομέδιμνους, ιππείς, ζευγίτες, θήτες)

που ήταν η βάση της κοινωνικής, θρησκευτικής και πολιτικής οργάνωσης της Αττικής. Για να κερδίσει την υποστήριξη των Αθηναίων που δεν ανήκαν στις παραδοσιακές άρχουσες οικογένειες, προχώρησε σε μεταρρυθμίσεις όπου καθόρισε την καταγωγή των Αθηναίων με λιγότερο αυστηρό τρόπο, μεταφέροντας τον έλεγχο αυτών των ζητημάτων από τις παλιές αριστοκρατικές οικογένειες στους δήμους ή τις τοπικές κοινότητες στις οποίες έπρεπε να εγγράφονται τώρα όλοι οι Αθηναίοι. Με τον τρόπο αυτό ο Κλεισθένης «ανακάτεψε» το λαό και η τοπικότητα αντικατέστησε τη συγγένεια ως βάση της πολιτικής οργάνωσης (Αριστοτέλης, Αθηναίων Πολιτεία 13.5, 21.1-4, Πολιτικά, 1275b34-9, 1319b19-27). Οι τέσσερις παλαιές φυλές αντικαταστάθηκαν από δέκα νέες, με βάση τον τόπο κατοικίας, όχι μόνο την καταγωγή. Κάθε μία από τις δέκα φυλές έστελνε πενήντα βουλευτές στη νέα Βουλή των πεντακοσίων και οι βουλευτές έβγαιναν από τους Δήμους ανάλογα με τον πληθυσμό (υπήρχαν 140 Δήμοι). Οι βουλευτές μπορούσαν να υπηρετήσουν μόνο δύο φορές στη ζωή τους, από ένα έτος κάθε φορά. Αυτό είναι το κλειδί των μεταρρυθμίσεων του Κλεισθένη: Η Βουλή των Πεντακοσίων ήταν ένας τρόπος να αναγκασθεί ολόκληρη η Αττική να συμμετέχει στη λήψη αποφάσεων, όχι μόνον ο αστικός πληθυσμός για τον οποίο ήταν ευκολότερο να παρευρίσκεται στις πολιτικές συγκεντρώσεις. Η λέξη για την περιφερειακή ισότητα που δημιουργήθηκε έτσι ήταν η ισηγορία στη Βουλή (Dunn, 1997).

2.1.4 Η συνεισφορά του Εφιάλτη

Ο Εφιάλτης (- 461 π.Χ.), γιος του Σοφωνίδα, ήταν διαπρεπής πολιτικός στην αρχαία Αθήνα και μέντορας του Περικλή. Η βιογραφία του είναι ελάχιστα γνωστή, ωστόσο παραδίδεται πώς ήταν φτωχός, δίκαιος και αδιάφθορος. Χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο περιστατικό που αναφέρεται σε αυτόν. Κάποτε οι φίλοι του θέλησαν να του δώσουν δέκα τάλαντα, εκείνος όμως δεν τα δέχθηκε, με το εξής επιχείρημα: «αυτά θα με αναγκάσουν, επειδή θα σας ντρέπομαι, να αποκρύψω κάτι από τα δίκαια. Επειδή όμως ούτε θέλω να σας ντρέπομαι ούτε να σας χαρίζομαι, θα σας φανώ δυσάρεστος». Ακόμη, όταν κάποτε ένας στρατηγός τον κατηγορήσει ως φτωχό, αποκρίθηκε «γιατί όμως δεν ανέφερες και το άλλο, ότι δηλαδή είμαι δίκαιος;»¹⁴ Ανήκε στην προοδευτική πολιτική παράταξη των δημοκρατικών, την αρχηγία της οποίας ανέλαβε μετά τον εξοστρακισμό του Θεμιστοκλή το 471 π.Χ., και αντιπολιτευόταν τον προβεβλημένο πολιτικό Κίμωνα, εκπρόσωπο της αριστοκρατικής παράταξης. Αγωνίστηκε για τον περιορισμό της εξουσίας του αριστοκρατικού σώματος του *Αρείου Πάγου*.

¹⁴ Αθηνά Καλογεροπούλου, *Εφιάλτης ο Σοφωνίδα*, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ.Γ'1, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1972, σελ. 54.

Ο Εφιάλτης ξεκίνησε δικαστικές διώξεις εναντίον μελών του *Άρειου Πάγου* επικρίνοντας τη διαφθορά τους και πέτυχε έτσι τη μείωση του γοήτρου του στην αθηναϊκή κοινωνία. Το 462/61 π.Χ. εκμεταλλεύτηκε την απουσία του Κίμωνα στη Μεσσηνία κατά το Γ΄ Μεσσηνιακό Πόλεμο και πέτυχε να περάσει νόμο στην *εκκλησία του δήμου*, που αφαιρούσε πολλές εκτελεστικές και δικαστικές αρμοδιότητες από τον *Άρειο Πάγο* (Αριστοτέλης, Αθηναίων Πολιτεία 25.1-4).

Πιο συγκεκριμένα, ο νόμος που ψήφισε η *εκκλησία του δήμου* με πρωτοβουλία του Εφιάλτη:

- Μετέφερε πολιτικές, ελεγκτικές και δικαστικές αρμοδιότητες του *Άρειου Πάγου* στην *εκκλησία του δήμου*, τη βουλή και τα λαϊκά δικαστήρια της Ηλιαίας. Ο Άρειος Πάγος διατήρησε μόνο τη δικαστική αρμοδιότητα για φόνους εκ προθέσεως, τραυματισμούς με σκοπό το φόνο, εμπρησμούς, δηλητηριάσεις και κοπές ιερών δέντρων, όταν και οι δύο διάδικοι ήταν Αθηναίοι πολίτες
- Επιφόρτισε τη βουλή με το συντονισμό και την επίβλεψη των αρχών που εμπλέκονταν σε πράξεις διοικήσεως και την αντιμετώπιση όλων των προβλημάτων που ανέκυπταν στο διάστημα ανάμεσα σε δύο συνεδριάσεις του δήμου.
- Μετέτρεψε τη σολώνεια Ηλιαία, που ως τότε συνερχόταν ολόκληρη και πιθανόν ταυτιζόταν με την *εκκλησία του δήμου*, σε «δεξαμενή» 6000 κληρωμένων και ορκισμένων Αθηναίων άνω των 30 ετών, από την οποία λαμβάνονται στο εξής οι δικαστές για τα ηλιαστικά δικαστήρια.

Αποτέλεσμα των μεταρρυθμίσεων ήταν να χάσει ο *Άρειος Πάγος* και τα τελευταία μέσα έμμεσης πολιτικής επιρροής, όπως π.χ. την καταδίκη φιλόδοξων *αρχόντων* μετά το τέλος της θητείας τους και τον αποκλεισμό τους από τον *Άρειο Πάγο*. Την αρμοδιότητα εκλογής *αρχόντων* και προβουλευτικής επεξεργασίας των ψηφισμάτων είχε αφαιρέσει από τον *Άρειο Πάγο* ήδη ο Σόλων. Έτσι, ο *Άρειος Πάγος* απώλεσε το ρόλο του ως υπέρτατης αρχής και φύλακα του αθηναϊκού πολιτεύματος. Το πολίτευμα της Αθήνας έκανε ακόμα ένα σημαντικό βήμα προς τον εκδημοκρατισμό.

Όταν επέστρεψε ο Κίμων, προσπάθησε να αναστρέψει το νόμο, πράγμα που δεν κατόρθωσε. Αντιθέτως, οι αντίπαλοί του, λόγω της αποτυχημένης επιχείρησής του στη Μεσσηνία και της μεγάλης προσβολής που υπέστη το αθηναϊκό γόητρο εξαιτίας του, πέτυχαν να εξοστρακισθεί (461 π.Χ.). Έτσι, επικράτησαν τελικά οι μεταρρυθμίσεις του Εφιάλτη, αλλά ο ίδιος ο Εφιάλτης δολοφονήθηκε λίγο αργότερα από όργανα των αριστοκρατικών και τον ηγετικό ρόλο του στη δημοκρατική παράταξη της Αθήνας ανέλαβε ο Περικλής. Λόγω της επίσης σημαντικής προσφοράς του τελευταίου στην ανάδειξη της Αθήνας σε ηγέτιδα δύναμη στο

Αιγαίο, αλλά και ευρύτερα στον ελληνικό κόσμο τον 5ο αι. π.Χ., πολλές μεταρρυθμίσεις του Εφιάλτη αποδόθηκαν εσφαλμένα στον Περικλή (Σακελλαρίου 1999).

2.1.5 Οι δημοκρατικοί θεσμοί

Κατά το χρονικό διάστημα, κατά το οποίο άσκησε την εξουσία ο Περικλής και θριάμβευσε το σχήμα του, εγκαθιδρύεται μια ισορροπία ανάμεσα στους διάφορους θεσμούς, που τους επινόησαν για να εγγυηθούν στο λαό την άσκηση της εξουσίας. Το σχήμα του δεν στάθηκε παρά ένα σχήμα εφήμερο, καθώς η δημοκρατία που εγκαθίσταται στην Αθήνα είκοσι ή τριάντα χρόνια μετά το θάνατό του είναι τελείως διαφορετική και μοιάζει περισσότερο με μια σύγχρονη δημοκρατία. Επίσης η δημοκρατία εκείνη δεν ήταν τίποτα άλλο παρά διακυβέρνηση μιας μειοψηφίας, αφού ένα πολύ μικρό ποσοστό κατοίκων είχε δικαίωμα να συμμετάσχει στις ψηφοφορίες και στα αξιώματα.

Ο όλος πληθυσμός της Αττικής κυμαινόταν ανάμεσα σε 200.000-220.000 χιλιάδες. Οι πολίτες (άνδρες) στην Αθήνα κυμαίνονταν ανάμεσα στις 30.000-40.000 χιλιάδες, με τα γυναικόπαιδά τους θα κυμαίνονταν στις 120.000 – 160.000 χιλιάδες και οι δούλοι δεν υπερέβαιναν τις 40.000 χιλιάδες, γιατί οι δούλοι στις πόλεις ήταν κατά κανόνα λιγότεροι από τους πολίτες¹⁵ (Θουκυδίδης, Θ, 40). Ο πληθυσμός των μετοίκων δεν ξεπερνούσε το ¼ του αριθμού των πολιτών. Οι 30 – 40 χιλιάδες των πολιτών επομένως αποτελούσαν το 15 – 20 % του όλου πληθυσμού. Οι πολίτες αυτοί γίνονταν διαδοχικά με την κλήρωση βουλευτές, δικαστές και δημόσιοι υπάλληλοι κάθε είδους με ετήσια θητεία. Η Αθηναϊκή δημοκρατία είναι ένα κράτος, όπου σε δεκατέσσερα περίπου άτομα ένα μονάχα κατέχει το προνόμιο να ασχολείται με τις δημόσιες υποθέσεις. Από τους άλλους δεκατρείς, οκτώ είναι δούλοι. Στην Αθήνα, όπως σε οποιαδήποτε άλλη πόλη της Ελλάδας, ο δούλος δεν θα μπορούσε να είναι τίποτε άλλο, πραγματικά, μιας και διατηρεί το όνειδος της ίδιας του της καταγωγής (αν δηλαδή είχε γεννηθεί δούλος ή είχε την ατυχία να είναι βάρβαρος ή νικημένος, ή ακόμα βάραινε εναντίον του δικαστική απόφαση). Ο νόμος τον εξομοιώνει με αντικείμενο μάλλον παρά με ανθρώπινο ον και ενώ γνωρίζει τα καθήκοντά του αγνοεί τα δικαιώματά του. Παρ' όλα αυτά στην Αττική η καθημερινή πράξη διορθώνει τη θεωρητική αυτή αυστηρότητα. Χωρίς να δίνουν στους δούλους μια θέση στην κοινωνία τους, οι Αθηναίοι ανέχονται να αναλαμβάνουν αυτοί οι άτυχοι άνθρωποι κάποια υπηρεσία, καμιά φορά σημαντική και δέχονται να τους εξασφαλίζουν τουλάχιστον κάποιες εγγυήσεις για την ύπαρξή τους εναντίον κάποιας υπερβολικής σκληρότητας των αφεντικών τους.

¹⁵ Εκτός από τη Σπάρτη, όπου ο αριθμός των ειλωτών ήταν μεγαλύτερος από εκείνον των πολιτών (Θουκυδίδης, Η, 27)

Στους δεκατέσσερις κατοίκους υπολογίζουμε ακόμη δυο μέτοικους (ξένοι που διαμένουν στην Αθήνα), κατοχυρωμένοι με ένα καθεστώς αρκετά γενναιόδωρο αλλά και αυστηρό, αφού τους προστατεύει όσον αφορά το πρόσωπό τους και την περιουσία τους αλλά τους κρατάει μακριά από κάθε επίσημο λειτούργημα και τους υποχρεώνει να συνεισφέρουν με το χρήμα τους και το αίμα τους στην υπεράσπιση της πόλης που τους φιλοξενεί. Οι μέτοικοι δέχονται κάπως να είναι σε δεύτερη μοίρα, δεν δυσανασχετούν μπροστά σε καμιά αγγαρεία, ασκούν τα πιο διαφορετικά επαγγέλματα, ασχολούνται κατά κόρον με το χονδρεμπόριο, προαγοράζουν το σιτάρι και ιδιοποιούνται τα κεφάλαια, ανεβαίνουν άνετα στα ελεύθερα επαγγέλματα, τα οποία δεν προσελκύουν και τόσο τους γνήσιους πολίτες, διασπείρουν νέες ιδέες και καταλήγουν να βάζουν την σφραγίδα τους σε όλη την πνευματική και καλλιτεχνική ανάπτυξη της θετής τους πατρίδας.

Οι τρεις βασικοί θεσμοί της δημοκρατίας είναι η Εκκλησία του Δήμου, η Βουλή των πεντακοσίων και η Ηλιαία.

Οποιοσδήποτε, γεννημένος από πατέρα και μητέρα Αθηναίους γίνει ενήλικος δηλαδή όταν φτάσει τα δεκαοχτώ του χρόνια, μόλις τελειώσει με τα δυο χρόνια των στρατιωτικών του υποχρεώσεων και δεν έχει καθόλου χρέη προς το κράτος, μπορεί να συμμετέχει στις εργασίες της εκκλησίας του Δήμου. Καμιά μύηση δεν απαιτείται, επειδή θα αρκέσει για να μυηθεί το να βλέπει και να ακούει. Η εκκλησία του Δήμου συνεδριάζε όχι περισσότερες από σαράντα φορές το χρόνο (Αριστοτέλης, Αθηναίων Πολιτεία, XLIII, 3) και τα θέματα από τα πιο σπουδαία έως τα πιο ασήμαντα όπως εσωτερική διοίκηση, νομοθεσία, εκλογές, εξωτερικές υποθέσεις, θρησκευτικά ζητήματα, όλα χωρίς εξαίρεση εξαρτώνται από τη λαϊκή κυριαρχία.

Η Βουλή των Πεντακοσίων αριθμούσε πεντακόσια μέλη κληρωτά, πενήντα κατά φυλή, που μισθοδοτούνταν με πέντε οβολούς την ημέρα. Οι βουλευτές δεν ήταν αναγκαστικά σεβάσμιοι γέροι, όπως στην Σπάρτη, αφού ήταν κληρώσιμοι στα τριάντα τους χρόνια. Όμως τις περισσότερες φορές ήταν άνδρες έμπειροι που είχαν εκπαιδευτεί στην φυλή τους ή στο Δήμο τους στην πρακτική των υποθέσεων και είχαν συνείδηση του κεφαλαιώδους ρόλου που τους αναλογούσε και ακόμα ήταν πάντα τίμιοι άνθρωποι, που υποβάλλονταν πρόθυμα σε μια αυστηρή δοκιμασία της ηθικής υπόστασής τους. Το κύριο μέλημα της Βουλής ήταν να προεξεργάζεται τα νομοσχέδια που εισάγονταν στην εκκλησία του Δήμου. Λόγω του μεγάλου αριθμού των βουλευτών, η ταυτόχρονη παρουσία τους δυσχέραινε τις συνεδριάσεις, πρακτικά η Βουλή χωριζόταν σε δέκα τμήματα που αποτελούνταν το καθένα από τα πενήντα μέλη μιας φυλής και καθένα από αυτά τα τμήματα ή τουλάχιστο το ένα τρίτο αυτού του τμήματος έδρευε διαρκώς το ένα δέκατο του χρόνου. Ονόμαζαν πρυτάνεις τους βουλευτές υπηρεσίας και επιστάτη εκείνον που τον κλήρωναν ανάμεσά τους οι εκάστοτε πρυτάνεις για αρχηγό και

ο οποίος, ως κλειδοκράτορας του θησαυροφυλακίου και σφραγιδοφύλακας του κράτους, ήταν έτσι από τη μια δύση του ήλιου ως την άλλη ο εφήμερος και πραγματικός πρόεδρος της εθνικής δημοκρατίας. Οι Αθηναίοι αποκλείανε από τις υποψηφιότητες για την Βουλή, τους κατάδικους του κοινού δικαίου, τα αμφίβολά άτομα και τους υπότροπους της δικαιοσύνης. Ακόμα η Βουλή υπέβαλε κάθε υποψήφιο σε ένα πραγματικό ερωτηματολόγιο ηθικής, τη *δοκιμασία*. Η κλήρωση, ουσιαστικά αφορούσε ονόματα περασμένα είδη από ένα πρώτο φιλτράρισμα. Επίσης στις περισσότερες περιπτώσεις οι κληρωμένοι βουλευτές βοηθούσαν από γραμματείς, το συνηθέστερο δούλους που διέθεταν πείρα¹⁶, η οποία έλειπε στους πολίτες αφέντες τους. Έτσι τους προφύλασσαν από πολλά δυσάρεστα λάθη. Η τύχη ουσιαστικά δεν ήταν τυφλή στην Αθήνα.

Υπήρχε επιπλέον το συλλογικό όργανο των εννέα αρχόντων οι οποίοι είναι δέκα για να εκπροσωπείται σ' αυτό κάθε μια από τις δέκα Αθηναϊκές φυλές. Έξι άρχοντες φέρουν το όνομα θεσμοθέτες και ασχολούνται κυρίως με τη δικαστική διοίκηση, δέχονται τις μηνύσεις και τις εισάγουν στα αρμόδια δικαστήρια. Οι άλλοι τρεις άρχοντες είναι ο επώνυμος άρχοντας, ο άρχοντας βασιλιάς και ο πολέμαρχος. Ο επώνυμος άρχοντας δίνει το όνομά του στη χρονιά, προετοιμάζει μερικές μεγάλες θρησκευτικές γιορτές και ανακρίνει τις υποθέσεις, για τις οποίες ενδιαφέρεται το οικογενειακό δίκαιο (κόρες επίκληρες, χήρες, ορφανά). Ο άρχοντας βασιλιάς ήταν περιορισμένος σχεδόν αποκλειστικά στην οργάνωση των Ανθεστηρίων, των Ληναίων και των Μυστηρίων. Τέλος ο πολέμαρχος ήταν υπεύθυνος για την τελετουργία της θυσίας προς τιμή των νεκρών για την πατρίδα πολεμιστών και την φροντίδα των παιδιών τους καθώς και τη φροντίδα των αναπήρων πολέμου. Επιπλέον του απονεμήθηκε η αρμοδιότητα να δικάζει τις υποθέσεις των μετοίκων. Όλοι οι άρχοντες μετά το τέλος της θητείας τους συγκαταλέγονται στον Άρειο Πάγο.

Στη συνέχεια αναφέρονται κάποια συλλογικά πολιτειακά όργανα, λιγότερο φημισμένα, που όμως η είσοδος σ' αυτά προσέφερε και κάποια μικροπρονόμια. Τα όργανα αυτά είναι: οι Έντεκα οι οποίοι είναι εκτελεστές των δικαστικών αποφάσεων, οι δέκα ταμίες της Θεάς Αθηνάς οι οποίοι ήταν γενικοί εισπράκτορες, οι δέκα αστυνόμοι οι οποίοι ήταν επιφορτισμένοι με την καθαριότητα και την ευκοσμία των οδών, και οι δέκα αγορανόμοι οι οποίοι ήταν επιθεωρητές των αγορών.

Οι αιρετοί αξιωματούχοι είναι λιγότεροι γιατί οι υποχρεώσεις τους είναι πιο βαριές και οι ευθύνες τους πιο επαχθείς. Πολύ περισσότερο μάλιστα, γιατί υφίσταται όπως και οι άλλοι,

¹⁶ Οι δούλοι και οι μέτοικοι χρωστούν στις αρχές της Αθηναϊκής δημοκρατίας μια ζωή σχετικά ευτυχισμένη, όταν το συγκρίνουμε με εκείνη που διάγουν οι όμοιοί τους στα άλλα ελληνικά κράτη.

στο τέλος της θητείας τους αυστηρή απόδοση ευθυνών και γιατί επιπλέον, δέκα φορές το χρόνο οποιοσδήποτε πολίτης μπορεί να προκαλέσει έρευνα σχετικά με την άσκηση του αξιώματός τους. Εκλέγονται (με ανάταση του χεριού) οι δέκα ταμίες του συμμαχικού ταμείου ή *ελληνοταμίες*, οι λογιστές αρκετών δημόσιων διοικήσεων, οι αρχιυπεύθυνοι των τεχνικών υπηρεσιών, μερικοί θρησκευτικοί λειτουργοί, οι αξιωματικοί του ιππικού και του πεζικού και οι δέκα στρατηγοί που ήταν ταυτόχρονα και αρχηγοί του στόλου. Αρχικά οι στρατηγοί ήταν μόνο αρχηγοί των οπλιτών αλλά σιγά σιγά έγιναν αρχηγοί της πόλης. Σε περίοδο πολεμικής εκστρατείας έχουν το δικαίωμα να επιβάλλουν βαριές πειθαρχικές ποινές ενώ σε καιρό ειρήνης έχουν καθημερινές σχέσεις με τη Βουλή και την Εκκλησία του Δήμου. Πολύ συχνά ένας από αυτούς δεσπόζει στους συναδέλφους τους και καθώς οι στρατηγοί μπορούν να επανεκλέγονται συνέχεια, ο στρατηγός αυτός πετυχαίνει χάρη στις διοικητικές του ικανότητες ή χάρη στην ρητορική του δεινότητα να παρατείνει την παρουσία του στην κυβέρνηση για πολλά χρόνια. Έτσι θα επιβληθεί ο Θεμιστοκλής, ο Κίμωνας, ο Περικλής.

Η Ηλιαία το κατεξοχήν λαϊκό δικαστήριο ασχολείται με όλες τις υποθέσεις εκτός αυτών που υπάγονται στον Άρειο Πάγο, στο δικαστήριο των πενήντα εφετών και στα δικαστήρια των Δήμων που ασχολούνται με μικροδιαφορές. Οι δικαστές της Ηλιαίας κληρώνονταν κάθε χρόνο από υποψηφίους που είχαν περάσει τα τριάντα και αριθμούσαν τις έξι χιλιάδες. Ορκίζονταν ότι θα ήταν αμερόληπτοι και χωρίζονταν σε δέκα δικαστήρια των πεντακοσίων μελών ώστε χίλιοι δικαστές να είναι πάντα διαθέσιμοι ως συμπληρωματικοί. Ήταν εξουσιοδοτημένοι να καθορίζουν τις υποθέσεις, τις πιο διαφορετικές, που τους υπέβαλλαν και τις εισηγούνταν οι άρχοντες. Τα είχαν ρυθμίσει όλα, ώστε κανείς, όποια και αν ήταν η φτώχεια του ή η άγνοιά του, να μην αποκλειστεί από το προνόμιο να καθίσει ανάμεσα στους δικαστές. Τους πλήρωναν μερικούς οβολούς την ημέρα και τους έδιναν κατευθυντήριες γραμμές. Όλη η διαδικασία ήταν προφορική και το ζήτημα ήταν κυρίων να ακούσουν τους δυο διάδικους ή τους δικηγόρους τους, την ανάγνωση των νομικών κειμένων και τις καταθέσεις των μαρτύρων. Οι δικαστές δεν είχαν την ανάγκη να είναι σίγουροι για την κάθε περίπτωση ώστε να εξηγήσουν την ψήφο τους καθώς κάτι τέτοιο δεν τους το ζητούσαν και καλούνταν να ρίξουν σιωπηρά μια ψήφο, καταδικαστική ή αθωωτική.

2.1.6 Τα αίτια της πτώσης της αθηναϊκής δημοκρατίας

Η αρχαία Αθήνα είναι το ίδιο ενδιαφέρουσα την ώρα της παρακμής της όσο και στο μεγαλείο της. Η αιτία βρίσκεται στο ότι τότε, περισσότερο παρά από ποτέ, την βλέπουμε με τα πραγματικά της χαρακτηριστικά. Δεν έχει αυτή την όψη της τελειότητας που ήθελε ο Περικλής. Έπειτα από το τέλος του Πελοποννησιακού Πολέμου το 403 π.χ. συνεχίζει την

εξωτερική της δράση και την οικονομική της δραστηριότητα. Προχωρά σε συμμαχίες με διάφορους εταίρους (Θήβα, Συρακούσες, Χίο, Μυτιλήνη, Βυζάντιο). Με αυτό τον τρόπο μια δεύτερη θαλασσινή συνομοσπονδία γεννιέται, η οποία δεν μοιάζει με τη συμμαχία της Δήλου, καθώς η εξασθετισμένη Αθήνα δεν έχει την πολυτέλεια να μιλάει πια με υπεροψία. Δεν υπάρχουν πια Αθηναίοι κυβερνήτες αλλά τρία ισότιμα όργανα, με ίσα δικαιώματα η Βουλή και η εκκλησία του Δήμου από τη μια μεριά και το συνέδριο των συμμάχων από την άλλη. Το συνέδριο καθορίζει για κάθε μέλος της συμμαχίας τις συνεισφορές και της εισπράττει μόνο του. Για να εμπνεύσει ακόμα περισσότερη εμπιστοσύνη, η πόλη της Παλλάδας κάνει εσωτερικές μεταρρυθμίσεις και οι πολίτες της δέχονται να πληρώνουν και σε καιρό ειρήνης τον κατ' εξαίρεση φόρο του καιρού του πολέμου, την εισφορά.

Για μερικά χρόνια η συμμαχία αναπτύσσεται κυρίως στα νησιά του Αιγαίου όμως το 371 π.Χ. αρχίζουν οι αποτυχίες που δοκιμάζουν σοβαρά την στερεότητα του έργου της. Δεν πετυχαίνει να εισχωρήσει στην Πελοπόννησο, πολεμάει και χάνει την περιοχή του Ωρωπού και πολεμάει συνεχώς στην χερσόνησο της Καλλίπολης, στη Θράκη, στην Εύβοια και ως τις ακτές του Ιονίου, και όσο να βουλώσει μια ρωγμή από τη μια πλευρά, μια άλλη ανοίγεται αλλού. Πολλοί και από τους σπουδαίους συμμάχους της την εγκαταλείπουν, επειδή η αδυναμία της μεγαλώνει κάθε μέρα. Αυτή η αδυναμία είναι ακριβώς η συνέπεια της πολιτικοκοινωνικής ανέλιξης, που την επιτάχυνε μισός αιώνας εξωτερικών πολέμων και εμφύλιων διαμαχών. Η σταδιακή καταστροφή της Αθηναϊκής ηγεμονίας οδηγεί στην κατάπτωση της δημοκρατίας. Ο Πελοποννησιακός πόλεμος είχε διαρκέσει πάρα πολύ και αυτό είχε επιφέρει μια μόνιμη αλλαγή στον τρόπο ζωής και στην νοοτροπία του λαού του οποίου το ουσιαστικό στοιχείο ήταν το αγροτικό. Το τελευταίο απορροφάται από το αστικό στοιχείο. Οι γαιοκτήμονες ευγενείς, σχεδόν όλοι οι Αθηναίοι ευγενείς, εξαφανίζονται. Περισσότερο από τις εκστρατείες, οι τυχοδιωκτισμοί των τετρακοσίων και των τριάντα τους έχουν αποδεκατίσει. Πιο δραματικός είναι ακόμα ο μετασχηματισμός της μεσαίας τάξης. Άλλα μέλη της γίνονται φτωχοί και άλλοι που έχουν μπορέσει να σώσουν και μάλιστα να αυξήσουν την περιουσία τους, δεν νοιάζονται πια παρά για τα ιδιαίτερά τους συμφέροντα.

Η πολιτική χρεοκοπία της δημοκρατίας και η αργή κατάρρευση των θεσμών της είναι η συνέπεια μιας κοινωνικής χρεοκοπίας, όπου κάθε τάξη έχει το μερίδιό της σε ευθύνες. Οι πλούσιοι, οι δυνατοί, οι επώνυμοι με τον εγωισμό τους, την άγνοια των γεγονότων και την ευτέλεια του πνεύματός τους. Οι φτωχοί, οι ταπεινοί, οι μάζες με την ζηλοφθονία τους, την νωθρότητά τους, την επιθυμία τους να μην δέχονται με κανένα τίμημα κανέναν κύριο.

Διάφορες δημοκρατικές διαδικασίες όπως η «*γραφή των παρανόμων*¹⁷», η «*εισαγγελία*¹⁸» και οι «*νομοθέτες*¹⁹» παραποιούνται κατά την εφαρμογή τους. Η μάζα των πολιτών γίνεται μεροληπτική. Όταν ένας ευγενής ζητάει να ακουστεί στην εκκλησία του Δήμου, η μάζα δείχνει αμέσως εχθρική. Όσοι ρήτορες παίρνουν τον λόγο στην εκκλησία του Δήμου ο λαός τους ονομάζει υποτιμητικά «*λέγοντες*». Γύρω τους περιφέρονται άτομα πιο σκοτεινά οι δημαγωγοί και οι συκοφάντες οι οποίοι δεν υποχωρούν μπροστά σε κανένα μέσο, συκοφαντία, διαφθορά, εκβιασμό, για να καταβάλουν τους αντιπάλους τους.

Ο Αριστοτέλης διαπιστώνει απαισιόδοξα (Πολιτικά, Ζ, 1320^a, 30-32): «η κακία των ανθρώπων τους κάνει άπληστους. Διανέμουν τα πλεονάσματα και οι ανάγκες μένουν ίδιες. Είναι πιθάρι χωρίς πάτο η βοήθεια στους φτωχούς». Η Βουλή σταδιακά χάνει το κύρος της καθώς όπως ομολογεί ο Λυσίας (Λυσίου Λόγοι: *XXX. Κατά Νικομάχου Γραμματέως Ευθυνών Κατηγορία*, 22) «είναι γνωστό ότι η Βουλή δεν διαπράττει αδικίες όταν έχει επαρκείς οικονομικές πηγές για τα δημόσια έξοδα αλλά ότι κατά τις ημέρες της απόγνωσης είναι υποχρεωμένη να δέχεται τις καταγγελίες, να δημεύει τα αγαθά των πολιτών και να υπακούει στους πιο ανέντιμους ρήτορες». Η Ηλιαία επίσης δεν ήταν πιο αμερόληπτη από την Βουλή. Δεν μεταχειριζόταν με τον ίδιο τρόπο τους πλούσιους και τους φτωχούς αφού οι «μεγάλοι» είχαν πριν από όλα στο νου τους να πετύχουν τη συγγνώμη του δικαστηρίου πληρώνοντας βαρύ πρόστιμο, αντίθετα οι «μικροί» επικαλούνταν τη δυστυχία τους ως τον καλύτερο τίτλο για την απαλλαγή τους.

Οι οικονομικοί θεσμοί της Αθήνας δεν είχαν ποτέ σταθεί το καμάρι του πολιτεύματος της και η πολιτεία σε αυτόν τον τομέα είχε ζήσει με τεχνάσματα. Ένα από αυτά ήταν να παίρνει από το φόρο των συμμάχων ό,τι της ήταν απαραίτητο, για να κλείσει τον προϋπολογισμό της. Όμως η κατάσταση έγινε ακόμα πιο τραγική όταν δεν υπήρχαν πια ούτε σύμμαχοι ούτε φόρος, επειδή το δημόσιο ταμείο είχε τότε να προνοήσει για αυξημένες δαπάνες. Ένα πεινασμένο πλήθος, στερημένο από τις πενιχρές αμοιβές, τους μισθούς και τα βοηθήματα που του χορηγούσε η πόλη, περίμενε να επιτελέσει εκείνη κάποιο θαύμα για να έρθει σε βοήθεια

¹⁷ Ήταν το δικαίωμα των πολιτών να αμφισβητούν την ορθότητα ενός νόμου, στέλλοντας τον υπεύθυνο που πρότεινε τον νόμο, στο Δικαστήριο. Ήταν η καλύτερη εγγύηση κατά των επικινδύνων αυτοσχεδιασμών της εκκλησίας του Δήμου. Σταδιακά χάνει κάθε αποτελεσματικότητα και δεν εμπνέει κανένα φόβο και σεβασμό και ένας πολιτικός δεύτερης γραμμής, σαν τον Αριστοφάντα τον Αζήνιο (Αισχίνης, «περί της παρά πρ.», 6.) θα κάνει τίτλο τιμής το ότι, αν και είχε απειληθεί με τις κυρώσεις της γραφής των παρανόμων 75 φορές, είχε μπορέσει να γλυτώσει 75 φορές τις συνέπειές της.

¹⁸ Είχε επινοηθεί για την καταστολή των εγκλημάτων που δεν είχαν προβλεφτεί από τους νόμους από τους οποίους μπορούσαν να ελπίζουν σωτήρια αποτελέσματα.

¹⁹ Ήταν ειδικά επιφορτισμένοι να σπεύδουν σε βοήθεια των νόμων που βρίσκονταν σε κίνδυνο. Ανεπιτυχώς όμως αφού όταν ένας νόμος ενοχλούσε το λαό εκείνος δεχόταν ένα κατάλληλο ψήφισμα και έτσι απέφευγε να παραβιάσει το νόμο.

του και απαιτούσε επιτακτικά αυτό που πίστευε πως του οφειλόταν, επειδή αριθμητικά υπερτερούσε. Δεν του χρειάζονταν πια μονάχα οι μικροαποζημιώσεις που του είχαν καταθέσει μέχρι τότε. Το πλήθος ήθελε να διαθέτει, κατά τη βούληση του και μάλιστα για την ευχαρίστηση του, αυτό που αποκαλούσε στην κοινή γλώσσα 'πλεονάσματα'.

Σε κάποια ταμεία υπήρχαν πλεονάσματα και σε άλλα τεράστια ελλείμματα και ο λαός απαιτούσε την μεταφορά του πλεονάσματος στο ταμείο του θεωρικού (το ταμείο που τροφοδοτούσε τα θεάματα).

Οι αρχηγοί δεν ήθελαν να περιορίσουν τον τρόπο ζωής του λαού και αν ακόμα το είχαν θελήσει ο κόσμος θα είχε αντιτεθεί αποφασιστικά. Ήδη ο λαός συνέβαλε με την πληρωμή έκτακτου φόρου, της εισφοράς που είλκε την καταγωγή του από τον καιρό του πολέμου και που τώρα τον εισέπρατταν τακτικά και σε καιρό ειρήνης. Οι Αθηναίοι αποστρέφονται να εκτελέσουν το φορολογικό τους καθήκον. Τα βλέμματα στράφηκαν προς τη μειοψηφία που είχε ακόμη περιουσία. Έτσι αρχίζει ένας αγώνας με πολλαπλά επεισόδια ανάμεσα στους εχθρούς της ιδιοκτησίας και σε εκείνους, που για να την προστατέψουν καλύτερα, δέχονταν να απορροφηθεί από το κράτος. Αυξάνονται τα διατάγματα που συνθλίβουν τους πλούσιους. Φτάνουν μάλιστα να προσπαθούν να εφαρμόσουν ένα μέτρο που μέχρι τότε δεν είχε τόσο αυστηρή εφαρμογή, την ανταλλαγή περιουσιών (την αντίδοση) μεταξύ δύο φορολογουμένων, από τους οποίους ο ένας προσπαθεί να αποδείξει πως έχει λιγότερες οικονομικές δυνατότητες από τον άλλο, για να αντέξει το βάρος του εξοπλισμού ενός πλοίου ή της διοργάνωσης ενός διαγωνισμού θεατρικών έργων.

Το κράτος επιβάλλει εισφορά μέχρι τα εισοδήματα των 150 δρχ. Το 362 π.Χ. αναδιοργανώνεται ο τρόπος είσπραξης και οι δεκαπέντε πιο πλούσιοι από κάθε συμμορία (ομάδα φορολογουμένων) καλούνται να συλλέγουν τους φόρους και να προκαταβάλλουν το ποσό που αντιστοιχεί στη συμμορία. Όμως οδηγείται σε αποτυχία το εγχείρημα, αφού η φορολογήσιμη ύλη αποκρύπτεται. Η Αθήνα θα αποφύγει τη χρεοκοπία χάρη σε μερικούς αξιοσημείωτους και σοφούς διαχειριστές των οικονομικών: τον Καλλίστρατο τον Αφιδναίο, τον Εύβουλο και το Λυκούργο.

Όμως η επιτυχία των τελευταίων είχε ένα όριο. Η συνεχής μείωση των δαπανών για το ναυτικό και το στρατό ήταν μία από τις αιτίες της πολιτικής κατάπτωσης της Αθήνας τον 4^ο αιώνα π.Χ. και της εξαφάνισης της ως δύναμης πρώτης τάξεως. Επιπροσθέτως η διάθεση για πολεμικές ασκήσεις, προετοιμασίες και γυμνάσια είχε εκλείψει. Οι οικογενειάρχες αποτρέπανε τα παιδιά τους από τη στρατιωτική προετοιμασία. Τα πληρώματα των πλοίων στρατολογούνταν με πολύ κόπο. Ο Δημοσθένης (Περί συμμοριών, 22-23) αναφωνεί ότι η Αθήνα πρέπει να αντιμετωπίσει τους πολλαπλούς κινδύνους που την απειλούν με στρατό, του

οποίου ο πυρήνας τουλάχιστον πρέπει να έχει σχηματισθεί από πολίτες. Τον ακούνε, τον χειροκροτούνε αλλά δεν τον ακολουθούν. Όμως η δημοκρατία έχει πάψει να ζει. Η δημαγωγία έχει βλάψει περισσότερο από κάθε άλλη αιτία τη δημοκρατία.

Η ιστορία της Αθήνας αποδειχνει πως δεν χρειάζονται πάντα αιματηρές επαναστάσεις για να προκαλέσουν κοινωνικές αναστατώσεις τέτοιας ευρύτητας, ώστε να επιφέρουν την καταστροφή του κράτους. Είναι ακριβές ότι μετά τον 6^ο αιώνα π.Χ., εάν εξαιρέσουμε κάποιες χρονιές με διαμάχες κατά το τέλος του Πελοποννησιακού Πολέμου, η Αθήνα δε γνώρισε τους εμφύλιους αγώνες που ρήμαξαν τόσες άλλες ελληνικές πόλεις, όπου πλούσιοι και φτωχοί αλληλοαποδεκατίζονταν με προγραφές ή εκτελέσεις. Αυτό συνέβηκε γιατί η Αθήνα δεν είχε ποτέ οργανωμένα κόμματα και οι ευγενείς της έχασαν πολύ νωρίς το ταξικό τους αίσθημα και ακόμα γιατί ο λαός κατάλαβε πως ήταν πολυαριθμότερος και συνεπώς πιο δυνατός από οπουδήποτε αλλού και ότι μπορούσε να πετύχει με νόμιμη πίεση ό,τι σε άλλα μέρη το αποσπούσε με τη βία.

Από τη μέρα που η δυστυχία ώθησε το πλήθος να αποσπάσει τα κέρδη των μεγαλογαιοκτημόνων, μεγαλοαστών και μεγαλοεμπόρων (που η περιουσία τους ζωντάνευε τους κάμπους, τη θάλασσα, την πόλη), η παρακμή αρχίζει. Ο 4^{ος} αιώνας π.Χ. στάθηκε αποφασιστικός αιώνας για την ιστορία της Αθήνας, επειδή είδε το πλήθος να επιβάλλει τον ανήλεο νόμο του σε μια μειοψηφία που το είχε οδηγήσει στη δόξα.

Το παραπάνω αποτελεί μοιραία εξέλιξη και λογική συνέπεια της πολιτικής του Περικλή και του σοσιαλισμού του (Cohen, 1992). Ο Περικλής για να μπορέσει να πραγματοποιήσει ένα πρόγραμμα που η μεγαλουργία του συγκινεί ακόμα, δεν είχε διστάσει να μεταμορφώσει ελεύθερους πολίτες σε κρατικούς μισθοσυντηρητους. Όταν πήραν την συνήθεια να βλέπουν το κράτος έναν ευεργέτη, κανείς δεν μπορούσε να ελπίζει λογικά πως θα υπήρχαν άνθρωποι που θα έπαυαν να θεωρούν σαν δικαίωμα τους ό,τι δεν ήταν παρά μια ονειρεμένη οπτασία σε καιρό ευημερίας.

Το πιο αρνητικό σημείο της δημοκρατίας είναι το μίσος για κατά των εκλεκτών και επωνύμων από γεννησιμιού τους. Σε ένα πάπυρο που ανακαλύφθηκε βρίσκουμε να διαβεβαιώνεται 'το γεγονός πως από τη φύση είμαστε όλοι και σε όλα πανομοιότυποι από γεννησιμιού μας. Όλοι εισπνέουμε τον αέρα με το στόμα και τα ρουθούνια'. Επομένως οι άνθρωποι 'οι γεννημένοι από καλή γενιά' είναι 'γεννημένοι' όπως οι και άλλοι (Cohen, 1992). Οι εκλεκτοί του πλούτου από τη μεριά τους υποκινούν τόση ζηλοφθονία ώστε, όπως διαπιστώνει ο Ισοκράτης (Περί Ειρήνης, 132) 'οι πιο φτωχοί θα βρίσκανε λιγότερη ικανοποίηση στο να ιδιοποιηθούν τα αγαθά των πλουσίων από το να τους απογυμνώσουν από αυτά'.

Παρόλα αυτά η Αθήνα διατηρεί τον 4^ο αιώνα π.Χ. την καλλιτεχνική και την πνευματική υπεροχή της και είναι η πρωτεύουσα της διανοήσης και το βήμα των μεγάλων ρητόρων.

Η Αθήνα είναι η μοναδική πόλη σε όλη την αρχαιότητα, όπου οι άνθρωποι χάρηκαν πραγματικά την ελευθερία ως το βαθμό της υπερβολής. Στα γράμματα και στις τέχνες η ευεργετική της συμβολή είναι απέραντη. Συνετέλεσε σημαντικά, επιπρόσθετα, στην οικονομική ανάπτυξη.

Όμως η εξασθένιση της εξουσίας, η αδυναμία ορθής άσκησης της εκτελεστικής λειτουργίας, η δημαγωγία, η εξατομικευμένη ιδιοτελής ερμηνεία των συλλογικά παρμένων αποφάσεων, η μη υπακοή και η εξαφάνιση των αξιών και της έννοιας κάθε ιεραρχίας, τραυματίζει ανεπανόρθωτα τη δημοκρατία και η Αθήνα βρίσκεται σε μια κατάσταση ελάχιστης αντίστασης, όταν θα αντιμετωπίσει τον πιο σοβαρό κίνδυνο που γνώρισε μετά τους Περσικούς Πολέμους, την επίθεση δηλαδή της Μακεδονίας.

3. Σύγχρονες μορφές άμεσης δημοκρατίας

Η άμεση δημοκρατία μεταφράζεται ως μια διαδικασία λήψης αποφάσεως στην οποία η ψήφος των πολιτών έχει άμεση επιρροή στα περιεχόμενα των νόμων. Πέρα από τη συνέλευση των πολιτών που διεξάγεται ακόμα σε μερικά καντόνια²⁰ της Ελβετίας και σε δήμους της Ελβετίας και των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής, η άμεση δημοκρατία δεν υφίσταται στην πιο γνήσια της μορφή. Στην Ελβετία και στις Η.Π.Α. στοιχεία άμεσης δημοκρατίας όπως δημοψηφίσματα και πρωτοβουλίες λειτουργούν πρόσθετα στους θεσμούς της Βουλής και της κυβέρνησης σε περιβάλλον αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Οι πρωτοβουλίες (συνταγματικές και νομοθετικές) εγκαθιστούν νέους νόμους που προέρχονται από τα αιτήματα των πολιτών. Η τυπική τους μορφή επιτρέπει τους ψηφοφόρους να προτείνουν έναν καινούργιο νόμο και αν μπορούν να συλλέξουν ένα σημαντικό αριθμό υπογραφών από τους συμπολίτες, ο προτεινόμενος νόμος τίθεται σε ψηφοφορία. Με αυτόν τον τρόπο, οι αντιπρόσωποι οδηγούνται στο να αποφασίσουν ένα νόμο ή / και να υιοθετήσουν μέτρα τα οποία δεν θέλουν να υιοθετήσουν και δεν θα τα αποφάσιζαν αυτοβούλως. Επιπλέον υπάρχουν ελεγκτικά δημοψηφίσματα που επιτρέπουν στους πολίτες να εγκρίνουν ή να ακυρώσουν νόμους που προέρχονται από το νομοθετικό σώμα. Αυτά μπορεί να είναι υποχρεωτικά ή προαιρετικά. Τα προαιρετικά δημοψηφίσματα εκτελούνται εάν ένας συγκεκριμένος αριθμός ψηφοφόρων απαιτεί δημοψήφισμα. Τα υποχρεωτικά δημοψηφίσματα επιβάλλουν την αρμοδιότητα στους αντιπροσώπους να διεξάγουν ένα δημοψήφισμα σχετικά με ορισμένα νομοθετικά σχέδια και με προκαθορισμένα χρονικά όρια. Τέτοια δημοψηφίσματα αποκλείουν την πιθανότητα οι νόμοι που επιβάλλονται να είναι κατά της βούλησης της πλειοψηφίας των πολιτών.

Αρχηγοί διαφόρων κρατών έχουν συχνά απευθυνθεί στο λαό για να τοποθετηθεί για διάφορα ζητήματα. Η Πρόεδρος Κορασόν Ακίνο (Corazon Aquino) υπέβαλε το 1986 το Σύνταγμα των Φιλιππίνων για επικύρωση στο λαό, και το Σύνταγμα παρέχει τη δυνατότητα πρωτοβουλίας και δημοψηφίσματος. Οι Ισπανοί πολίτες ψήφισαν να παραμείνει η Ισπανία στην Βορειοατλαντική Συμμαχία. Οι Ιρλανδοί και οι Ιταλοί ψήφισαν για το θέμα των διαζυγίων. Οι Ελβετοί ψηφίζουν αρκετά συχνά για σημαντικά και κοσμικά θέματα. Ο Σαρλ Ντε Γκωλ (Charles de Gaulle) έθεσε στους Γάλλους ψηφοφόρους το θέμα αν η Γαλλία θα έπρεπε να αποσυρθεί από την Αλγερία και κέρδισε την εμπιστοσύνη τους για αυτήν την πολιτική του. Οι Βρετανοί ψήφισαν σε εθνικό δημοψήφισμα για το αν θα παραμείνει η χώρα τους στην

²⁰ Διοικητική διαίρεση περιφερειών της Ελβετίας

Ευρωπαϊκή Κοινή Αγορά. Και αρκετές άλλες χώρες διευθέτησαν σύνορα ή συνοριακές διαφορές, θέτοντας αυτά τα ζητήματα στο λαό (Cronin, 1999, p.4).

Στην εικόνα 1 παρουσιάζονται το σύνολο των δημοψηφισμάτων σε εθνικό επίπεδο ανά ήπειρο. Η Ευρώπη κατέχει την πρώτη θέση με 934 ψηφοφορίες, ακολουθούν η Αμερική και η Ασία όπου κινούνται στο ίδιο επίπεδο και ακολουθεί η Ωκεανία με τα λιγότερα δημοψηφίσματα (102 από το 1793, 37 από το 1991).

Εικόνα 1: Παγκόσμια κατανομή αριθμού λαϊκών ψηφοφοριών για σημαντικά θέματα ανά ήπειρο.

Υπόμνημα: Πρώτος αριθμός: ψηφοφορίες από το 1793

Αριθμοί εντός παρενθέσεως: ψηφοφορίες από το 1991

Χώρες με άσπρο φόντο: δεν προβλέπουν κανένα είδος λαϊκής ψηφοφορίας

Πηγή: Kaufmann et al (2010), p.207.

Η Ελβετία είναι ο επικεφαλής της άμεσης δημοκρατίας μεταξύ των σύγχρονων κρατών. Καμία άλλη χώρα δεν προσφέρει στους πολίτες της τόσες ευκαιρίες συμμετοχής όσο η ελβετική ομοσπονδία. Εκεί η άμεση δημοκρατία είναι ανεπτυγμένη σε ασυνήθιστα μεγάλο βαθμό, όχι μόνο σε εθνικό επίπεδο αλλά και στα καντόνια την ελβετική εκδοχή των γερμανικών ομοσπονδιακών κρατιδίων, και στις κοινότητες (Kobach 1994, Linder 1994,1999). Όπως φαίνεται στον Πίνακα 4, η διαφορά της άμεσης δημοκρατίας στην Ελβετία και των άλλων παγιωμένων δημοκρατιών συνάγεται από τον αριθμό των εθνικών δημοψηφισμάτων²¹. Στην Ελβετία έγιναν 311 δημοψηφίσματα την περίοδο 1945-1988. Στη δεύτερη θέση, και με μεγάλη διαφορά από την πρώτη, βρίσκεται η Ιταλία (47). Ακολουθούν η Νέα Ζηλανδία (26), η Αυστραλία (24), η Ιρλανδία (21), η Δανία (15) και η Γαλλία (12).

²¹ Για το παρατηρητήριο της άμεσης δημοκρατίας βλ. <http://iri-navigator.org/>

Πίνακας 4: Αριθμός δημοψηφισμάτων σε δημοκρατίες του κόσμου, πριν το 1945 έως το 1988

Χώρα	Πριν το 1945	1945-1969	1970-1988	1945-1988
Αυστραλία	21	7	17	24
Αυστρία	1	0	2	2
Βέλγιο	0	1	0	1
Γαλλία	14	9	3	12
Δανία	3	8	7	15
Ελβετία	137	81	230	311
Ελλάδα	3	2	2	4
ΗΠΑ	0	0	0	0
Ιαπωνία	0	0	0	0
Ινδία	0	0	0	0
Ιρλανδία	1	3	18	21
Ισλανδία	5	0	0	0
Ισπανία	3	2	3	5
Ισραήλ	0	0	0	0
Ιταλία	2	1	46	47
Καναδάς	2	0	1	1
Κόστα Ρίκα	0	0	0	0
Λουξεμβούργο	3	0	0	0
Μ.Βρετανία	0	0	1	1
Νέα Ζηλανδία	17	13	13	26
Νορβηγία	4	0	2	2
ΟΔΓ (Ομ. Δημ Γερμανίας)	6	0	0	0
Ολλανδία	2	0	0	0
Πορτογαλία	1	0	2	2
Σουηδία	1	2	2	4
Φινλανδία	1	0	1	1

Πηγή: Gallagher (1996, p.230), Butler & Ranney (1994, p.266)²²

²² Για Butler & Ranney βλ. Centre d'études et de documentation sur la démocratie directe, (<http://c2d.unige.ch/home-page-e.html>)

Η Ισπανία με πέντε δημοψηφίσματα, καθώς και η Σουηδία και η Ελλάδα με 4 δημοψηφίσματα εκάστη καταλαμβάνουν τις επόμενες θέσεις, για να ακολουθήσουν οι χώρες στις οποίες μεταξύ 1945 και 1988 έγιναν μόνο ένα ή δύο δημοψηφίσματα (Βέλγιο, Φινλανδία, Μεγάλη Βρετανία, Νορβηγία, Αυστρία και Πορτογαλία). Τέλος υπάρχει μία ομάδα χωρών όπου τις χαρακτηρίζει ένα μάζιμουμ αντιπροσωπευτικής και ένα μίνιμουμ άμεσης δημοκρατίας και οι οποίες είναι η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, το Ισραήλ, η Ιαπωνία, το Λουξεμβούργο, η Ολλανδία. Αυτές οι χώρες δεν έχουν χρησιμοποιήσει εθνικό δημοψήφισμα. Η Φινλανδία συμπεριλαμβανόταν επίσης για μεγάλο χρονικό διάστημα στην ομάδα αυτή, αλλά το 1994 έγινε εκεί ένα δημοψήφισμα υψίστης σημασίας, δηλαδή ψηφοφορία σχετικά με την ένταξη ή όχι της Φινλανδίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση (Butler & Ranney 1994, Gallagher & Uleri 1996, Linder 1999).

Όταν ο λαός αποφασίζει συχνά στην κάλπη, όπως στην Ελβετία, αποφασίζει τόσο για σημαντικά θέματα όσο και για ασήμαντα. Αντιθέτως σε κράτη όπου τα δημοψηφίσματα είναι σπανιότερα, λαμβάνονται συνήθως αποφάσεις για καυτά θέματα. Στην Ιταλία, για παράδειγμα, ο δήμος αποφάσισε για έντονα αμφισβητούμενα θέματα, όπως το διαζύγιο, οι αμβλώσεις, η χρηματοδότηση των κομμάτων και η πυρηνική ενεργειακή πολιτική. Το διαζύγιο και οι αμβλώσεις έγιναν και στην Ελβετία θέμα εθνικού δημοψηφίσματος (1983 και 1986). Το 1980 οι Σουηδοί ψήφισαν υπέρ της εγκατάλειψης της πυρηνικής ενέργειας. Επίσης η συμμετοχή στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα και οι λεπτομέρειες της Ευρωπαϊκής ένταξης υπήρξαν κυρίαρχο θέμα δημοψηφισμάτων, στη Νορβηγία (όπου τη δεκαετία του 1970 και εκ νέου το 1994 η πλειοψηφία ψήφισε κατά της αίτησης ένταξης στην ΕΟΚ και εν συνεχεία στην Ε.Ε.), στην Μεγάλη Βρετανία, στην Δανία (όπου η άρνηση της Συνθήκης του Μάαστριχτ τον Ιούνιο του 1992, αν και διορθώθηκε αργότερα, προκάλεσε μεγάλη εντύπωση), στην Γαλλία, της οποίας οι πολίτες τον Σεπτέμβριο του 1993 κλήθηκαν επίσης να ψηφίσουν για τη Συνθήκη του Μάαστριχτ και την οποία αποδέχθηκαν με πολύ μικρή πλειοψηφία, καθώς και στην Φινλανδία, στην Αυστρία και στην Σουηδία το 1994, όπου η ψηφοφορία για την Ε.Ε. είχε θετικά αποτελέσματα (Butler & Ranney, 1994, σελ. 266)

Στη Λατινική Αμερική η δεκαετία του 1980 χαρακτηρίστηκε από την επιστροφή στην δημοκρατική διακυβέρνηση μετά από παρατεταμένη περίοδο αυταρχικών και στρατιωτικών καθεστώτων. Ωστόσο, οι ελπίδες πολλών ανθρώπων ότι η αντιπροσωπευτική δημοκρατία θα εξυπηρετούσε καλύτερα τα συμφέροντά τους, ήταν φρούδες και η δυσαρέσκεια για τα πολιτικά κόμματα και την αντιπροσωπευτική κυβέρνηση μεγάλωσε. Αυτή η απογοήτευση σε ευρεία στρώματα του πληθυσμού συνέβαλε στην εμφάνιση της πιο άμεσης δημοκρατία στην Λατινική Αμερική, όπως είχε συμβεί στην Ελβετία κατά το δεύτερο εξάμηνο του 19ου αιώνα

και στις ΗΠΑ γύρω στα τέλη του 19^{ου} / αρχές του 20^{ου} αιώνα. Ωστόσο, ισχυρά λαϊκά αιτήματα για την άμεση δημοκρατία δεν είναι ευρέως διαδεδομένα, με εξαίρεση την Βολιβία. Στη Λατινική Αμερική, τα περισσότερα από τα νέα συντάγματα που εγκρίθηκαν από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 συμπεριέλαβαν αμεσοδημοκρατικά δικαιώματα, αλλά και δημοψηφίσματα top down και μερικές φορές το δικαίωμα της ανάκλησης (π.χ. στη Βολιβία, Κολομβία, Περού και Βενεζουέλα).

Όσον αφορά την άμεση δημοκρατία, οι χώρες της Λατινικής Αμερικής μπορούν να χωριστούν σε τρεις κατηγορίες (Εικόνα 2). 1) Σε χώρες όπου η άμεση δημοκρατία έχει εδραιωθεί και χρησιμοποιείται τακτικά. Η Ουρουγουάη μόνο μπορεί να τοποθετηθεί σε αυτή την κατηγορία. 2) Σε χώρες όπου η άμεση δημοκρατία είναι νεοσύστατη και έχει χρησιμοποιηθεί σπάνια ή καθόλου. Εκτός από την άμεση δημοκρατία, δημοψηφίσματα top down εισήχθησαν (ή ήδη υπήρχαν) και τα τελευταία χρησιμοποιούνται πιο συχνά. Η Βολιβία και η Βενεζουέλα είναι παραδείγματα που εμπίπτουν στην κατηγορία αυτή. 3) Σε χώρες όπου η άμεση δημοκρατία δεν έχει ακόμη συσταθεί και δημοψηφίσματα top down δεν έχουν χρησιμοποιηθεί από το 1978. Οι χώρες σε αυτή την κατηγορία είναι η Κούβα, η Δομινικανή Δημοκρατία, το Ελ Σαλβαδόρ, η Ονδούρα, το Μεξικό, η Νικαράγουα και η Παραγουάη. 108 λαϊκές ψηφοφορίες έλαβαν χώρα στην Λατινική Αμερική μεταξύ του 1978 και του 2009, από τις οποίες μόνο 15 προέρχονταν από πρωτοβουλίες πολιτών. Από αυτές τις 15 bottom up προτάσεις, οι 12 πραγματοποιήθηκαν στην Ουρουγουάη (7 λαϊκά δημοψηφίσματα και 5 λαϊκές πρωτοβουλίες), 1 λαϊκή πρωτοβουλία πραγματοποιήθηκε στη Βολιβία και 2 συμβουλευτικές λαϊκές πρωτοβουλίες στην Κολομβία. Εκτός από το προηγούμενες διαδικασίες υπήρξαν 2 εκλογές για ανάκληση (1 στη Βολιβία και 1 στη Βενεζουέλα), 3 πρωτοβουλίες μειοψηφίας αρχών (όλες στην Ουρουγουάη) και 69 δημοψηφίσματα top down. Η Ουρουγουάη είναι η μόνη χώρα της Λατινικής Αμερικής με μακρά παράδοση αποτελεσματικής χρήσης άμεσης δημοκρατίας, και ως τέτοια είναι μια ειδική περίπτωση. Είναι μια από τις λίγες χώρες που υιοθέτησαν το ελβετικό μοντέλο της άμεσης δημοκρατίας. Επομένως εφάρμοσε τις ακόλουθες μορφές της διαδικασίας: υποχρεωτικό δημοψήφισμα, λαϊκή πρωτοβουλία με πρωτοβουλία αντι-πρόταση της μειοψηφίας, πρωτοβουλία μειοψηφίας αρχών και δημοψήφισμα για συνταγματικές τροποποιήσεις. Όπως στην Ελβετία, με τον ίδιο τρόπο στην Ουρουγουάη οι αρχές δεν έχουν το δικαίωμα του top down δημοψηφίσματος. Συγκρίνοντας την Ελβετία και την Ουρουγουάη, μπορούμε να παρατηρήσουμε μερικές διαφορές. Στην Ουρουγουάη, η άμεση δημοκρατία εισήχθη από πάνω προς τα κάτω (top down-αποφασίστηκε από την ηγεσία) σε ένα έντονα συγκεντρωτικό κράτος. Στην Ελβετία, το ίδιο συνέβη σε μια έντονα αποκεντρωμένη και ομοσπονδιακή κατάσταση και από τα κάτω

(bottom up). Αν και οι δύο χώρες χρησιμοποιούν λαϊκές πρωτοβουλίες και δημοψηφίσματα με κανονικό τρόπο, ο νομικός σχεδιασμός αυτών των μέσων διαφέρει σημαντικά. Στην Ελβετία 2% (1%) του εκλογικού σώματος μπορεί να ξεκινήσει μια λαϊκή πρωτοβουλία (δημοψήφισμα), ενώ στην Ουρουγουάη η συγκατάθεση του 10% (25%) του εκλογικού σώματος είναι απαραίτητη. Στην πράξη αυτό σημαίνει ότι τα εργαλεία της άμεσης δημοκρατίας στην Ουρουγουάη είναι κατασκευασμένα μόνο για ισχυρούς παράγοντες, ενώ στην Ελβετία αδύναμες ομάδες μπορούν επίσης να τα χρησιμοποιήσουν. Αυτός είναι ένας από τους λόγους για τους οποίους άμεση δημοκρατία χρησιμοποιείται πολύ περισσότερο στην Ελβετία από ό,τι στην Ουρουγουάη.

Στη συνέχεια αναλύονται τρεις χώρες με σημαντικά στοιχεία άμεσης δημοκρατίας. Η Ελβετία σε εθνικό, ομοσπονδιακό και τοπικό επίπεδο, η Γερμανία και οι ΗΠΑ σε πολιτειακό και τοπικό επίπεδο.

Εικόνα 2: Χρήση άμεσης δημοκρατίας σε εθνικό επίπεδο σε χώρες της Λατινικής Αμερικής

Υπόμνημα: Μπλε φόντο: συχνή χρήση
Γκρι φόντο: μη συχνή χρήση
Άσπρο φόντο: καμία χρήση
Πηγή: Kaufmann et al. (2010, p.223)

3.1 Στοιχεία άμεσης δημοκρατίας στην Ελβετία

Το σύνταγμα της Ελβετίας συνδυάζει στοιχεία άμεσης δημοκρατίας και υψηλού βαθμού ομοσπονδιακού συστήματος. Εγκαθιστά ισχυρές ικανότητες για το κάθε καντόνι και την τοπική κυβέρνηση. Επιπλέον παρέχει ένα ασυνήθιστα μεγάλο εύρος συλλογικών θεσμών λήψης απόφασης στα τρία επίπεδα διακυβέρνησης. Για να μπορέσει να ενεργοποιήσει τους πολίτες να ελέγχουν τη Βουλή και την εκτελεστική εξουσία σε επίπεδο ομοσπονδίας, το ελβετικό σύνταγμα έχει εγκαθιδρύσει την συνταγματική πρωτοβουλία, τα προαιρετικά δημοψηφίσματα, όχι όμως την νομοθετική πρωτοβουλία. Μια πρωτοβουλία για μερική ή ακόμη και πλήρη συνταγματική αναθεώρηση προϋποθέτει 100.000 υπογραφές²³ (2,2 % των ψηφοφόρων το 1994), ένα προαιρετικό δημοψήφισμα 50.000 υπογραφές²⁴ (1,1 % των ψηφοφόρων το 1994) ή το αίτημα από τουλάχιστον οκτώ από τα συνολικά 26 καντόνια. Από τη στιγμή που ο αριθμός των απαιτούμενων υπογραφών μειώθηκε από 7,5 % (1893)²⁵ σε 2,2 % (1994) στην περίπτωση της συνταγματικής πρωτοβουλίας και από 4,7 % (1879) σε 1,1 % (1994) στην περίπτωση του προαιρετικού δημοψηφίσματος, ο αριθμός των πρωτοβουλιών και των προαιρετικών δημοψηφισμάτων που έχουν διεξαχθεί, αυξήθηκε ουσιαστικά τα τελευταία εκατό χρόνια (Feld & Savioz, 1997). Μόνο μια φορά το 1997 μετά την εγκαθίδρυση το 1971 του δικαιώματος της ψήφου στις γυναίκες (σε ομοσπονδιακό επίπεδο) οι ψηφοφόροι αύξησαν τις προαπαιτούμενες υπογραφές για ένα δημοψήφισμα ορίζοντάς τις στα επίπεδα των αρχικών τάσεων.

Σε επίπεδο καντονιού υπάρχει μια μεγάλη διασπορά στοιχείων άμεσης δημοκρατίας που ποικίλλουν από τη συνέλευση σε μερικά καντόνια, όπως το Appenzell και το Glarus, μέχρι την γνήσια αντιπροσωπευτική δημοκρατία σε άλλα καντόνια. Σε μερικά καντόνια τα υποχρεωτικά και τα προαιρετικά δημοψηφίσματα ως εργαλεία ελέγχου των αντιπροσώπων περιλαμβάνουν περισσότερα θέματα από ότι σε άλλα, σε μερικά εγκαθίσταται η δυνατότητα νομοθετικής πρωτοβουλίας επιπρόσθετα με αυτή της συνταγματικής πρωτοβουλίας, σε άλλα όμως δεν εγκαθίσταται. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα δημοψηφίσματα δημοσιονομικού ενδιαφέροντος. Σε μερικά καντόνια υπάρχει η δυνατότητα να διεξαχθούν δημοψηφίσματα υποχρεωτικά ή προαιρετικά για τον ορισμό του ύψους της φορολογίας²⁶, για την έγκριση των δημοσίων ελλειμμάτων από τους ψηφοφόρους και την έγκριση του προϋπολογισμού.

²³ Άρθρα 138 και 139 Ελβετικού Συντάγματος. Πηγή για το Σύνταγμα της Ελβετίας: <http://www.admin.ch/ch/e/rs/1/101.en.pdf>, ημερομηνία ανάκτησης 15/11/2011.

²⁴ Άρθρο 141 Ελβετικού Συντάγματος.

²⁵ Το πρώτο Ελβετικό Σύνταγμα τέθηκε σε ισχύ το 1848.

²⁶ Ουσιαστικά αντανάκλα τον βαθμό ελέγχου των εισοδημάτων από τους πολίτες.

Οι Lars Feld και Gebhard Kirchgässner (2004, 2005, 2006, 2010) πραγματοποίησαν σειρά από στατιστικές αναλύσεις για την επίδραση της άμεσης δημοκρατίας στην οικονομική ανάπτυξη. Τα αποτελέσματα ήταν εντυπωσιακά:

1. Σε καντόνια με ενισχυμένο δικαίωμα συμμετοχής για τα δημοσιονομικά θέματα, η οικονομική απόδοση είναι 15% υψηλότερη (σε όρους κατά κεφαλήν ΑΕΠ).
2. Σε καντόνια όπου οι πολίτες μπορούν να ψηφίσουν για τον προϋπολογισμό, υπάρχει 30% λιγότερη φοροαποφυγή - κατά μέσο όρο 1.500 ελβετικά φράγκα ανά φορολογούμενο. Το δημόσιο χρέος των καντονιών είναι αντίστοιχα χαμηλότερο. Η πιθανή εξήγηση: οι άνθρωποι είναι πιο έτοιμοι να στηρίξουν τις δημόσιες δαπάνες, όταν αυτές εμπλέκονται στις αποφάσεις για το πώς δαπανώνται τα χρήματά τους.
3. Σε δήμους όπου ο προϋπολογισμός πρέπει να εγκριθεί με δημοψήφισμα, οι δημόσιες δαπάνες είναι 10% χαμηλότερες κατά κεφαλή από ό,τι σε μέρη όπου οι κάτοικοι δεν έχουν τέτοια δικαιώματα. Φαίνεται ότι οι πολίτες είναι πιο προσεκτικοί με τα χρήματα που λαμβάνονται από τους φόρους από ό,τι είναι οι πολιτικοί.
4. Δήμοι που χρησιμοποιούν δημοσιονομικό δημοψήφισμα έχουν 25% χαμηλότερο δημόσιο χρέος (5.800 ελβετικά φράγκα ανά φορολογούμενο) - το άμεσο αποτέλεσμα της μείωσης των δαπανών και των μεγαλύτερων φορολογικών εσόδων.
5. Οι δημόσιες υπηρεσίες κοστίζουν λιγότερο σε πόλεις και κωμοπόλεις με την άμεση δημοκρατία: η διάθεση απορριμμάτων είναι περίπου 20% φθηνότερη.

Σε δημοψήφισμα στις 7 Μαρτίου 1993, το 54,5% των ψηφοφόρων ενέκρινε την αύξηση στην τιμή της βενζίνης και του ντίζελ, κατά 21 ελβετικά σεντς (περίπου 13 λεπτά του ευρώ) ανά λίτρο. Το κύριο θέμα της εκστρατείας για το δημοψήφισμα δεν ήταν η προστασία του περιβάλλοντος, αλλά η ανάγκη να ενισχύσει το δημόσιο. Πέντε χρόνια αργότερα, πάνω από το 57% ψήφισε υπέρ της καθιέρωσης φόρου των βαρέων τύπου οχημάτων ο οποίος εξαρτάται από την απόσταση που διανύεται, ο οποίος θα αυξήσει το κόστος της οδικής μεταφοράς των εμπορευμάτων. Και πάλι το 1993, τα δύο τρίτα των ψηφοφόρων είχαν συμφωνήσει για τη θέσπιση εθνικών ΦΠΑ και να χρησιμοποιηθεί μια μελλοντική αύξηση προς όφελος των συντάξεων γήρατος. Παρόμοιες προτάσεις τόσο από την κυβέρνηση και το κοινοβούλιο μεταξύ 1977 και 1991 είχαν απορριφθεί, επειδή οι ψηφοφόροι είχαν κληθεί να εγκρίνει ολόκληρα πακέτα μέτρων και όχι συγκεκριμένες μεμονωμένες προτάσεις (Kaufmann et al. 2010, p.79).

Όταν οι πολιτικοί έκαναν ξεκάθαρο και εξήγησαν στους πολίτες γιατί υπήρχε ανάγκη να αυξηθούν επιπλέον τα χρήματα, ήταν σε θέση να εξασφαλίσουν δημόσια αποδοχή, όχι μόνο για την αλλαγή στο σύστημα, αλλά και για την αύξηση των φόρων.

Σε δημοψήφισμα στις 26 Σεπτεμβρίου 2010, οι Ελβετοί υπερψήφισαν την πρόταση για αναθεώρηση των επιδομάτων ανεργίας, σε ποσοστό 53,3%, παρά το γεγονός ότι μόνο τα γερμανόφωνα καντόνια ψήφισαν υπέρ²⁷⁻²⁸. Σε δημοψήφισμα που διεξήχθη στις 8 Φεβρουαρίου του 2009 στο καντόνι της Ζυρίχης, οι κάτοικοι με ποσοστό 52% ψήφισαν υπέρ της πρότασης του κινήματος της άκρας αριστεράς "Εναλλακτική Λίστα" να καταργηθούν οι ευνοϊκές φορολογικές ρυθμίσεις που ίσχυαν ως τότε για τους ξένους εκατομμυριούχους²⁹. Σε ένα ακόμα δημοψήφισμα, στις 28 Νοεμβρίου 2010 απορρίφθηκε η εισαγωγή ελάχιστου φόρου στα πολύ υψηλά εισοδήματα σε όλα τα καντόνια³⁰. Στις 27 Σεπτεμβρίου του 2009, οι πολίτες ψήφισαν υπέρ της μικρής αύξησης στον ΦΠΑ για να συνεχιστεί η χρηματοδότηση της ασφάλειας για τα ΑΜΕΑ με 54,4%³¹. Στις 18 Μαΐου 2003 (Kaufmann et al. 2010, p.115) οι πολίτες του καντονιού της Ζυρίχης απέρριψαν με ποσοστό 63,9% σε δημοψήφισμα την λαϊκή πρωτοβουλία με θέμα 'χαμηλότεροι φόροι για τα χαμηλότερα εισοδήματα (στο πλαίσιο μεγαλύτερης φορολογικής δικαιοσύνης).

Σχετικά με τις λαϊκές πρωτοβουλίες τα κύρια θέματα που προτάθηκαν τις τελευταίες δεκαετίες, αφορούσαν την κοινωνική ευημερία κατά κύριο λόγο, το περιβάλλον, την οικονομία, την ειρήνη και την κοινωνική ένταξη πρόσφατα. Στον Πίνακα 5 παρουσιάζονται οι 3 πιο σημαντικές θεματικές ανά χρονική περίοδο.

Πίνακας 5: Οι 3 σημαντικότερες θεματικές περιοχές που καλύπτουν οι λαϊκές πρωτοβουλίες από το 1951 έως το 2003 στην Ελβετία.

Χρονική περίοδος	1	2	3
1951–1960	Κοινωνική ευημερία	Οικονομία	Ειρήνη
1961–1970	Κοινωνική ευημερία	Οικονομία	Ειρήνη
1971–1980	Κοινωνική ευημερία	Οικονομία	Περιβάλλον
1981–1990	Περιβάλλον	Οικονομία	Κοινωνική ευημερία
1991–2000	Περιβάλλον	Κοινωνική ευημερία	Ειρήνη
2001–2003	Κοινωνική ευημερία	Περιβάλλον	Πολιτικές κοινωνικής ένταξης

Πηγή: Kaufmann et al. 2010, p.173.

Τέλος, ενώ το εργαλείο της ανάκλησης δεν παρέχεται σε ομοσπονδιακό επίπεδο στην Ελβετία, συναντάται σε επίπεδο καντονιών, και συγκεκριμένα σε έξι από αυτά τα οποία είναι.³²

²⁷ http://www.nzz.ch/nachrichten/schweiz/sanierung_arbeitslosenversicherung_1.7689573.html

²⁸ http://www.nzz.ch/nachrichten/schweiz/roestigraben_beim_abstimmungsresultat_1.7705277.html

²⁹ Εξπρές, Η Ελβετία καταργεί τα φορολογικά προνόμια για τους πλούσιους ξένους, 9 Φεβρουαρίου 2009.

³⁰ [in.gr](http://www.in.gr), Απέλαση μεταναστών που καταδικάζονται για σοβαρά εγκλήματα ψήφισαν οι Ελβετοί, 28-11-2010.

³¹ [Spannung bis zum Schluss \(Schweiz, NZZ Online\)](http://www.nzz.ch)

³² Jankovsky, Peter (22 March 2011). "Der Versuch, eine Exekutive zu stoppen". *Neue Zürcher Zeitung*.

- Βέρνη: Ανάκληση της εκτελεστικής και της νομοθετικής εξουσίας προβλέπεται από το 1846. 30,000 υπογραφές (4% του ενήλικου πληθυσμού) απαιτούνται για να τεθεί δημοψήφισμα ανάκλησης. Υπήρξε μία ανεπιτυχής πρόταση για ανάκληση στην εκτελεστική εξουσία το 1852.
- Schaffhausen: Ανάκληση της εκτελεστικής και της νομοθετικής εξουσίας προβλέπεται από το 1876. 1,000 υπογραφές (2% του ενήλικου πληθυσμού) απαιτούνται για να τεθεί δημοψήφισμα ανάκλησης. Υπήρξε μία ανεπιτυχής πρόταση για ανάκληση στην εκτελεστική εξουσία το 2000.
- Solothurn: Ανάκληση της εκτελεστικής και της νομοθετικής εξουσίας προβλέπεται από το 1869. 6,000 υπογραφές (3% του ενήλικου πληθυσμού) απαιτούνται για να τεθεί δημοψήφισμα ανάκλησης. Υπήρξε μία ανεπιτυχής πρόταση για ανάκληση στην εκτελεστική εξουσία το 1995.
- Ticino: Ανάκληση της εκτελεστικής και της νομοθετικής εξουσίας προβλέπεται από το 1892. 15,000 υπογραφές (7% του ενήλικου πληθυσμού) απαιτούνται για να τεθεί δημοψήφισμα ανάκλησης. Υπήρξε μία ανεπιτυχής πρόταση για ανάκληση το 1942. Επιπρόσθετα, ανάκληση εκλεγμένων σε επίπεδο Δήμου είναι δυνατό να υπάρξει από το 2011. Απαιτούνται υπογραφές από το 30% του ενήλικου πληθυσμού.
- Thurgau: Ανάκληση της εκτελεστικής και της νομοθετικής εξουσίας προβλέπεται από το 1869. 20,000 υπογραφές (13% του ενήλικου πληθυσμού) απαιτούνται για να τεθεί δημοψήφισμα ανάκλησης. Δεν υπήρξαν καθόλου προτάσεις για ανάκληση στο παρελθόν.
- Uri: Ανάκληση της εκτελεστικής και της νομοθετικής εξουσίας προβλέπεται από το 1988. 600 υπογραφές (3% του ενήλικου πληθυσμού) απαιτούνται για να τεθεί δημοψήφισμα ανάκλησης. Επιπρόσθετα, ανάκληση εκλεγμένων και νομοθεσίας σε επίπεδο Δήμου είναι δυνατό να υπάρξει από το 2011. Απαιτούνται υπογραφές από το 10% του ενήλικου πληθυσμού. Δεν υπήρξε καμία πρόταση για ανάκληση είτε σε επίπεδο καντονιού είτε σε επίπεδο Δήμου.

Το εργαλείο της ανάκλησης δεν υπήρξε ποτέ μεγάλης πρακτικής σημαντικότητας – οι λιγότες προτάσεις για ανάκληση έως σήμερα απέτυχαν, συνήθως επειδή δεν συγκεντρώνονταν ο απαιτούμενος αριθμός υπογραφών – και για αυτό καταργήθηκε στα πλαίσια συνταγματικών αναθεωρήσεων στα καντόνια του Aargau (1980), του Basel land (1984) και της Λουκέρνης (2007). Όμως ο θεσμός επανήλθε για τους δημοτικούς

αξιωματούχους στο καντόνι του Ticino το 2011, με 59% των πολιτών να το στηρίζουν, κυρίως ως αντίδραση στο πρόβλημα της δυσλειτουργίας των δημοτικών κυβερνήσεων³³.

3.2 Στοιχεία άμεσης δημοκρατίας στην Γερμανία³⁴

Η Γερμανία³⁵ ανέπτυξε πολύ ισχυρή τάση προς μια πιο άμεση δημοκρατία από την επανένωση το 1990. Το πιο ανεπτυγμένο από τα ομοσπονδιακά κράτη στον τομέα αυτό είναι η Βαυαρία, η οποία είχε περισσότερο από το ένα τέταρτο (33) των 145 λαϊκών πρωτοβουλιών από τα 16 κρατίδια και 5 από τα 10 δημοψηφίσματα που τέθηκαν από πολίτες από το 1990.

Κατά μέσο όρο περίπου 200 τοπικά δημοψηφίσματα πραγματοποιούνται στη Γερμανία κάθε χρόνο. Στη Βαυαρία μόνο, περισσότερες από 1.360 πρωτοβουλίες έχουν ξεκινήσει και 640 δημοψηφίσματα διεξήχθησαν από το 1995 έως το 2001.

Ένα σημαντικό πρόβλημα είναι ο κακός σχεδιασμός των μέσων των πρωτοβουλιών και των δημοψηφισμάτων, τα οποία δεν είναι πολύ φιλικά προς τον πολίτη. Αυτό έχει αποδυναμώσει τη δυνατότητα της νομοθεσίας από τον πολίτη (Kauffman, 2004).

Σε εθνικό επίπεδο, οι Χριστιανοδημοκράτες έχουν μπλοκάρει την εισαγωγή της άμεσης δημοκρατίας, η οποία προωθείται από σχεδόν όλα τα άλλα μέρη.

³³ Όπ.π.

³⁴ Kauffman, 2004

³⁵ Το πολίτευμα της Γερμανίας είναι Ομοσπονδιακή Προεδρευόμενη Κοινοβουλευτική Δημοκρατία. Αρχηγός κράτους είναι ο Ομοσπονδιακός Πρόεδρος, ο οποίος είναι ο εγγυητής του πολιτεύματος και εκπροσωπεί το γερμανικό κράτος διεθνώς. Η θητεία του διαρκεί πέντε χρόνια. Αρχηγός της κυβέρνησης είναι ο Καγκελάριος, ο οποίος ασκεί εκτελεστική εξουσία.

Σε ομοσπονδιακό επίπεδο υπάρχουν δύο νομοθετικά σώματα: η Ομοσπονδιακή Βουλή (Bundestag) και το Ομοσπονδιακό Συμβούλιο (Bundesrat). Τα μέλη της Ομοσπονδιακής Βουλής εκλέγονται απ' ευθείας από το λαό σε εθνικό επίπεδο κάθε τέσσερα χρόνια. Αρμοδιότητα της Ομοσπονδιακής Βουλής είναι και η εκλογή του Καγκελάριου. Το Ομοσπονδιακό Συμβούλιο αντιπροσωπεύει τα ομόσπονδα κρατίδια και τα μέλη του ορίζονται από τις κυβερνήσεις των κρατιδίων.

Η Γερμανία διαιρείται σε δεκαέξι ομόσπονδα κρατίδια, τα λεγόμενα *Bundesländer* (στον ενικό *Bundesland*). Το κάθε ομόσπονδο κρατίδιο έχει τη δική του κυβέρνηση και το δικό του κοινοβούλιο καθώς και τα δικά του σύμβολα (σημαία, εθνόσημο). Ορισμένα μάλιστα έχουν το δικό τους εθνικό ύμνο, όπως π.χ. η Βαυαρία. Ο αρχηγός του κάθε κρατιδίου κατέχει τον τίτλο του πρωθυπουργού (γερμαν. *Ministerpräsident*).

Από τα δεκαέξι κρατίδια, τα τρία αποτελούν κρατίδια-πόλεις. Αυτά είναι: η πρωτεύουσα Βερολίνο, η δεύτερη μεγαλύτερη πόλη και κύριο λιμάνι της χώρας το Αμβούργο καθώς και η Βρέμη. Οι δύο τελευταίες πόλεις έχουν μακρά παράδοση αυτονομίας που χρονολογείται από τα ύστερα μεσαιωνικά έτη, όταν αμφότερες αποτελούσαν μέλη της Χανσεατικής Ένωσης.

Τα υπόλοιπα δεκατρία κρατίδια αποτελούν είτε την ιστορική συνέχεια ανεξαρτήτων γερμανικών κρατών πριν από την ένωση του 1871 (όπως π.χ. η Βαυαρία, η Έσση), άλλα δημιουργήθηκαν μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο (όπως η Βόρεια Ρηνανία-Βεστφαλία, η Κάτω Σαξονία). Μετά την επανένωση του 1990 δημιουργήθηκαν πέντε νέα κρατίδια από τα εδάφη της Ανατολικής Γερμανίας, των οποίων οι ονομασίες αντιστοιχούν είτε σε ιστορικά κράτη προ του 1871 (π.χ. η Σαξονία) είτε σε ιστορικές περιοχές (π.χ. το Βρανδεμβούργο). Τα μεγάλα σε πληθυσμό ομόσπονδα κρατίδια υποδιαιρούνται σε μικρότερες διοικητικές ενότητες, αντιστοιχών των ελληνικών νομών.

Η Bundesrepublik (Γερμανία) είναι μία ομοσπονδιακή χώρα. Η Επανενωμένη Γερμανία αποτελείται από 16 κρατίδια (Länder), 323 περιοχές (Landkreis) και 13.854 τοπικές αρχές (Kommune), εκ των οποίων 2.047 είναι μικρές και μεγάλες πόλεις. Τα ομόσπονδα κρατίδια έχουν σημαντικές εξουσίες που είναι κυρίως διοικητικού χαρακτήρα, όπως για παράδειγμα στους τομείς των μεταφορών, της εκπαίδευσης, του πολιτισμού, η αστυνόμευση, και το περιβάλλον. Τα κράτη συμμετέχουν στην εθνική νομοθεσία σε θέματα που τους αφορούν μέσω της Bundesrat (εθνικό κοινοβούλιο), η οποία αποτελείται από εκπροσώπους όλων των κυβερνήσεων των κρατών. Οι τοπικές αρχές έχουν αρμοδιότητα σε ορισμένους τομείς της λήψης αποφάσεων, όπως η τοπική φορολογία, ενεργειακού εφοδιασμού, την αποκομιδή απορριμμάτων, οδικό δίκτυο και τις μεταφορές, τις υποδομές, καθώς και πολεοδομική άδεια.

3.2.1 Πρωτοβουλίες και δημοψηφίσματα σε Εθνικό Επίπεδο

Η Γερμανία είναι μια από τις λίγες χώρες της ΕΕ οι οποίες μέχρι στιγμής δεν έχουν καμία εμπειρία εθνικών δημοψηφισμάτων. Το σύνταγμα (άρθρο 29) προβλέπει για τα εθνικά δημοψηφίσματα μόνο για τις αλλαγές στα διοικητικά όρια (Schmidt, 2000, σελ. 399). Στη Δημοκρατία της Βαϊμάρης³⁶, υπήρχαν τρεις λαϊκές πρωτοβουλίες και δύο εθνικά δημοψηφίσματα (το 1926 και 1929). Κατά την περίοδο του Ναζισμού, τρία δημοψηφίσματα διεξήχθησαν, με προκατειλημμένες ερωτήσεις και κραυγαλέα χειραγώγηση των αποτελεσμάτων.

3.2.2 Πρωτοβουλίες και δημοψηφίσματα σε Περιφερειακό Επίπεδο

Έξι από τα 11 κράτη της πρώην Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας («παλαιά» ομόσπονδα κρατίδια) – Βαυαρία, Βερολίνο, Βρέμη, Έσσης, της Βόρειας Ρηνανίας-Βεστφαλίας και της Ρηνανίας-Παλατινάτου – ενσωμάτωσαν τόσο την πρωτοβουλία και το δημοψήφισμα στο νέο Σύνταγμά τους αμέσως μετά το 1945. Η Βάδη-Βυρτεμβέργη και το Σάαρ ακολούθησαν στη δεκαετία του 1970. Μετά το 1990, η ειρηνική επανάσταση στην πρώην Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας εξαπέλυσε ένα κύμα μεταρρυθμίσεων που σήμαινε ότι μέχρι το 1994, τα 16 «παλαιά» και «νέα» ομόσπονδα κράτη είχαν εισαγάγει στοιχεία της άμεσης νομοθεσίας.

Σε όλα τα κρατίδια, η λαϊκή συμμετοχή στη διαμόρφωση και την ψήφιση νόμων χωρίζεται σε τρία στάδια, αλλά δεδομένου ότι οι συγκεκριμένες διαδικασίες που έχουν εκπονηθεί από τα μεμονωμένα κρατίδια, διαφέρουν σημαντικά σε λεπτομέρεια. Παρακάτω περιγράφονται σε γενικές γραμμές οι πιο σημαντικές διατάξεις:

³⁶ Δημοκρατία της Βαϊμάρης είναι το όνομα που δίνεται από τη γερμανική ιστοριογραφία στη Γερμανία της περιόδου 1919-1933

α. Πρώτο Στάδιο: Αναφορά («Λαϊκή πρωτοβουλία», η αίτηση για την έναρξη μιας διαδικασίας που μπορεί τελικά να οδηγήσει σε δημοψήφισμα)

Το πρώτο στάδιο είναι όταν οι πολίτες υποβάλουν επίσημη αίτηση / αίτηση για την κίνηση της διαδικασίας. Η εφαρμογή αυτή μπορεί να χαρακτηριστεί ως λαϊκή πρωτοβουλία. Στο Βρανδεμβούργο και στη Schleswig-Holstein, το Κοινοβούλιο έχει ήδη παρουσία σε αυτό το στάδιο, παρέχοντας συμβουλές και λαμβάνοντας απόφαση για την αίτηση. Η νομιμότητα της αίτησης ελέγχεται σε αυτό το στάδιο.

Η απαιτούμενη απαρτία, ή αλλιώς ο ελάχιστος απαιτούμενος αριθμός υπογραφών, για να ξεκινήσει η πρωτοβουλία, κυμαίνεται από 3.000 (Nordrhein-Westfalen) σε περίπου 120.000 (Hesse). Η απαρτία εκφράζεται συνήθως ως ποσοστό του εκλογικού σώματος. Πρωτοβουλίες για τις νομοθετικές και τις συνταγματικές υποθέσεις είναι επιτρεπτές, κατ'αρχήν στις περισσότερες περιοχές της Γερμανίας, αν και στο Βερολίνο, Έσση και το Σάαρ, εξαιρούνται συνταγματικά θέματα.

Στην πράξη, μόνο οι νομοθετικές προτάσεις (νομοσχέδια) επιτρέπονται, αν και "άλλα πολιτικά ζητήματα" μπορούν να τεθούν στο Βρανδεμβούργο, το Αμβούργο και το Schleswig-Holstein.

Πρωτοβουλίες που ασχολούνται άμεσα ή έμμεσα με την οικονομία (το λεγόμενο «χρηματοοικονομικό ταμπού»), συμπεριλαμβανομένης της φορολογίας και των μισθών των πολιτικών και αξιωματούχων, εξαιρούνται.

β. Δεύτερο Στάδιο: Πρωτοβουλία («Λαϊκό αίτημα», Volksbegehren)

Το δεύτερο στάδιο περιλαμβάνει τη συλλογή υπογραφών στήριξης της πρωτοβουλίας. Το ελάχιστο όριο υπογραφών συνήθως κυμαίνεται μεταξύ 8% και 20% του εκλογικού σώματος του κρατιδίου. Μόνο το Βρανδεμβούργο, το Αμβούργο και το Schleswig-Holstein έχουν χαμηλά, «φιλικά προς τον πολίτη» όρια του 4% και 5%. Οι διαδικασίες εγγραφής διαφέρουν. Εννέα κρατίδια επιτρέπουν την ελεύθερη συλλογή των υπογραφών εντός χρονικών ορίων μεταξύ τριών και 12 μηνών. Στα επτά υπόλοιπα κράτη, οι υπογραφές πρέπει να καταγράφονται σε καθορισμένους επίσημους χώρους, και τα χρονικά όρια ποικίλουν ανάμεσα σε δύο εβδομάδες έως δύο μήνες.

Ένα «Volksbegehren» (λαϊκό αίτημα), το οποίο επιτυγχάνει τον απαιτούμενο αριθμό υπογραφών, θα πρέπει να συζητηθεί στη Βουλή (Landtag). Σε περίπτωση που η τελευταία αποδέχεται την πρόταση ως έχει, το δημοψήφισμα δεν χρειάζεται να διεξαχθεί. Αν η πρόταση δεν γίνει αποδεκτή και το θέμα τίθεται σε δημοψήφισμα, το Κοινοβούλιο έχει το δικαίωμα να κάνει μια ανταγωνιστική, εναλλακτική νομοθετική πρόταση.

γ. Τρίτο Στάδιο: Απόφαση Πολιτών («Δημοψήφισμα», Volksentscheid)

Το αποτέλεσμα ενός δημοψηφίσματος είναι νομικά δεσμευτικό. Ωστόσο, στα περισσότερα κρατίδια – σε αντίθεση με τον κανόνα των εκλογών – μία απλή πλειοψηφία των ψηφισάντων δεν οδηγεί αυτόματα σε θετικό αποτέλεσμα.

Σε δημοψηφίσματα για απλά νομοθετήματα, τα περισσότερα κρατίδια απαιτούν μία ελάχιστη έγκριση είτε του 20%, 25%, ή 33% του εκλογικού σώματος. Η Βόρεια Ρηνανία-Βεστφαλία απαιτεί έγκριση του 15%, η Ρηνανία-Παλατινάτου, του 30%. Μόνο η Βαυαρία, η Έσση και η Σαξονία δεν απαιτούν ένα τέτοιο όριο.

Σε συνταγματικά δημοψηφίσματα, όλα τα κρατίδια έχουν ελάχιστο ποσοστό έγκρισης το 50%, με την εξαίρεση της Βαυαρίας, όπου το ποσοστό έγκρισης είναι 25%. Επιπλέον, αυτό το ποσοστό συνδέεται περαιτέρω με ενισχυμένη πλειοψηφία των δύο τρίτων υπέρ της μεταρρύθμισης, γεγονός που καθιστά τις αλλαγές σχεδόν αδύνατες. Στην πράξη, περίπου το ένα τέταρτο των πρωτοβουλιών των πολιτών έχουν κηρυχθεί άκυρες για νομικούς λόγους. Μέχρι το 2003, 145 λαϊκές πρωτοβουλίες / αναφορές ("Volksinitiativen") είχαν ξεκινήσει, 41 από αυτές έφτασαν στο δεύτερο στάδιο, το λαϊκό αίτημα («Volksbegehren»), και δέκα πήγαν τελικά σε δημοψήφισμα. Το μεγαλύτερο ποσοστό των λαϊκών πρωτοβουλιών (31 από 131) και των δημοψηφισμάτων (5 από 10) ήταν στη Βαυαρία, το μόνο κρατίδιο που μπορεί να διεκδικήσει οποιαδήποτε τακτική και ενεργό χρήση των μέσων της άμεσης δημοκρατίας στη Γερμανία.

Η συνολική εικόνα είναι κάπως απογοητευτική: σε τέσσερα από τα 16 ομόσπονδα κρατίδια υπήρξε μόνο ένα δημοψήφισμα που να ξεκίνησε από πρωτοβουλία πολιτών. Κατά μέσο όρο, ένα δημοψήφισμα λαμβάνει χώρα σε κάθε ομοσπονδιακό κράτος μόνο μία φορά κάθε 43 χρόνια. Το άμεσο ποσοστό επιτυχίας όλων των πρωτοβουλιών (σε όλα τα στάδια) είναι γύρω στο 20%. Πέραν των νομοθετικών δημοψηφισμάτων, υπάρχουν και άλλοι τύποι δημοψηφισμάτων. 14 συντάγματα κρατιδίων έγιναν δεκτά από λαϊκό δημοψήφισμα. Στη Βαυαρία και στην Έσση, υπάρχει και το νόμιμο δημοψήφισμα για το Σύνταγμα, το οποίο έχει χρησιμοποιηθεί σε πέντε περιπτώσεις σε κάθε ένα από αυτά τα κράτη. Επτά δημοψηφίσματα έχουν διεξαχθεί σχετικά με τις αλλαγές συνόρων. Συνολικά, υπήρξαν 34 δημοψηφίσματα από το 1946 σε όλα τα ομοσπονδιακά κρατίδια.

3.2.3 Πρωτοβουλίες και δημοψηφίσματα σε Τοπικό Επίπεδο

Το κύμα των μεταρρυθμίσεων που εξαπλώθηκε μετά το 1989 επηρέασε τόσο σε τοπικό επίπεδο αρχών, όσο και σε επίπεδο κρατιδίων. Πριν από αυτή τη μεταρρύθμιση, το δικαίωμα της λαϊκής συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων με τοπικό δημοψήφισμα (Bürgerentscheid) ήταν γνωστή μόνο στη Βάδη-Βυρτεμβέργη, αλλά σήμερα η άμεση δημοκρατία έχει εισαχθεί σε τοπικό επίπεδο, σε 15 από τα 16 κρατίδια. Μόνο στο Βερολίνο εξακολουθεί να μην

υπάρχει άμεση δημοκρατία σε επίπεδο περιφέρειας μέσα στην πόλη. Βαυαρία και το Αμβούργο είναι ειδικές περιπτώσεις. Εδώ το δικαίωμα στα τοπικά δημοψηφίσματα εισήχθη από τον ίδιο το λαό σε ευρεία δημοψηφίσματα, αν και στις δύο περιπτώσεις η πολιτειακή κυβέρνηση ήταν αντίθετη σε αυτό. Δεν αποτελεί έκπληξη, επομένως, ότι τα δύο αυτά κράτη έχουν μακράν τις πιο φιλελεύθερες διαδικασίες. Σε όλα τα κρατίδια, η λαϊκή διαδικασία λήψης αποφάσεων είναι σε δύο στάδια:

α. Λαϊκή πρωτοβουλία (Bürgerbegehren)

Στην πλειοψηφία των κρατιδίων, ορισμένα σημαντικά τοπικά ζητήματα αποκλείονται από τη διαδικασία (αυτά παρατίθενται σε ένα αποκαλούμενο "αρνητικό κατάλογο"). Μόνο η Βαυαρία, το Αμβούργο, η Έσση και η Σαξονία έχουν παραιτηθεί γενικά από παρόμοιες εξαιρέσεις.

Στο ήμισυ των κρατιδίων υπάρχει μια προοδευτική κλίμακα των ποσοτώσεων των υπογραφών ανάλογα με το μέγεθος της κοινότητας: στο Αμβούργο είναι από 2% έως 3%, στη Σαξονία-Άνχαλτ, από 6% σε 15%. Στα υπόλοιπα κρατίδια υπάρχει ένα ενιαίο κατώτατο όριο, που κυμαίνεται από 10% σε 20% μεταξύ των κρατών. Οι προθεσμίες για τη συλλογή υπογραφών εφαρμόζονται μόνο όταν η πρωτοβουλία στρέφεται κατά κάποιας απόφασης που ελήφθη από τοπική αρχή. Το χρονικό διάστημα που ορίζεται ποικίλλει από τέσσερις εβδομάδες έως τρεις μήνες. Κανονικά, η τοπική αρχή αποφασίζει για το παραδεκτό της πρωτοβουλίας. Η ομάδα πρωτοβουλίας μπορεί να προσφύγει κατά της απορριπτικής απόφασης. Το τοπικό συμβούλιο μπορεί να αποδεχθεί την πρωτοβουλία και σε αυτήν την περίπτωση το θέμα δεν προχωρά σε δημοψήφισμα.

β. Απόφαση Πολιτών (Bürgerentscheid)

Σε όλα σχεδόν τα ομοσπονδιακά κρατίδια υπάρχει όριο ελάχιστης συμμετοχής μεταξύ 20% και 30%. Αρχικά, η Βαυαρία δεν είχε όριο ελάχιστης συμμετοχής, αλλά η πολιτειακή κυβέρνηση εισήγαγε μια προοδευτική κλίμακα που κυμαίνεται μεταξύ 10% και 20% ανάλογα με το μέγεθος της κοινότητας. Μόνο στο Αμβούργο γίνεται δεκτή η απλή πλειοψηφία των ψήφων χωρίς περαιτέρω περιορισμούς. Όταν ένα τοπικό δημοψήφισμα είναι επιτυχές, η πλειοψηφία των κρατιδίων ορίζει μεταβατική περίοδο από ένα έως τρία έτη, κατά την οποία το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος μπορεί να καταργηθεί, ή να διαφοροποιηθεί, μόνο μετά από ένα νέο δημοψήφισμα.

Κατά μέσο όρο, περίπου 200 τοπικά δημοψηφίσματα πραγματοποιούνται στη Γερμανία κάθε χρόνο. Το περισσότερα διεξάγονται στη Βαυαρία, όπου υπήρξαν περισσότερες από 1.260 πρωτοβουλίες και 578 δημοψηφίσματα μέσα σε διάστημα 6 ετών. Αυτό σημαίνει ότι κάθε κοινότητα στη Βαυαρία διεξάγει ένα δημοψήφισμα μόνο, κατά μέσο όρο, μία φορά κάθε 24

χρόνια. Στα άλλα ομοσπονδιακά κρατίδια, όπου τα εμπόδια είναι υψηλότερα, τα τοπικά δημοψηφίσματα χρησιμοποιούνται λιγότερο συχνά. Για παράδειγμα, στην Κάτω Σαξονία έχουν υπάρξει μόνο 54 πρωτοβουλίες και 18 δημοψηφίσματα, ήτοι κατά μέσο όρο μόνο ένα δημοψήφισμα ανά κοινότητα κάθε 344 χρόνια.

3.2.4 Μελλοντικές τάσεις

Υπάρχει μια σαφής τάση στη Γερμανία για πιο άμεση δημοκρατία. Οι δημοσκοπήσεις δείχνουν ότι μεταξύ 70% και 85% των πολιτών υποστηρίζει την ιδέα του εθνικού δημοψηφίσματος. Τον Σεπτέμβριο του 2001, η Mehr Demokratie³⁷ ξεκίνησε μια εθνική εκστρατεία με το σύνθημα "Menschen für Volksabstimmung" ("Άνθρωποι για δημοψήφισμα"). Η εκστρατεία υποστηρίζεται από μια συμμαχία από 80 διαφορετικών οργανώσεων που εκπροσωπούν το περιβάλλον, τα δικαιώματα των πολιτών, των συνδικάτων, των εργοδοτών, εκκλησίες και κοινωνικές ομάδες.

Μετά τις αρχικές επιτυχίες της Mehr Demokratie στη Βαυαρία και το Αμβούργο, οι πολιτειακές κυβερνήσεις και τα συνταγματικά δικαστήρια έχουν μπλοκάρει πολλές από τις επόμενες λαϊκές πρωτοβουλίες που θα διεύρυναν τα δικαιώματα των πολιτών, στην άμεση δημοκρατία. Η αιτιολόγηση για τον αποκλεισμό τους είναι ο συνήθης, εξαιρετικά αμφίβολος ισχυρισμός ότι η επέκταση του δικαιώματος των πολιτών να εμπλέκονται άμεσα στη διαδικασία λήψης αποφάσεων – συμπεριλαμβανομένης της διαμόρφωσης, της ψήφησης και για της κατάργησης των νόμων – θα παραβίαζε τους κανόνες της γερμανικής δημοκρατίας. Οι αντίπαλοι της άμεσης δημοκρατίας ισχυρίζονται ότι η τρέχουσα, μη ικανοποιητική κατάσταση των γερμανικών άμεσης δημοκρατίας αντιπροσωπεύει το μέγιστο που μπορεί να επιτευχθεί νόμιμα. Οι αποφάσεις αυτές αντανakλούν την τεράστια δυσπιστία του λαού που εξακολουθεί να χαρακτηρίζει πολλές σε θέσεις εξουσίας στη Γερμανία, ιδίως στο πλαίσιο της πολιτικής και νομικής ελίτ. Παρ' όλα αυτά, τα κοινοβούλια των κρατών της Βρέμης, του Αμβούργου, της Βόρειας Ρηνανίας-Βεστφαλίας και της Ρηνανίας-Παλατινάτου πρόσφατα αποφάσισαν να μειώσουν τα εμπόδια για την άμεση δημοκρατία σε επίπεδο κρατιδίου και σε τοπικό επίπεδο, παρά τις μεταρρυθμίσεις τους ήταν ήσσονος σημασίας. Άλλα κρατίδια, επίσης, συζητάνε αν πρέπει να απλοποιηθούν οι κανόνες για τις λαϊκές πρωτοβουλίες. Στα επίπεδα τοπικής εξουσίας και εξουσίας κρατιδίου – ιδίως, ως αποτέλεσμα του κύματος αρχή της μεταρρύθμισης στις αρχές της δεκαετίας του '90 – υπήρξε μια σημαντική αύξηση του

³⁷ Είναι μία κερδοσκοπική, μη κομματική και πολιτικά ουδέτερη, εθνική οργάνωση, που προωθεί την άμεση δημοκρατία, την συμμετοχή των πολιτών και τη βελτίωση του εκλογικού νόμου σε όλα τα πολιτικά επίπεδα στη Γερμανία και την Ευρωπαϊκή Ένωση. Στα ελληνικά μεταφράζεται σαν «περισσότερη δημοκρατία».

αριθμού των λαϊκών πρωτοβουλιών. Ωστόσο, για την πλειονότητα των πρωτοβουλιών σε ομοσπονδιακό επίπεδο κρατιδίου, η εμπειρία ήταν απογοητευτική. Παρά την ευρεία λαϊκή υποστήριξη, που έχουν συνήθως δεν κατάφεραν να επιτύχουν την υψηλή απαρτία που απαιτείται από την ισχύουσα νομοθεσία. Ως αποτέλεσμα, ορισμένα κρατίδια έχουν ήδη δει μια μείωση του αριθμού των πρωτοβουλιών.

3.3 Στοιχεία άμεσης δημοκρατίας στις ΗΠΑ

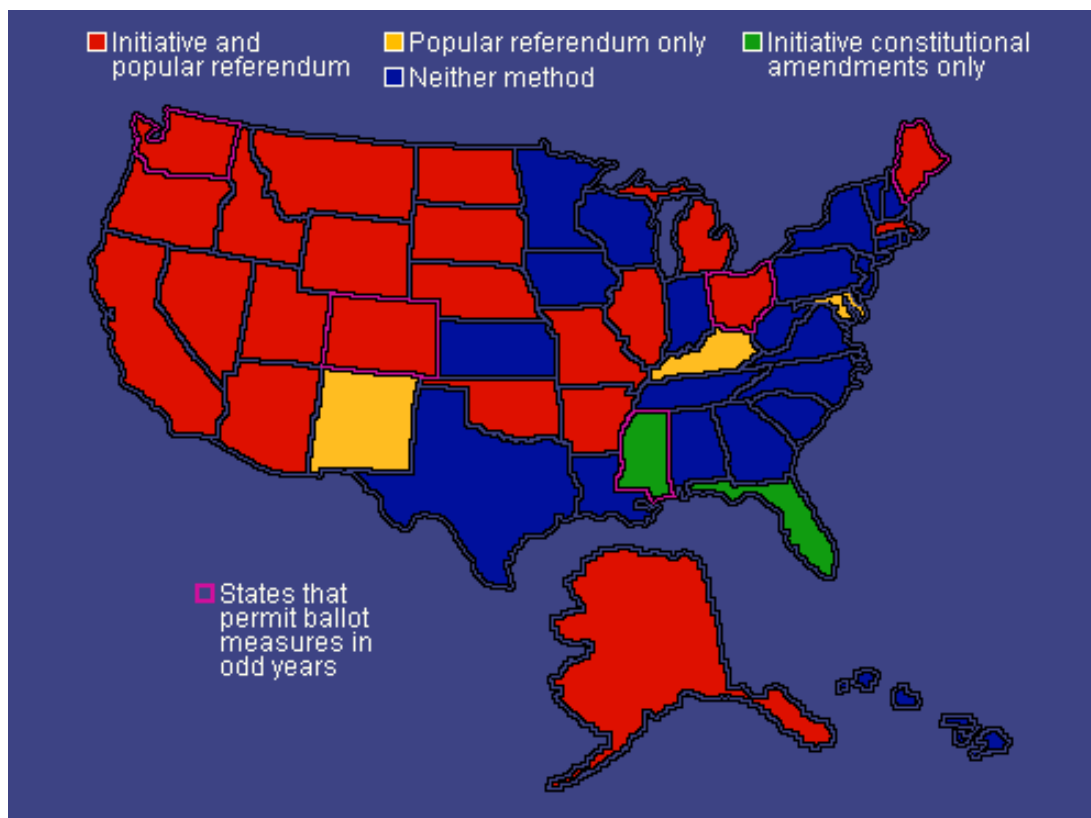
Η δημοκρατία στις ΗΠΑ εμφανίστηκε μετά την επανάσταση του 1775 – 1783 και αποτελεί μια πραγματικά αντιπροσωπευτική δημοκρατία με στοιχεία άμεσης δημοκρατίας. Αυτό προέκυψε λόγω της αντιπαράθεσης των ιδρυτών της, όπου η μια πλευρά υποστήριζε το αντιπροσωπευτικό σύστημα (Adams, Washington, Hamilton) και η άλλη πλευρά το άμεσο σύστημα (Jeferson, Paine, Henry). Ο Madison είχε λάβει μια μέση θέση. Οι πολιτικοί θεσμοί και η μορφή της κυβέρνησης όπως δημιουργήθηκαν σε ομοσπονδιακό, πολιτειακό και τοπικό επίπεδο, ήταν ένας συμβιβασμός – συνδυασμός, με τους πολίτες να κατέχουν το δικαίωμα ψήφου ανεξάρτητα από την τάξη, τη φυλή, το εισόδημα ή τη θρησκεία τους (Kyriazis, 2010). Οι ιδρυτές της Αμερικανικής Δημοκρατίας αντιμετώπιζαν το έργο τους ως ενσάρκωση της πολιτικής αρετής και της πεφωτισμένης ηγεσίας της χαρακτηρίζουσας τις αξιοκρατικές (Aristocratic) πολιτείες σε μια μορφή δημοκρατική αρμόζουσα σε μια ευρεία, εμπορική κοινωνία. Αναγνώριζαν την ανάγκη για εμφύτευση των δημόσιων αρετών, αλλά τις έβλεπαν όχι ως ιδιότητες απαραίτητες για την διακυβέρνηση, αλλά κυρίως για την επιλογή κυβερνητών ικανών και με δημόσιο αίσθημα. Ο Madison³⁸ και άλλοι πιθανότατα θεωρούσαν αναντίρρητη τη μορφωτική επίδραση των σφικτά δεμένων τοπικών κοινοτήτων. Η σαφής των στρατηγική στην εξασφάλιση του κοινού αγαθού δεν εξαρτιόταν από το σκόρπισμα της εμπειρίας στην τοπική αυτοκυβέρνηση ή σε άλλες μορφές πολιτικής συμμετοχής, αλλά σε θεσμικούς μηχανισμούς σχεδιασμένους να αποτελέσουν το αντίβαρο στη δράση της φιλαυτίας και να διοχετεύσουν το λαϊκό αίσθημα στην εκλογή ενάρετων ηγετών (Farrar, 1991).

Κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα, οι Αμερικανοί ψηφοφόροι σε πολλές περιοχές της χώρας είχαν κατακτήσει το δικαίωμα να θέτουν νέους νόμους και να ανακαλούν ή να ακυρώνουν παλαιότερους νόμους, με τη βοήθεια της πρωτοβουλίας και του δημοψηφίσματος. Είχαν επίσης αποπέμψει εκατοντάδες πολιτειακούς και τοπικούς αξιωματούχους από τη θέση τους με την διαδικασία της ανάκλησης (Cronin, 1999, p.1).

³⁸ Περισσότερα για το Madison βλέπε κεφάλαιο 1, υποσημείωση 3. δελ.20.

Η εικόνα 3 δείχνει σε ποιες πολιτείες των ΗΠΑ υφίσταται η διαδικασία των πρωτοβουλιών και των δημοψηφισμάτων (με κόκκινο χρώμα αν υφίστανται και οι δύο διαδικασίες, με κίτρινο χρώμα αν υφίσταται μόνο το δημοψήφισμα, με πράσινο όταν προβλέπεται πρωτοβουλία μόνο για συνταγματική αναθεώρηση) και σε ποιες καθόλου (μπλε χρώμα). Σε γενικές γραμμές οι δυτικές και κεντρικές πολιτείες χρησιμοποιούν περισσότερο την άμεση δημοκρατία. Οι μισές από τις πόλεις των ΗΠΑ προσφέρουν την δυνατότητα της πρωτοβουλίας, συμπεριλαμβανομένου των 15 από τις 20 μεγαλύτερες πόλεις. Σε επίπεδο πολιτείας, η τοπική πρωτοβουλία είναι περισσότερο δημοφιλής στην Δύση, καθώς είναι διαθέσιμη στο 77% των πόλεων. Στις Βορειοανατολικές πολιτείες είναι διαθέσιμη στο 47% των πόλεων, στις Νότιες στο 35% και στις κεντρικές στο 49% των πόλεων (Matsuaka, 2005b, p.4). Παρόλα αυτά μόνο 35 πρωτοβουλίες υιοθετήθηκαν το 1999 και το 2000 σε σύγκριση με τους 10.000 νέους νόμους που εγκρίθηκαν από τη νομοθετική εξουσία (Matsuaka, 2005a, p.195).

Εικόνα 3: Διαδικασίες πρωτοβουλίας και δημοψηφίσματος στις ΗΠΑ.

Πηγή: Initiative & Referendum Institute, University of Southern California, http://www.iandrinstute.org/statewide_i&r.htm, retrieved in 10/01//2012.

Τα δημοψηφίσματα υπήρξαν πάντοτε μέρος της Αμερικανικής δημοκρατίας. Στη Μασαχουσέτη διεξήχθη δημοψήφισμα το 1780 για την έγκριση του νέου συντάγματος. Το 1842 το Rhode Island έγινε η πρώτη πολιτεία όπου απαιτούνταν η λαϊκή έγκριση για την

υλοποίηση συνταγματικών τροποποιήσεων. Από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα έγινε κοινή πρακτική σε όλο το έθνος να διεξάγεται δημοψήφισμα όταν τροποποιείται το σύνταγμα μιας πολιτείας. Σήμερα μόνο μια πολιτεία (το Delaware) δεν προϋποθέτει την ψηφοφορία των πολιτών για συνταγματικές τροποποιήσεις. Τα δημοψηφίσματα έχουν επίσης χρησιμοποιηθεί για να νομιμοποιήσουν κρατικά ομόλογα (δηλαδή τη λήψη κρατικών δανείων). Είκοσι μία πολιτείες προϋποθέτουν την λαϊκή ψήφο πριν εκδοθούν τα πολιτειακά ομόλογα (Matsuaka 2005b, p.3). Επίσης σε πολιτειακό επίπεδο (Cronin 1999, p.185) έχουν τεθεί ζητήματα για την μείωση των φόρων, την νομιμοποίηση του τζόγου, το κάπνισμα σε δημόσιους χώρους, την αποπυρηνικοποίηση, την επέκταση του δικαιώματος ψήφου, τον έλεγχο των πωλήσεων αλκοόλ, την κατώτατη ηλικία κατανάλωσης αλκοόλ, τις χρήσεις γης, το περιβάλλον, την οπλοκατοχή, τις εργασιακές συνθήκες. Θέματα όπως ο πόλεμος, η ειρήνη, τα διεθνή οικονομικά, το εμπόριο και η εξωτερική πολιτική σπάνια έχουν τεθεί και όταν συνέβη αυτό τα δημοψηφίσματα είναι συμβουλευτικά (όπως για παράδειγμα το θέμα της αποπυρηνικοποίησης).

Σε έρευνα που διεξήχθη³⁹ στους πολίτες των ΗΠΑ, στο ερώτημα «ποιος παράγει νόμους που άπτονται των ενδιαφερόντων των πολιτών; Οι πολιτικοί νομοθέτες ή ο λαός με τις προτάσεις που θέτει;», το 66% των πολιτών απάντησε ο λαός και 20% οι πολιτικοί (Matsuaka 2005b, pp.162-163). Οι λόγοι είναι η άνοδος του μορφωτικού επιπέδου των πολιτών και η ανάπτυξη των νέων τεχνολογιών πληροφορικής και επικοινωνίας και ιδιαίτερα του διαδικτύου.

Στην εικόνα 4 απεικονίζεται η κατάταξη των πολιτειών των ΗΠΑ με βάση την βαθμό παρουσίας διαδικασιών άμεσης δημοκρατίας. Κάποιες πολιτείες, όπως το Μιζούρι και το Οχάιο έχουν ισχυρές διαδικασίες με ελάχιστους περιορισμούς και βρίσκονται στις πρώτες θέσεις. Στην άλλη πλευρά του φάσματος, το Γουαϊόμινγκ (Wyoming) αναγνωρίζει την πολιτειακή πρωτοβουλία και δικαιώματα δημοψηφίσματος αλλά δεν επιτρέπει διαδικασία τροποποίησης του συντάγματος μέσω πρωτοβουλίας. Ο περιορισμός αυτός μαζί με τους πολλούς περιορισμούς στην συλλογή υπογραφών από τη νομοθεσία κατατάσσει την πολιτεία αυτή στην τελευταία θέση. Πολιτείες που δεν αναγνωρίζουν καμία πολιτειακή μορφή άμεσης δημοκρατίας περιλαμβάνονται στις δύο τελευταίες κατηγορίες. Ενώ πολλές από αυτές τις πολιτείες αναγνωρίζουν δικαιώματα τοπικών πρωτοβουλιών, η αποτυχία να παρέχουν στους πολίτες την ικανότητα να προτείνουν είτε πολιτειακές ή συνταγματικές τροποποιήσεις, στερεί

³⁹ Η έρευνα εκπονήθηκε από το Portrait of America. Μπορεί να ανακτηθεί από το Waters (2003) και στην ιστοσελίδα του Initiative & Referendum Institute (www.iandrinstitute.org).

από τους πολίτες τα μέσα για ελέγξουν αποτελεσματικά την πολιτειακή κυβέρνηση, από την οποία οι τοπικές αρχές είναι εξαρτημένες.

Η πρωτοβουλία 13 ήταν ένα από τα πολιτικά γεγονότα που σημάδεψαν τον εικοστό αιώνα και η ψήφισή της προκάλεσε αντήχηση σε ολόκληρη τη χώρα. Στα χρόνια αμέσως μετά την πρωτοβουλία 13⁴⁰, μερικοί πίστευαν ότι η χώρα βρισκόταν σε μια περίοδο άνθισης της άμεσης νομοθεσίας, αλλά φαίνεται πια πιο πιθανό οι αποφάσεις της πολιτικής ότι θα υποβάλλονται σε μια πιο μόνιμη αλλαγή, στον τρόπο με τον οποίο λαμβάνονται. Αξιοσημείωτη είναι και η περίπτωση της πολιτείας του Μίσιγκαν (Cronin 1999, p.205). Το 1984 το Μίσιγκαν βρισκόταν σε φάση οικονομικής ύφεσης και οι αξιωματούχοι αποφάσισαν να αυξήσουν τους φόρους. Αυτοί οι φόροι αποδείχθηκαν αντιλαϊκοί και κάποιοι από αυτούς αναμορφώθηκαν σύντομα αλλά οι ομάδες των τοπικών φορολογουμένων αντέδρασαν και επιθυμούσαν περαιτέρω μειώσεις στους φόρους και αλλαγές στην φορολογική διαδικασία.

Καλώντας την πρόταση ως ‘Voters’ Choice’ πρότειναν συνταγματικές τροποποιήσεις που περιελάμβαναν: (1) επαναφορά της εισφοράς σε ποσοστό 4.1% του φόρου εισοδήματος εκτός αν οι ψηφοφόροι ενέκριναν το τότε επικρατούν ποσοστό 6.1% σε μεταγενέστερο δημοψήφισμα, (2) υιοθέτηση προϋπόθεσης έγκρισης από την πλειοψηφία των πολιτών για όλους τους νέους φόρους (αφού πρώτα είχαν προταθεί από τον νομοθέτη), (3) υιοθέτηση προϋπόθεσης έγκρισης από τα τέσσερα πέμπτα της βουλής για κάθε νέο τέλος, (4) περιορισμός στο φόρο εισοδήματος των μη ημεδαπών κατοίκων που εργάζονται στις πόλεις στο 0,5% (αυτό ήταν μια άμεση προσπάθεια για την άμβλυνση των επιπτώσεων των φορολογικώς μετακινούμενων στο Ντιτρόιτ).

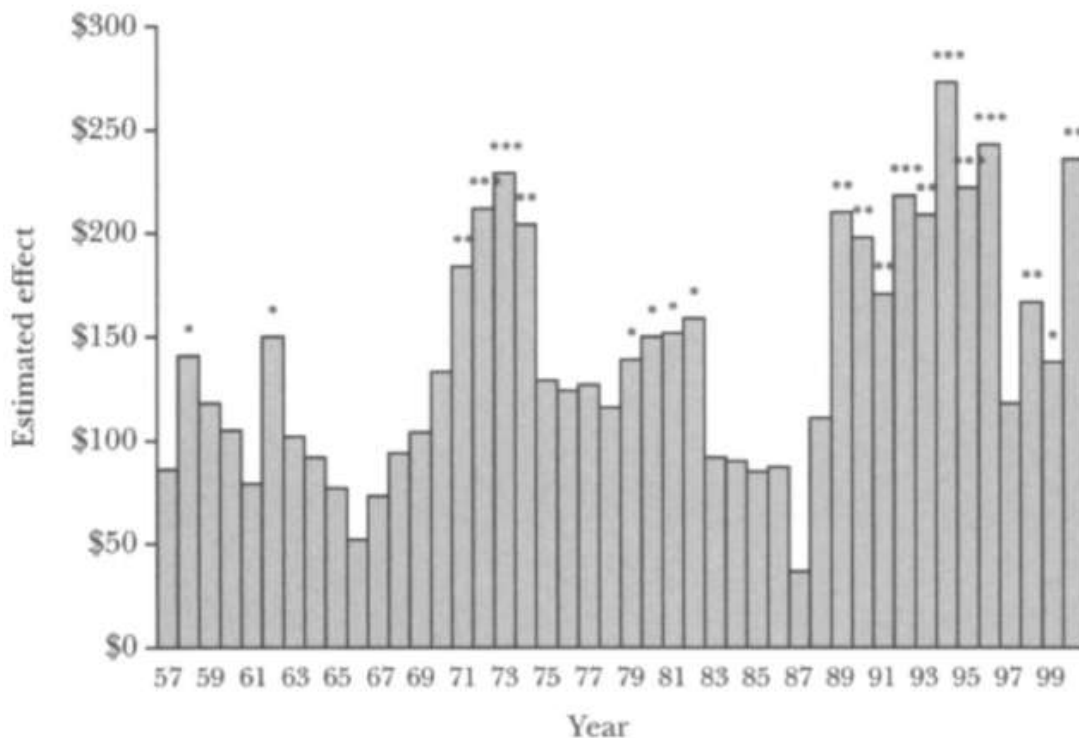
Οι πολίτες του Μίσιγκαν απέρριψαν την πρόταση με πλειοψηφία 60%. Πολιτικοί, επιχειρηματίες, ενώσεις, ιδιοκτήτες μέσων μαζικής ενημέρωσης προσπάθησαν να πείσουν ότι η πρόταση θα έβλαπτε την οικονομική ανάκαμψη της πολιτείας. Έπειτα από ένα χρονικό διάστημα οι κυβερνώντες επανέφεραν πολλούς από τους φόρους στα επίπεδα πριν την αύξηση τους, καθώς οι υποστηρικτές της ‘Voters Choice’ άρχισαν να συγκεντρώνουν ξανά τόσες πολλές υπογραφές, και οι κυβερνώντες φοβήθηκαν την ακόμη πιο δραστική μείωση των φόρων που θα έφερνε μία νέα πρωτοβουλία.

Κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών φαίνεται ότι οι ψηφοφόροι/πολίτες είχαν επίγνωση του πότε έπρεπε να μειώσουν τους φόρους και πότε να τους διατηρήσουν αμετάβλητους. Οι πολίτες στην Καλιφόρνια, στην Μασαχουσέτη και σε άλλες πολιτείες

⁴⁰ Για την πρωτοβουλία 13 βλέπε υποενότητα 3.3.1.

πυκνότητα του πληθυσμού, την ομοσπονδιακή βοήθεια, την αστικοποίηση και ψευδομεταβλητές για τις νότιες και τις δυτικές πολιτείες. Ο συντελεστής της αρχικής ψευδομεταβλητής δείχνει την μέσο ποσό της μείωσης των εξόδων ανά έτος λόγω των πρωτοβουλιών. Οι πολιτείες που χρησιμοποιούν πρωτοβουλίες ξοδεύουν λιγότερο από αυτές που δεν χρησιμοποιούν πρωτοβουλίες, αλλά η διαφορά αυτή αυξομειώνεται διαχρονικά. Η πρώτη μεγάλη αύξηση της διαφοράς έγινε την δεκαετία του 1970 όταν οι μειώσεις των εξόδων έφτασαν το ποσό των 229 δολαρίων ανά κάτοικο, 7% του μέσου. Η διαφορά μειώθηκε την περίοδο όπου άρχισαν οι πρωτοβουλίες για την μείωση των φόρων (βλ. πρωτοβουλία 13), κυρίως την δεκαετία του 1980, όπου οι διαφορές εξαλείφθηκαν και δεν ήταν στατιστικά σημαντικές. Μία ακόμη αύξηση στη διαφορά παρατηρείται από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, όπου έφτασαν τα κρατικά έξοδα τα 273 δολάρια ανά κάτοικο, 6% του μέσου. Η εμπειρία δείχνει ότι οι μειώσεις στα έξοδα λόγω των πρωτοβουλιών εμφανίζονται σε περιόδους όπου η πολιτική και νομοθετική εξουσία λειτουργεί αργά ή δεν μπορεί να προσαρμοστεί στις επιταγές των ψηφοφόρων (Matsuaka 2005a, p.196).

Γράφημα 1: Ανά έτος εκτιμώμενη μείωση των πολιτειακών εξόδων, προερχόμενη από αποφάσεις λαϊκών πρωτοβουλιών στις ΗΠΑ για την περίοδο 1957-2000.

(Σημείωση: Συμπεριλαμβάνονται όλες οι πολιτείες εκτός της Αλάσκα και του Γουαϊόμινγκ. Οι υπολογισμοί εκφράζονται σε τιμές δολαρίου 2000. Τα επίπεδα σημαντικότητας υποδεικνύονται με αστερίσκους πάνω από τις μπάρες: * για επίπεδο σημαντικότητας 10%, ** για επίπεδο σημαντικότητας 5%, *** για επίπεδο σημαντικότητας 1%)

Πηγή: Matsuaka (2005a, p.197)

Επιπρόσθετα, αποτελέσματα έρευνας που αφορούσε πολιτικές φορολογίας και κρατικών εξόδων σε επίπεδο πολιτείας (με στοιχεία από το 1970 έως το 2000) έδειξε ότι υπάρχουν τρεις σημαντικές διαφορές ανάμεσα σε πολιτείες που χρησιμοποιούν και σε πολιτείες που δεν τις επιτρέπουν (Matsuaka 2005b, p.165). Πρώτον τα συνολικά έξοδα (πολιτειακά κα τοπικά) ήταν μικρότερα στις πολιτείες που επιτρέπουν πρωτοβουλίες. Δεύτερον τα έξοδα διανεμήθηκαν πολύ περισσότερο σε αποκεντρωμένο επίπεδο (από την πολιτεία προς τις τοπικές αρχές) σε πολιτείες που χρησιμοποιούν πρωτοβουλίες. Τρίτον οι πολιτείες που επιτρέπουν πρωτοβουλίες στηρίζονται λιγότερο στους φόρους και περισσότερο στα τέλη χρήσης υπηρεσιών.

Πολύ σημαντική είναι επίδραση της άμεσης δημοκρατίας στην οικονομική ανάπτυξη των πολιτειών των ΗΠΑ, σύμφωνα με τους Blomberg, Hess and Weerapana (2004), οι οποίοι εφάρμοσαν ένα μοντέλο ανάπτυξης με δεδομένα από το 1980 έως το 2000 και κατέληξαν ότι οι πολιτείες με διαδικασίες πρωτοβουλίας αναπτύχθηκαν περισσότερο και εμφάνισαν μεγαλύτερο κατά κεφαλήν εισόδημα από οι πολιτείες που δεν εφαρμόζουν διαδικασίες πρωτοβουλιών.

Πολύ σημαντική παρουσία έχει και ο θεσμός της ανάκλησης στις ΗΠΑ. Οι εκλογές για ανάκληση αξιωματούχου δεν λαμβάνουν χώρα σε ομοσπονδιακό επίπεδο. Η πλειοψηφία των πολιτειών (29) επιτρέπει εκλογές σε τοπικό επίπεδο, αλλά μόνο σε δεκαοκτώ πολιτείες επιτρέπεται η ανάκληση πολιτειακού αξιωματούχου (National Conference of State Legislatures, 2011). Οι ανακλήσεις στις ΗΠΑ σημειώνουν άνω του 50% επιτυχία συνολικά. Τα τρία τέταρτα των προτάσεων για ανάκληση αφορούν δημοτικά συμβούλια και συμβούλια εκπαίδευσης. Ο σύγχρονος «πατέρας» της ανάκλησης θεωρείται ο Dr. John Randolph Haynes, ο οποίος διαμόρφωσε τη σχετική νομοθεσία (Direct Legislation League) στην Καλιφόρνια το 1900. Το Λος Άντζελες έγινε η πρώτη πόλη όπου εφαρμόστηκε η ανάκληση το 1903.

Σε πολιτειακό επίπεδο η ανάκληση υιοθετήθηκε αρχικά από το Όρεγκον και το Μίσιγκαν το 1908 και έκτοτε 32 πολιτειακοί αξιωματούχοι έχουν τεθεί σε ψηφοφορία. Από το 1908 έως το 1980, υπήρξαν μόλις επτά προτάσεις για πολιτειακή ανάκληση. Από το 1981 έως το 2009, υπήρξαν 14. Οι 11 ψηφοφορίες για ανάκληση το 2011 σχεδόν διπλασίασαν το σύνολο των προτάσεων σε σχέση με κάθε άλλη δεκαετία (Spivak, 2011).

Μόνο δύο κυβερνήτες έχουν ανακληθεί επιτυχώς έως σήμερα. Το 1921, ο Lynn Frazier, κυβερνήτης της Βόρειας Ντακότα, ανακλήθηκε λόγω διαπλοκής πολιτείας και επιχειρήσεων που ανήκαν στα συμφέροντα του, και το 2003 ο κυβερνήτης Gray Davis της Καλιφόρνια ανακλήθηκε διότι ξεπέρασε τον πολιτειακό προϋπολογισμό. Επιπρόσθετα η πρόταση για

ανάκληση που εγκρίθηκε για τον κυβερνήτη της Αριζόνα Evan Mecham, δεν προχώρησε σε ψηφοφορία, καθώς κατηγορήθηκε και καταδικάστηκε πριν την διεξαγωγή της ψηφοφορίας ανάκλησης.

Το 2011, τουλάχιστον 150 εκλεγμένοι αξιωματούχοι σε 17 πολιτείες αντιμετώπισαν ψηφοφορίες ανάκλησης. Οι 75 ανακλήθηκαν και 9 από τους αξιωματούχους παραιτήθηκαν πριν την διεξαγωγή της ψηφοφορίας. Οι 52 περιπτώσεις αφορούσαν δημοτικά συμβούλια, οι 30 δημάρχους, οι 17 συμβούλια εκπαίδευσης, οι 11 πολιτειακούς αξιωματούχους και μία περίπτωση δικαστικό αξιωματούχο. Η πολιτεία του Μίσιγκαν είχε τις περισσότερες ανακλήσεις (30 τουλάχιστον). Επιπλέον το 2011 ήταν το έτος με τις περισσότερες ψηφοφορίες για ανάκληση σε πολιτειακό επίπεδο (11 ψηφοφορίες). Η αμέσως λιγότερο παραγωγική χρονιά με 3 ψηφοφορίες ανάκλησης ήταν το 2010. Τρεις επιπλέον περιοχές σε τοπικό επίπεδο, υιοθέτησαν το εργαλείο της ανάκλησης (Sprinak, 2011).

Σε εθνικό επίπεδο, υπάρχουν περισσότερα από 100 ενεργές προτάσεις για ανάκληση οι οποίες βρίσκονται στο στάδιο συλλογής υπογραφών και 22 έχουν ήδη προγραμματιστεί για το 2012. Αξιοσημείωτη είναι η περίπτωση του κυβερνήτη του Wisconsin, Scott Walker, όπου ενδέχεται να είναι μόλις ο τρίτος κυβερνήτης στην ιστορία των ΗΠΑ που θα αντιμετωπίσει την ανάκληση.

Το εργαλείο της ανάκλησης ωστόσο δέχεται κριτική, καθώς δεν έχει βελτιώσει την ποιότητα της δημοκρατίας σε μεγάλο βαθμό, ούτε έχει εκμηδενίσει την διαφθορά, αλλά και δεν έχει προσελκύσει πιο αξιόλογους αξιωματούχους (Cronin, 1999, p.155). Παρ'όλα αυτά είναι μία θετική επινόηση που υπενθυμίζει τους εκλεγμένους άρχοντες ότι είναι προσωρινοί εκπρόσωποι του λαού τον οποίο υπηρετούν. Η αύξηση της χρήσης της ανάκλησης οφείλεται κυρίως στην αυξανόμενη χρήση του διαδικτύου και των νέων τεχνολογιών.

3.3.1 Η Πρωτοβουλία 13

Τον Ιούνιο του 1978, διεξήχθη δημοψήφισμα στην πολιτεία της Καλιφόρνια των ΗΠΑ, για πρώτη φορά με θέμα δημοσιονομικής φύσης. Προήλθε από την Πρωτοβουλία 13, η οποία ήταν μία πρόταση πολιτών για την μείωση των φόρων με αντίστοιχη μείωση των δημόσιων παροχών. Στις 6 Ιουνίου 1978, σχεδόν τα δύο τρίτα των πολιτών της Καλιφόρνια, ψήφισαν θετικά την Πρωτοβουλία 13, μειώνοντας τα ποσοστά φόρου περιουσίας σε κατοικίες, επιχειρήσεις και φάρμες, με ποσοστό 57%⁴¹.

⁴¹ California Property Tax information, www.californiataxdata.com. California Tax Data, *What is Proposition 13?*

Πριν την Πρωτοβουλία 13, το ποσοστό του φόρου περιουσίας στην Καλιφόρνια κυμαινόταν σε ποσοστό λίγο μικρότερο από το 3% της αγοραίας αξίας. Επιπρόσθετα, δεν υπήρχαν όρια στις ετήσιες αυξήσεις του ποσοστού του φόρου ή στις εξατομικευμένες ad valorem αξίες (“Ad valorem” σημαίνει όταν οι φόροι βασίζονται στην αποτιμώμενη αξία της περιουσίας/ιδιοκτησίας.) Μερικές περιουσίες επανα-αποτιμήθηκαν από 50% μέχρι 100% προς τα πάνω σε ένα μόνο έτος και οι αναλογούντες φόροι στους ιδιοκτήτες αυξήθηκαν αντίστοιχα. Εάν σε μία περιοχή πουλιόταν κάποια ακίνητα σε υψηλότερες τιμές, αυτό σήμαινε ότι οι γειτνιάζουσες ιδιοκτησίες επανα-αποτιμώνταν στα νέα αυξημένα τιμολογιακά επίπεδα.

Μετά την φορολογική αναμόρφωση της Πρωτοβουλίας 13, η αξία του φόρου περιουσίας επέστρεψε και παγιώθηκε στα επίπεδα των αποτιμώμενων αξιών του 1976. Οι αυξήσεις του φόρου περιουσίας για κάθε ιδιοκτησία περιορίστηκαν σε όχι μεγαλύτερες του 2% για κάθε έτος, εφόσον το ακίνητο δεν είχε πουληθεί. Από την στιγμή πώλησης και έπειτα το ακίνητο επανα-αποτιμώνταν στο 1% της τιμής πώλησης και το ετήσιο 2% φόρου περιουσίας εφαρμοζόταν για τα επόμενα χρόνια. Αυτό επέτρεψε στους ιδιοκτήτες να υπολογίσουν το ποσό των μελλοντικών φόρων περιουσίας, και να υπολογίσουν το μέγιστο των φόρων που μπορούσε να αυξηθεί εφόσον τους ανήκε το ακίνητο. Επίσης ορίστηκε ότι για να υπάρξει κάποια επιπλέον αύξηση πέραν της προβλεπόμενης, θα έπρεπε να ψηφιστεί από τα δύο τρίτα των πολιτών.

Σύμφωνα με τον Lowenstein (2010, p.362) η Καλιφόρνια κατατάσσεται ανάμεσα στις πρώτες πολιτείες των ΗΠΑ όσον αφορά την αξιοπιστία της λειτουργίας του φόρου εισοδήματος (μίας πηγής εσόδων με μεγάλη διακύμανση στις περισσότερες πολιτείες), εξαιτίας της θέσπισης των αποφάσεων της Πρωτοβουλίας 13. Ειδικότερα αναφέρει ότι η τελευταία έπαιξε απροσδόκητα ένα ρόλο σταθεροποιητή των φόρων (ό.π., p.363). Το μεγαλύτερο μειονέκτημα της Πρωτοβουλίας 13 ήταν ότι ο έλεγχος των εσόδων του φόρου περιουσίας, μεταφερόταν από τα αποκεντρωμένα γραφεία στα κεντρικά κρατικά γραφεία, με αποτέλεσμα να μειωθεί η αποκεντρωμένη κατανομή και χρησιμοποίηση πόρων που προέρχεται από τον φόρο περιουσίας (ό.π.). Επιπλέον μειονέκτημα αποτελούσε το γεγονός ότι οι ιδιοκτήτες ακινήτων που ανήκαν στον εμπορικό και στον βιομηχανικό κλάδο επωφελούνταν από την Πρωτοβουλία 13 σε σχέση με τους ιδιοκτήτες ακινήτων οικιακής χρήσης. Και αυτό γιατί οι πρώτοι αλλάζουν την ιδιοκτησία τους αρκετά συχνά και δεν επιβαρύνονται με τον φόρο του 2% ανά έτος που προβλέπεται μετά το πρώτο έτος αγοράς (ό.π.). Το μεγαλύτερο όφελος της Πρωτοβουλίας 13 ήταν το αίσθημα της ασφάλειας που ένιωθαν οι ιδιοκτήτες των ακινήτων, λόγω της σταθερότητας της φορολογίας περιουσίας (ό.π., p. 366).

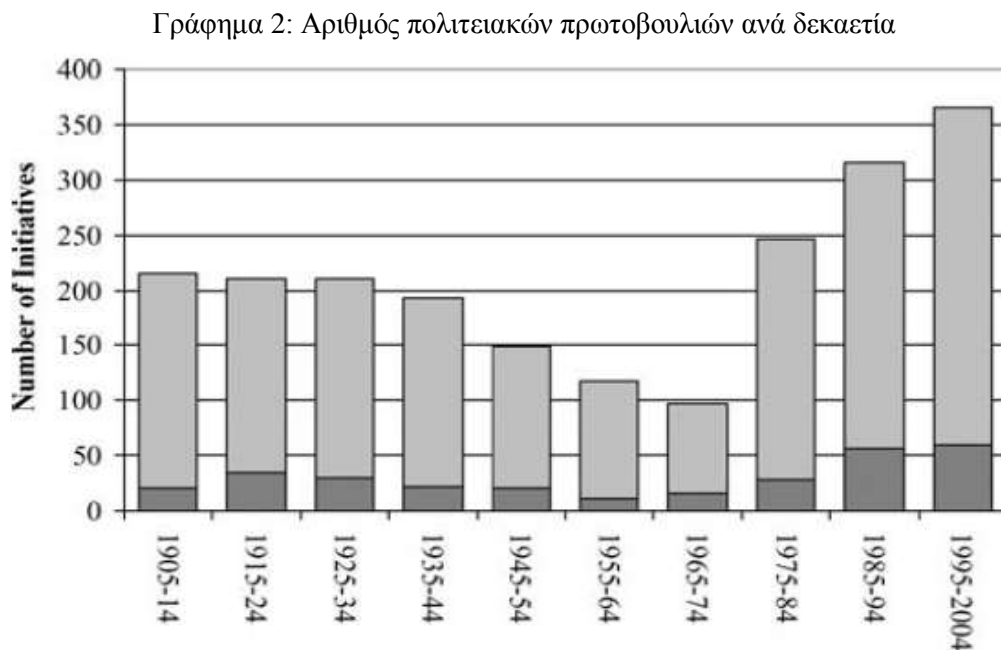
Η Πρωτοβουλία 13 (Proposition 13) είχε δύο επιπρόσθετες επιδράσεις (Cronin, 1999, p.3). Πυροδότησε παρόμοια μέτρα μείωσης των φόρων σε πολλές πολιτείες και παρότρυνε τις συντηρητικές ομάδες συμφερόντων (interest groups) να χρησιμοποιήσουν την πρωτοβουλία και το δημοψήφισμα για να επιτύχουν τους σκοπούς τους. Την δεκαετία του 1980 οι συντηρητικές ομάδες είχαν θέσει θέματα σε ψηφοφορία υπέρ της θανατικής ποινής, των δικαιωμάτων των θυμάτων, των προσευχών στα σχολεία, των κανονισμών που να αφορούν μόνο αγγλόφωνους και κατά των φόρων ή των σπαταλών, της πορνογραφίας και της ομοσεξουαλικότητας. Αρκετές πολιτείες έχουν διεξάγει δημοψηφίσματα σε τακτά χρονικά διαστήματα, για θέματα που ποικίλουν από την παύση των πυρηνικών έως τους νόμους που αφορούν τις ζώνες ασφαλείας. Οι πολίτες ψηφίζουν πλέον για εκατοντάδες πρωτοβουλίες και δημοψηφίσματα σε πολιτειακό και τοπικό επίπεδο. Το 1982, το 1984 και το 1986 περισσότερα από 225 θέματα τέθηκαν στους ψηφοφόρους για να αποφασίσουν. Το 1986 ψηφίστηκαν 42 πρωτοβουλίες μόνο σε 15 πολιτείες. Το 1988 οι ψηφοφόροι ψήφισαν σε τουλάχιστον 50 πρωτοβουλίες σε 18 πολιτείες. Σε αρκετές πολιτείες χρησιμοποιήθηκε και ο θεσμός της ανάκλησης. Αρκετοί πολιτειακοί και τοπικοί αξιωματούχοι ανακλήθηκαν είτε γιατί αύξησαν την φορολογία ή γιατί απέτυχαν να μειώσουν τις δημόσιες δαπάνες.

Η αποδοχή της πρωτοβουλίας 13 για το μέτρο της μείωσης των φόρων περιουσίας δέχθηκε αρκετή κριτική με το επιχείρημα ότι οι πολίτες κατά κάποιον τρόπο χειραγωγήθηκαν. Όμως οι ψηφοφόροι είχαν επίγνωση των πράξεων τους (Cronin, 1999, p.87), καθώς τα επίπεδα ενημέρωσης ήταν ψηλά και όσοι αντιτίθενταν στην πρόταση είχαν πρόσφορο το βήμα έκφρασης και λόγου. Οι ψηφοφόροι είχαν κατανοήσει την ανταλλαγή που προτεινόταν: λιγότερες κρατικές παροχές/υπηρεσίες με αντάλλαγμα την φορολογική ελάφρυνση. Τα δύο τρίτα που ψήφισαν «ναι», έστειλαν το μήνυμα ότι ήθελαν να διασφαλίσουν τα οικονομικά οφέλη για τον εαυτό τους. Το μήνυμα ήταν τουλάχιστον διπλό: να επιστραφούν πίσω στους πολίτες τα πολιτειακά δημόσια πλεονάσματα και να καταργηθούν τα περιττά και ανώφελα γραφειοκρατικά προγράμματα. Οι πολίτες της Μασαχουσέτης κινήθηκαν στην ίδια γραμμή. Η πρωτοβουλία 2^{1/2} που υιοθέτησε ένα μέτρο για την μείωση των φόρων περιουσίας, ήταν ένα ισχυρό τράνταγμα/ξάφνιασμα στις τοπικές κυβερνήσεις. Ήταν όμως ένα ξάφνιασμα στο οποίο οι πολίτες της Μασαχουσέτης αποσκοπούσαν. Ήθελαν να ανησυχήσουν τα συμβούλια και οι διαχειριστές της πόλης. Επιθυμούσαν μείωση της γραφειοκρατίας με παράλληλη φορολογική ελάφρυνση. Οι πολίτες ήξεραν τι ήθελαν να κάνουν και σχετικές έρευνες και μελέτες έδειξαν ότι αυτές οι μειώσεις των φόρων δεν παρεμπόδισαν την οικονομική ανάπτυξη και δεν επηρέασαν τις παρεχόμενες υπηρεσίες της πόλης.

3.3.2 Η Πολιτεία της Καλιφόρνια

Η Πολιτεία της Καλιφόρνια αποτελεί πεδίο ανάλυσης στα θέματα άμεσης δημοκρατίας, καθώς εφαρμόζει συχνά ψηφοφορίες για οικονομικά θέματα, είναι η πρώτη πολιτεία που εισήγαγε την ανάκληση, μία από τις δύο πολιτείες που ανακαλέσει κυβερνήτη στην ιστορία και δέχθηκε την φημισμένη Πρωτοβουλία 13.

Οι πολίτες της Καλιφόρνια έχουν ψηφίσει συνολικά σε 329 πρωτοβουλίες σε επίπεδο πολιτείας μέχρι το 2009, εγκρίνοντας το 34% από αυτές. Από αυτές, περίπου οι μισές είχαν σημαντικές επιπτώσεις είτε στις κρατικές δαπάνες ή στους φόρους (Matsuaka, 2010).

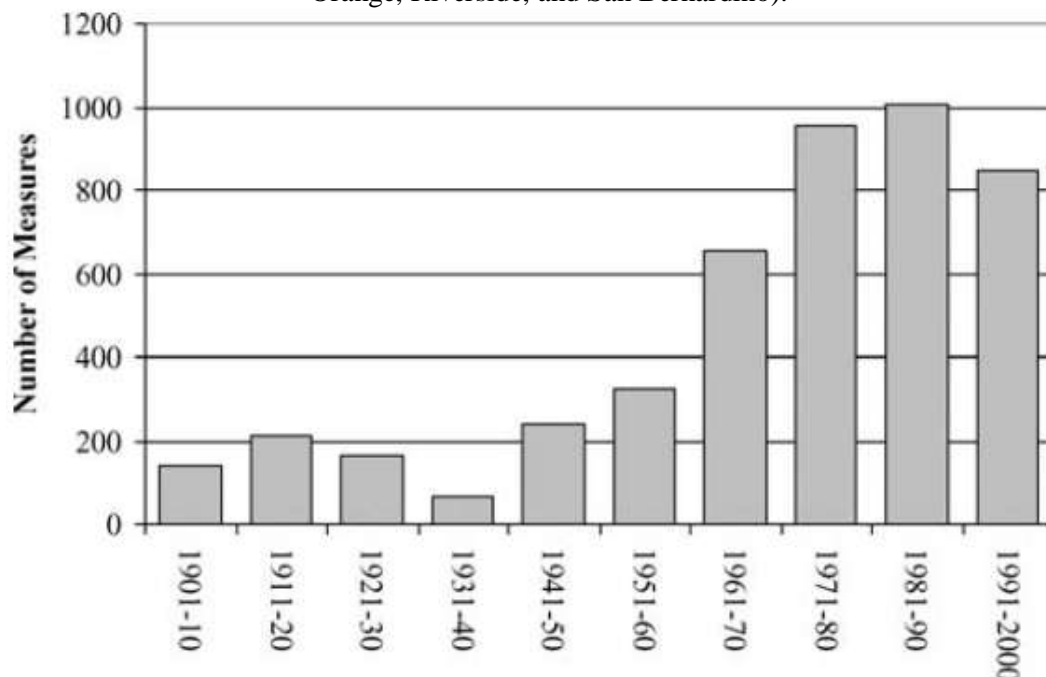

(Σημείωση: με σκούρο φόντο συμβολίζεται ο αριθμός των πρωτοβουλιών της πολιτείας της Καλιφόρνια)
Πηγή: Matsuaka (2005b, p.3)

Το γράφημα 2 δείχνει τον αριθμό των πρωτοβουλιών σε επίπεδο πολιτείας των ΗΠΑ ανά δεκαετία, ξεκινώντας από το 1905. Η χρήση της πρωτοβουλίας αυξήθηκε στο τέλος της δεκαετίας του 1970 και συνέχισε να επεκτείνεται για τα επόμενα 30 έτη. Τα τελευταία 10 έτη ο αριθμός των πολιτειακών πρωτοβουλιών ξεπέρασε τις 360.

Το γράφημα 3 δείχνει τον αριθμό των ψηφοφοριών όλων των τύπων (πρωτοβουλίες και δημοψηφίσματα) για όλα τα επίπεδα διακυβέρνησης (επαρχίες, πόλεις) σε τέσσερις επαρχίες της Νότιας Καλιφόρνια από το 1901. Μόνο για την περίοδο 1981-1990 διεξήχθησαν περισσότερες από 1000 ψηφοφορίες. Τα στοιχεία δεν είναι πλήρη για τις πρώτες δεκαετίες, όμως η αυξητική γενική τάση είναι παρόμοια με το γράφημα 2.

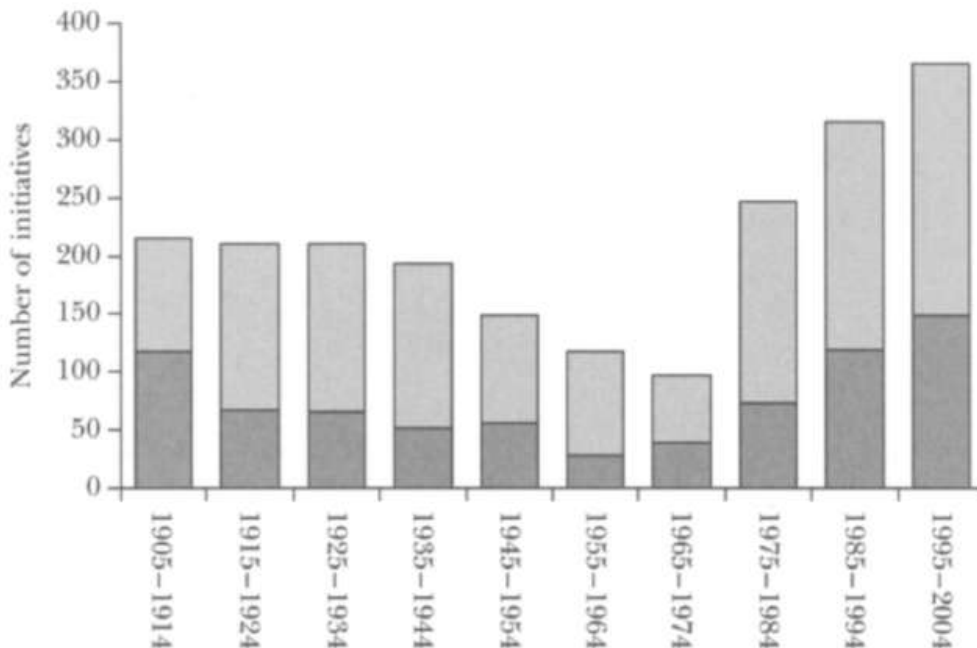
Γράφημα 3: Αριθμός τοπικών ψηφοφοριών σε τέσσερις επαρχίες της Καλιφόρνιας (Los Angeles, Orange, Riverside, and San Bernardino).

Πηγή: Matsuaka (2005b, p.5)

Το γράφημα 4 δείχνει ότι ο συνολικός αριθμός των μέτρων που λήφθηκαν λόγω πρωτοβουλιών από πολίτες, ανήλθαν στα 250 την δεκαετία 1975-1984) και έπειτα αυξήθηκαν σε υψηλότερα επίπεδα τις δύο επόμενες δεκαετίες.

Γράφημα 4: Αριθμός πολιτειακών πρωτοβουλιών ανά δεκαετία και συνεισφορά τριών δυτικών πολιτειών

(Σημείωση: Με σκούρο φόντο είναι ο αριθμός των πρωτοβουλιών των Δυτικών πολιτειών της Καλιφόρνια, του Όρεγκον και της Ουάσινγκτον)

Πηγή: Matsuaka (2005a, p.190)

Η συνεισφορά των πολιτειών της Καλιφόρνια, του Όρεγκον και της Ουάσινγκτον στις συνολικές πρωτοβουλίες κυμαίνεται στο 30%, ποσοστό αξιοσημείωτο.

Στον Πίνακα 6 παρουσιάζονται πρόσφατα δημοψηφίσματα από πρωτοβουλίες που έλαβαν χώρα στην Καλιφόρνια των ΗΠΑ την περίοδο 1990-2009 και αφορούν οικονομικά θέματα.

Πίνακας 6: Ψηφοφορίες μέσω πρωτοβουλιών και δημοψηφισμάτων για οικονομικά θέματα στην Πολιτεία της Καλιφόρνια την περίοδο 1990-2011.

Ημερομηνία	Θέμα πρότασης	Αποτέλεσμα
5 Ιουνίου 1990	<u>110</u> – Εξαίρεση φόρου περιουσίας για άτομα με σοβαρή αναπηρία.	Εγκρίθηκε
5 Ιουνίου 1990	<u>112</u> – Πολιτειακοί Αξιωματούχοι και Ηθική (απαγόρευση αποδοχής δώρων και αμοιβών από συμμετοχή σε Δ.Σ.).	Εγκρίθηκε
6 Νοεμβρίου 1990	<u>125</u> – Αύξηση φόρων στα καύσιμα και στα τέλη κυκλοφορίας των αυτοκινήτων για την χρηματοδότηση σιδηροδρομικού εξοπλισμού.	Απορρίφθηκε
6 Νοεμβρίου 1990	<u>126</u> – Αύξηση φόρου στα αλκοολούχα ποτά.	Απορρίφθηκε
6 Νοεμβρίου 1990	<u>127</u> – Εξαίρεση φόρου περιουσίας σε τροποποιήσεις κατοικιών για λόγους αντισεισμικής ασφάλειας.	Εγκρίθηκε
6 Νοεμβρίου 1990	<u>133</u> – Αύξηση του φόρου επί των πωλήσεων για 4 έτη, με σκοπό την ενίσχυση των θεσμών της δικαιοσύνης και την μείωση των ναρκωτικών.	Απορρίφθηκε
6 Νοεμβρίου 1990	<u>134</u> – Θέσπιση πρόσθετου φόρου στο αλκοόλ.	Απορρίφθηκε
6 Νοεμβρίου 1990	<u>136</u> – Θέσπιση περιορισμών στους πολιτειακούς και τοπικούς φόρους.	Απορρίφθηκε
2 Ιουνίου 1992	<u>154</u> – Φορολογικές ελαφρύνσεις στον φόρο περιουσίας (αναβολή πληρωμής για αγορά κατοικίας), για τους μισθωτές με χαμηλά εισοδήματα.	Απορρίφθηκε
3 Νοεμβρίου 1992	<u>157</u> – Κατάργηση πληρωμής διοδίων μετά από 35 έτη.	Απορρίφθηκε
3 Νοεμβρίου 1992	<u>160</u> – Εξαίρεση φόρου περιουσίας σε ανύπαντρες συμβίες στρατιωτικών που έχασαν τη ζωή τους στο καθήκον.	Εγκρίθηκε
3 Νοεμβρίου 1992	<u>163</u> – Εξαίρεση φορολόγησης επί των πωλήσεων των τροφίμων για οικιακή χρήση	Εγκρίθηκε
3 Νοεμβρίου 1992	<u>167</u> – Αυξήσεις πολιτειακών φόρων εισοδήματος, πωλήσεων, επιχειρήσεων, καυσίμων.	Απορρίφθηκε
2 Νοεμβρίου 1993	<u>171</u> – Μεταφορά τρέχουσας αντικειμενικής αξίας αρχικής περιουσίας σε περίπτωση αντικατάστασης ιδιοκτησίας σε άλλον νομό (σε περίπτωση φυσικής καταστροφής).	Εγκρίθηκε
7 Ιουνίου 1994	<u>175</u> – Πίστωση σε μισθωτές κατοικιών για την πληρωμή του φόρου εισοδήματος.	Απορρίφθηκε
7 Ιουνίου 1994	<u>176</u> – Εξαίρεση μη κερδοσκοπικών οργανισμών από τοπικούς φόρους	Εγκρίθηκε
7 Ιουνίου 1994	<u>177</u> – Εξαίρεση φόρου περιουσίας για πρόσθετες κατασκευές εξυπηρέτησης ατόμων με αναπηρία.	Εγκρίθηκε
7 Ιουνίου 1994	<u>178</u> – Εξαίρεση φόρου περιουσίας για ιδιοκτησίες με εξοπλισμό συντήρησης υδάτων	Απορρίφθηκε
8 Νοεμβρίου 1994	<u>185</u> – Αύξηση φόρου στις λιανικές πωλήσεις της βενζίνης κατά 4%.	Απορρίφθηκε

8 Νοεμβρίου 1994	<u>186</u> – Αύξηση φόρων για τη δημιουργία πολιτειακού συστήματος περιθαλής.	Απορρίφθηκε
26 Μαρτίου 1996	<u>199</u> – Κατάργηση νόμων που θέτουν όρια στα ενοίκια των τροχόσπιτων.	Απορρίφθηκε
5 Νοεμβρίου 1996	<u>210</u> – Αύξηση ελάχιστου ημερομισθίου σε όλους τις βιομηχανίες στα 5\$/ώρα και στα 5,75\$ μετά από ένα έτος.	Εγκρίθηκε
5 Νοεμβρίου 1996	<u>217</u> – Αύξηση φόρου εισοδήματος σε πολίτες με υψηλά εισοδήματα.	Απορρίφθηκε
5 Νοεμβρίου 1996	<u>218</u> – Έγκριση από τους πολίτες με ψηφοφορία για τις αυξήσεις των τοπικών φόρων.	Εγκρίθηκε
3 Νοεμβρίου 1998	<u>1</u> – Μη αύξηση της αποτιμώμενης αξίας ακινήτου που επισκευάστηκε για περιβαλλοντικούς λόγους.	Εγκρίθηκε
3 Νοεμβρίου 1998	<u>11</u> – Κατανομή των εσόδων των δήμων από το φόρο επί των πωλήσεων, με άλλους δήμους.	Εγκρίθηκε
7 Μαρτίου 2000	<u>20</u> – Αύξηση του ποσού διανομής στην εκπαίδευση, από τα έσοδα της κρατικής λοταρίας.	Εγκρίθηκε
7 Μαρτίου 2000	<u>25</u> – Περιορισμοί στην χρηματοδότηση προεκλογικής εκστρατείας πολιτειακών και τοπικών υποψηφίων.	Απορρίφθηκε
7 Νοεμβρίου 2000	<u>34</u> – Χρηματικά όρια συνεισφοράς προεκλογικά σε πολιτειακούς υποψηφίους και πολιτικά κόμματα.	Εγκρίθηκε
7 Νοεμβρίου 2000	<u>38</u> – Ετήσιες πληρωμές από την πολιτεία ύψους τουλάχιστον 4.000\$ για κάθε μαθητή που παρακολουθεί ιδιωτικό σχολείο.	Εγκρίθηκε
5 Μαρτίου 2002	<u>41</u> – Έκδοση ομολόγων ύψους 200 εκ.\$ για την αναβάθμιση των πολιτειακών συστημάτων ψηφοφορίας	Εγκρίθηκε
5 Μαρτίου 2002	<u>42</u> – Ορισμός ποσοστών κατανομής εσόδων από φόρους καυσίμων για έργα μεταφορών.	Εγκρίθηκε
5 Νοεμβρίου 2002	<u>46</u> – Έκδοση ομολόγων για την ανέγερση κατοικιών σε ειδικές ομάδες του πληθυσμού.	Εγκρίθηκε
5 Νοεμβρίου 2002	<u>47</u> – Έκδοση ομολόγων για την ανέγερση και επισκευή σχολείων.	Εγκρίθηκε
5 Νοεμβρίου 2002	<u>49</u> – Χρηματοδότηση προσχολικών και μετασχολικών προγραμμάτων	Εγκρίθηκε
5 Νοεμβρίου 2002	<u>51</u> – Διανομή του 30% του φόρου επί των πωλήσεων αυτοκινήτων σε ειδικούς σκοπούς.	Απορρίφθηκε
2 Μαρτίου 2004	<u>55</u> – Έκδοση ομολόγων για την ανέγερση και επισκευή σχολείων.	Εγκρίθηκε
2 Μαρτίου 2004	<u>56</u> – Μείωση απαραίτητης πλειοψηφίας για την έγκριση του προϋπολογισμού (από 2/3 σε 55%).	Απορρίφθηκε
2 Μαρτίου 2004	<u>57</u> – Έκδοση ομολόγων για την κάλυψη του πολιτειακού ελλείμματος.	Εγκρίθηκε
2 Μαρτίου 2004	<u>58</u> – Υποβολή ισοσκελισμένου πολιτειακού προϋπολογισμού κάθε έτος	Εγκρίθηκε
2 Νοεμβρίου 2004	<u>1A</u> – Έσοδα φόρου περιουσίας και πωλήσεων στη διαχείριση των τοπικών αρχών και ανάθεση σε πολιτειακό επίπεδο μόνο σε περίπτωση ανάγκης ή 2/3 των ψήφων του πολιτειακού κοινοβουλίου.	Εγκρίθηκε
2 Νοεμβρίου 2004	<u>60A</u> Πώληση πλεονάζουσας δημόσιας περιουσίας για την μείωση του ελλείμματος.	Εγκρίθηκε
2 Νοεμβρίου 2004	<u>61</u> – Έκδοση ομολόγων για την ανέγερση και επισκευή παιδικών νοσοκομείων.	Εγκρίθηκε
2 Νοεμβρίου 2004	<u>63</u> – Αύξηση 1% του φόρου εισοδήματος για	Εγκρίθηκε

	εισοδήματα άνω του 1 εκατ.\$ για την χρηματοδότηση υπηρεσιών ψυχικής υγείας.	
8 Νοεμβρίου 2005	<u>76</u> – Περιορισμοί στην πολιτειακές δαπάνες στην χρηματοδότηση των δημόσιων σχολειών.	Απορρίφθηκε
6 Ιουνίου 2006	<u>82</u> –Αύξηση φόρου στο εισόδημα (άνω των 400.000\$ για τα άτομα, 800.000\$ για τα ζευγάρια) για τη δημιουργία προσχολικών εκπαιδευτικών προγραμμάτων.	Απορρίφθηκε
7 Νοεμβρίου 2006	<u>86</u> – Αύξηση του φόρου στον καπνό για ενίσχυση παιδικών νοσοκομείων και αντικαπνιστικής καμπάνιας	Απορρίφθηκε
7 Νοεμβρίου 2006	<u>87</u> – Θέσπιση φόρου στην παραγωγή πετρελαίου για χρηματοδότηση ερευνών σε εναλλακτικές μορφές ενέργειας.	Απορρίφθηκε
7 Νοεμβρίου 2006	<u>88</u> – Έκτακτος φόρος ακινήτων για την χρηματοδότηση της εκπαίδευσης.	Απορρίφθηκε
7 Νοεμβρίου 2006	<u>89</u> – Αύξηση του φόρου επιχειρήσεων για χορήγηση δημόσιας χρηματοδότησης σε πολιτικές εκστρατείες και περιορισμοί στην ιδιωτική χρηματοδότηση.	Απορρίφθηκε
19 Μαΐου 2009	<u>1A</u> –Παράταση αύξησης φόρου εισοδήματος, πωλήσεων και τελών κυκλοφορίας για 1 ή 2 έτη	Απορρίφθηκε
19 Μαΐου 2009	<u>1C</u> –Δυνατότητα δανεισμού από την κρατική λοταρία για την αποφυγή περικοπών από τον πολιτειακό προϋπολογισμό.	Απορρίφθηκε
19 Μαΐου 2009	<u>1F</u> – Μη αύξηση των αμοιβών των πολιτειακών αξιωματούχων, για το έτος που αναμένεται δημόσιο έλλειμμα.	Εγκρίθηκε
2 Νοεμβρίου 2010	<u>25</u> - Μείωση απαραίτητης πλειοψηφίας για την έγκριση του προϋπολογισμού (από 2/3 σε 50%).	Εγκρίθηκε
2 Νοεμβρίου 2010	<u>26</u> - Αύξηση απαραίτητης πλειοψηφίας για την έγκριση των τελών και των εισφορών (από 50% σε 2/3 των ψήφων του κοινοβουλίου).	Εγκρίθηκε
Προβλέπεται στις 5 Ιουνίου 2012	Αύξηση του φόρου στον καπνό για την χρηματοδότηση έρευνας για τη θεραπεία του καρκίνου	Αναμένεται
Προβλέπεται στις 4 Νοεμβρίου 2013	Αύξηση του αποθεματικού για έκτακτες καταστροφές, από 5% σε 10% του Κεντρικού Ταμείου.	Αναμένεται

Πηγή: California Secretary of State - Website (2012)⁴²

Δεδομένου ότι η πολιτεία της Καλιφόρνια παραπαίει από τη μία δημοσιονομική κρίση στην άλλη (η πιο πρόσφατη από το 2008 έως και σήμερα), πολλοί αναλυτές θεωρούν επανειλημμένα την διαδικασία της (λαϊκής) πρωτοβουλίας, ως ένα βασικό παράγοντα του δημοσιονομικού αδιεξόδου της πολιτείας (Matsusaka, 2010).

Το έλλειμμα της πολιτείας ανήλθε το 2008 (BBC, 2008)⁴³ σε 11,2 δις δολάρια (7,5 δις ευρώ) γεγονός που οδήγησε στην λήψη μέτρων μείωσης των κρατικών εξόδων. Το 2009 αυξήθηκε σε 40 δις δολάρια, για να μειωθεί σταδιακά σε 26,6 δις δολάρια το 2010 και 9,2 δις δολάρια

⁴² <http://www.sos.ca.gov/elections/ballot-measures/history-initiatives-info.htm>

⁴³ <http://news.bbc.co.uk/2/hi/americas/7760249.stm>

το 2011 και αναμένεται να μειωθεί κατά 5 δις δολάρια το 2012 (California Governor's Budget Summary 2012-2013, 2012 p.1). Η κρίση ξεκίνησε με την πτώση της αγοράς ακινήτων το 2007 και η κατάσταση κατέστη γρήγορα ζοφερή με την πιστωτική και οικονομική κατάρρευση των αγορών το 2008. Λίγο αργότερα, η πιστοληπτική ικανότητα του κράτους μειώθηκε. Λόγω της έλλειψης εμπιστοσύνης στις βραχυπρόθεσμες υποχρεώσεις, οι πωλήσεις τους έχουν επιβραδυνθεί σημαντικά. Και, στην απειλή υποτίμησης του δολαρίου και των τεράστιων εμπορικών ελλειμμάτων, η κυβέρνηση Ομπάμα αρνήθηκε το αίτημα της πολιτείας καλυφθούν ομοσπονδιακά οι υποχρεώσεις, αναφέροντας ότι τα κράτη έχουν την ευθύνη για την επίλυση δικά τους δημοσιονομικά προβλήματα. Μία σημαντική πηγή του ελλείμματος ήταν επίσης η συνεχιζόμενη αύξηση των μισθών και των επιδομάτων των δημοσίων υπαλλήλων κατά τη διάρκεια της οικονομικής άνθησης, για μερικές από τις οποίες είχαν δεχθεί πιέσεις από τα συνδικάτα. Το 2009 πάνω από 134.000 εργαζόμενοι στην Bay Area (η ευρύτερη περιοχή του Σαν Φρανσίσκο, του Ώκλαντ και του Σαν Χοσέ) δημόσιο τομέα, αναφέρθηκε από τους Contra Costa Times (2009) να έχουν αποκτήσει σε ετήσια βάση τους μισθούς άνω των \$ 100.000.

Όμως το επιχείρημα ότι οι πρωτοβουλίες είναι η αιτία των προβλημάτων της πολιτείας βασίζεται σε μια ιμπρεσιονιστική άποψη της διαδικασίας του προϋπολογισμού, όχι μια προσεκτική λογιστική των πραγματικών επιπτώσεων των πρωτοβουλιών. Σε προηγούμενη μελέτη (Matsusaka, 2005a) καταδεικνύεται ότι οι πραγματικοί περιορισμοί που επιβάλλονται σχετικά με τη διαδικασία του προϋπολογισμού από τις πρωτοβουλίες είναι λιγότερο σημαντικοί από ό,τι πολλοί έχουν υποστηρίξει (Economist, 2009, 2011). Ειδικότερα οι πρωτοβουλίες δεν δημιούργησαν εμπόδια στην αυξήσεις του φόρου εισοδήματος φυσικών προσώπων (εκτός από την απαίτηση ότι τα ποσοστά πρέπει να αναπροσαρμόζονται) στην Καλιφόρνια και στις αυξήσεις των φόρων επί των πωλήσεων (παρά μόνο ένα μικρό εμπόδιο, δηλ. το γεγονός ότι δεν μπορούν να εφαρμοστούν σε τρόφιμα), οι οποίες είναι με μεγάλη διαφορά οι δύο πιο σημαντικές πηγές εσόδων για τις πολιτειακές κυβερνήσεις. Στην πραγματικότητα, οι πέντε σημαντικότερες πηγές εσόδων ουσιαστικά δεν περιορίζονται από τις πρωτοβουλίες των ψηφοφόρων. Δύο από τους περιορισμούς αντίθετα αύξησαν τα έσοδα: ο φόρος στα οινόπνευματώδη και τον καπνό, η έκτη πιο σημαντική πηγή εσόδων, είχαν καθοριστεί σε τουλάχιστον 75 σεντς ανά πακέτο, και η Πρόταση-Πρωτοβουλία 37 (1984) η οποία ανέθεσε μια λοταρία στο πολιτειακό κράτος, δημιουργώντας μια πηγή εσόδων. Οι πρωτοβουλίες που επέβαλαν δύο σημαντικά εμπόδια για την αύξηση των φόρων ήταν η Πρόταση 13 του 1978, όπου ο ανώτατος συντελεστής φόρου ακίνητης περιουσίας είναι 1% της εκτιμημένης αξίας και με περιορισμένες αυξήσεις, και η Πρόταση 6 του 1982 που αφορά

φόρους κληρονομιάς και δωρεών. Οι φόροι περιουσίας και κληρονομιάς, ωστόσο, είναι σχετικά μικρές πηγές εσόδων για τις κυβερνήσεις πολιτειών. (Matsuaka 2005c, pp.9-10).

Σύμφωνα με τον Matsuaka (2010), όπου μελέτησε 111 πρωτοβουλίες που εγκρίθηκαν από 1912 στην Καλιφόρνια και υπολογίζοντας τους περιορισμούς που επέβαλαν και βαρύνουν τον προϋπολογισμό του 2009-2010 στην Καλιφόρνια, το βασικό συμπέρασμα παραμένει το ίδιο: οι πρωτοβουλίες των ψηφοφόρων έχουν επιβάλει κάποια σημαντική πίεση, αλλά λιγότερο από ό,τι υποστηρίζεται συχνά. Στην καλύτερη περίπτωση, το 33% των κρατικών δαπανών του έτους 2009-2010 της πολιτείας της Καλιφόρνια προορίζονταν για σκοπούς που είχαν αποφασιστεί από πρωτοβουλίες. Επίσης φαίνεται πιθανό ότι πολλά από αυτά τα χρήματα θα είχαν δαπανηθεί για τους συγκεκριμένους σκοπούς, ακόμη και αν δεν ήταν αποτέλεσμα πρωτοβουλίας.

Η πρωτοβουλία με τη μεγαλύτερη δημοσιονομική επίπτωση ήταν η Πρόταση 98 (1988) που απορρόφησε \$ 34.66 δισεκατομμύρια των κρατικών δαπανών για την εκπαίδευση την περίοδο 2009-2010. Η επόμενη πιο 'δαπανηρή' πρωτοβουλία ήταν η 63 (2004), όπου δόθηκαν \$ 1.752.000.000 σε υπηρεσίες ψυχικής υγείας, που χρηματοδοτούνται από έναν πρόσθετο φόρο σε εκατομμυριούχους. Δεν σημειώνονται άλλες δαπάνες από πρωτοβουλίες άνω του 1 δισ. δολάρια. Συνολικά, από τις 20 πρωτοβουλίες (περιορισμούς που υποβλήθηκαν) που χρηματοδότησε η πολιτεία, το ύψος αυτών ανέρχεται σε 39 δισεκατομμύρια δολάρια για το οικονομικό έτος 2009-2010. Οι συνολικές δαπάνες της πολιτείας για το οικονομικό έτος ήταν 119 δισεκατομμύρια δολάρια. Συνεπώς οι αποφάσεις των πρωτοβουλιών των πολιτών που χρηματοδοτούνται από τον πολιτειακό προϋπολογισμό είναι 33%. Ο ισχυρισμός που έκαναν ορισμένοι αναλυτές (Economist, 2011) ότι το 70% του προϋπολογισμού διατίθεται εκ των προτέρων από τις πρωτοβουλίες είναι πολύ μακριά από την πραγματικότητα.

Ο πίνακας 7 αναφέρει ότι οι περιορισμοί δεν είναι το αποτέλεσμα της σταδιακής συσσώρευσης των πρωτοβουλιών, αλλά μάλλον είναι σχεδόν εξ ολοκλήρου το αποτέλεσμα μίας και μόνο πρωτοβουλίας, της Πρότασης 98. Χωρίς την τελευταία, μόνο το 4% του προϋπολογισμού θα προοριζόταν για θέματα που αποφασίστηκαν από πρωτοβουλίες. Η ανησυχία για την συσχέτιση των πρωτοβουλιών και του δημοσιονομικού αδιεξόδου στην Καλιφόρνια θα πρέπει να θεωρείται ανησυχία σχετικά με την Πρόταση 98 και όχι με το υπόλοιπο των πρωτοβουλιών.

Πίνακας 7: Κρατικά έξοδα της πολιτείας της Καλιφόρνια, που προέρχονται από αποφάσεις πρωτοβουλιών, την περίοδο 2009-2010.

<i>Year</i>	<i>Proposition</i>	<i>Description</i>	<i>\$ Billions</i>
1988	98	Education	34.66
2004	63	Millionaire surtax for mental health services	1.752
2002	49	After school programs	0.55
1998	10	Early childhood development	0.528
2000	21	Juvenile crime [for prisons]	0.449
1994	184	Three strikes and you're out [for prisons]	0.434
1988	99	Tobacco tax [funds for anti-smoking, wildlife, research]	0.286
2002	50	Water projects bonds [authorized \$3.44 billion]	0.228
2006	84	Water bonds [authorized \$5.388 billion]	0.132
1990	116	Rail bonds [authorized \$1.99 billion]	0.101
2004	71	Stem cell research bonds [authorized \$3 billion]	0.092
2004	61	Childrens' hospitals bonds [authorized \$750 million]	0.07
1990	117	Wildlife protection	0.03
2008	3	Childrens' hospitals bonds [authorized \$980 million]	0.029
1988	103	Auto insurance [administrative spending]	0.027
1988	70	Natural resource preservation bonds [authorized \$776 million]	0.021
1988	97	Cal/OSHA	0.01
1974	9	Political reform [California FPPC administration]	0.004
1990	132	Gill net ban [enforcement spending]	0.002
1986	65	Toxic discharge [enforcement spending]	0.002
Total appropriation by initiatives			39.407
Total state expenditures (excluding federal funds)			119,244.90

Πηγή: Matsuaka (2010)

Ο Πίνακας 8 απεικονίζει τις κύριες πηγές εσόδων για τις κυβερνήσεις των πολιτειών σε εθνικό επίπεδο και τους περιορισμούς που τίθενται σε αυτές από τις πρωτοβουλίες στην Καλιφόρνια. Οι φόροι που αναφέρονται κατά σειρά σημασίας τους για τις κυβερνήσεις των πολιτειών σε εθνικό επίπεδο-οι φόροι αποτελούν περίπου το 75% των εσόδων της πολιτειών γενικά, με το υπόλοιπο να προέρχεται κυρίως από τα τέλη για τις υπηρεσίες και τα τέλη χρήσης.

Πίνακας 8: Περιορισμοί στις κύριες κρατικές πηγές εσόδων, που προέρχονται από αποφάσεις πρωτοβουλιών στην πολιτεία της Καλιφόρνια την περίοδο 20009-2010.

<i>Revenue source</i>	<i>Percent tax revenue nationwide</i>	<i>Constraints</i>	<i>Initiative</i>
Taxes			
Personal income.....	35	Minimum 1% surtax on millionaires	Proposition 63 (2004)
Sales (general).....	31	Prohibited on food	Proposition 163 (1992)
Corporate income.....	7	None	
Gasoline.....	5	None	
Alcohol & tobacco.....	3	At least 75¢/pack	Proposition 99 (1988), Proposition 10 (1998)
Property.....	2	No more than 1%	Proposition 13 (1978)
Death & gift.....	0.7	Prohibited	Proposition 6 (1982)
Charges.....	...	None	...
Lottery.....	...	Required	Proposition 37 (1984)

Πηγή: Matsuaka (2010)

Ίσως το πιο σημαντικό εμπόδιο για τις αυξήσεις των εσόδων που προέρχεται από πρωτοβουλία, είναι ότι η Πρωτοβουλία 13 απαιτεί δύο τρίτα των ψήφων του νομοθέτη για να αυξηθεί οποιοδήποτε φόρος του πολιτείας.

Αν και τεχνικά δεν αποτελεί περιορισμό για το νομοθέτη να αυξήσει τους φόρους, η νομοθετική εξουσία έχει το δικαίωμα να εγείρει φόρο σε οποιοδήποτε ποσό της επιτρεπόμενης να αυξήσει ενώπιον των ψηφοφόρων πριν την έγκριση της πρωτοβουλίας. Η απαίτηση αυτή αποτελεί ασφαλώς αύξηση του βαθμού συναίνεσης που απαιτείται για να αυξηθούν οι φόροι και περιπλέκει την υποκείμενη πολιτική.

4. Προτάσεις για την Ελλάδα

4.1 Η υπάρχουσα κατάσταση

Κάθε σύγχρονη δημοκρατία πρέπει είναι αντιπροσωπευτική, άμεση και συμμετοχική. Πρόκειται για τα τρία βήματα πάνω στα οποία εδράζεται και λειτουργεί. Το πρώτο από αυτά κατοχυρώνεται, κατά τρόπο ικανοποιητικό και μάλλον επαρκή, στο ισχύον Σύνταγμα της Ελλάδας, αφού οι διατάξεις του επιφυλάσσουν ιδιαίτερη, ενδεχομένως προνομιακή, μεταχείριση στους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς.

Ειδικότερα, μέσω των γενικών βουλευτικών εκλογών, ο λαός, υπό τη στενή έννοια του όρου, ως εκλογικό σώμα, αναδεικνύει περιοδικά τους εκπροσώπους του στη Βουλή και έμμεσα τα δύο άλλα βασικά όργανα του κράτους, τη Βουλή και την Κυβέρνηση. Η λαϊκή ετυμηγορία καταγράφεται, βέβαια, την ημέρα των εκλογών αλλά το αποτέλεσμά της παρέχει την πολιτική νομιμοποίηση στις επιλογές της Κυβέρνησης.

Αν και η λαϊκή κυριαρχία εκφράζεται στιγμιαία, οι επενέργειές της είναι ευρύτερες και καλύπτουν, κατά κανόνα, το σύνολο της περιόδου διακυβέρνησης. Στη διάρκειά της δεν αποκλείεται πάντως να απαιτηθεί νωπή νομιμοποίηση πολιτικών αποφάσεων. Τούτο επιτυγχάνεται με την προσφυγή σε θεσμούς άμεσης και, εν πολλοίς, συμμετοχικής δημοκρατίας, όπως είναι το δημοψήφισμα.

Ο όρος "νωπή νομιμοποίηση" είναι μόνο πολιτικός (παρά την ετυμολογία) κι όχι νομικός. Κατά την πρόσφατη συνταγματική ιστορία, η επίκληση "νωπής λαϊκής εντολής" οδήγούσε παραδοσιακά σε πρόωρες εκλογές, κατά παρέκκλιση του άρθρου 53 παράγραφος 1 του Συντάγματος περί εκλογής βουλευτών για τέσσερα συνεχή έτη (Βουλή των Ελλήνων 2011α, σελ. 1).

Στη συνταγματική θεωρία, τρεις ορίζονται ως θεσμοί άμεσης δημοκρατίας (Βενιζέλος 1991, σελ. 264, Cronin 1999, p.11): το δημοψήφισμα, η νομοθετική πρωτοβουλία πολιτών και η ανάκληση (αξιωματούχου από το αξίωμά του). Το Σύνταγμα της Ελλάδας προβλέπει μόνο την περίπτωση του δημοψηφίσματος. Η Συνθήκη της Λισαβόνας προβλέπει επίσης και την πρωτοβουλία πολιτών, ως μοχλό πίεσης προς την Ευρωπαϊκή Επιτροπή για πρόταση σχεδίου ευρωπαϊκού νομοθετήματος.

Στην ελληνική συνταγματική πρακτική και ιστορία, το δημοψήφισμα χρησιμοποιήθηκε για την επίλυση του "πολιτειακού" ζητήματος, δηλαδή για την επιλογή της μορφής του πολιτεύματος. Δημοψηφίσματα έγιναν το 1862 (που ανέδειξε ως επιθυμητό βασιλιά της

Ελλάδας τον Αλφρέδο, δευτερότοκο γιο της Βικτώριας της Αγγλίας), το 1920 (υπέρ της επανόδου του Κωνσταντίνου στο θρόνο), το 1924 (ανακήρυξη αβασίλευτης δημοκρατίας), το 1926 (ανάδειξη Θ. Πάγκαλου ως Προέδρου της Δημοκρατίας), το 1935 (επάνοδος στην βασιλευόμενη δημοκρατία), το 1946 (επάνοδος Γεωργίου Β'), το 1968 (έγκριση σχεδίου "συντάγματος" της δικτατορίας), το 1973 (επικύρωση της δικτατορικής "προεδρικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας") και το 1974 (επιλογή αβασίλευτης μορφής του πολιτεύματος). Ο θεσμός δεν χρησιμοποιήθηκε σε περιόδους συνταγματικής ομαλότητας. Ακόμη και για τα δημοψηφίσματα που έγιναν σεβαστά και θεωρείται ότι αντανακλούν τις απόψεις του λαού, υπάρχουν πολιτικές ενστάσεις.

Πιο πρόσφατα, το αίτημα για δημοψήφισμα υποστηρίχθηκε από την Εκκλησία για το ζήτημα της αναγραφής του θρησκευματος στις ταυτότητες (ένα θέμα που ανέδειξε ότι τα ατομικά δικαιώματα δεν επιτρέπεται να αποτελέσουν ύλη για άμεση προσφυγή στην λαϊκή βούληση), αλλά και το αίτημα του ΠΑΣΟΚ για την κύρωση της Συνθήκης της Λισαβόνας κατόπιν δημοψηφίσματος. Άλλες πλευρές είχαν ζητήσει δημοψήφισμα για το κοινωνικοασφαλιστικό και για άλλα επί μέρους μείζονα ζητήματα πολιτικής απόφασης. Οι απορρίψεις των σχετικών αιτημάτων βασίστηκε στην επίκληση των συνταγματικών διαδικασιών κύρωσης ή θέσπισης των σχετικών κανονιστικών κειμένων. Η επίκληση αυτή ανέδειξε ότι το δημοψήφισμα θεωρείται μια εναλλακτική (όχι υποχρεωτική πολιτικά και νομικά) διαδικασία για τις σημαντικές πολιτικές αποφάσεις κι ότι η λαϊκή ετυμηγορία γι' αυτές πρέπει να αναζητείται μέσω των γενικών εκλογικών διαδικασιών. Η άποψη αυτή δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι απηχεί πλήρως το πνεύμα του Συντάγματος, καθώς περιφέρει σε πλήρη αχρησία έναν θεσμό ρητά προβλεπόμενο από αυτό, εις βάρος τελικά ενός άλλου θεσμού: της τετραετούς ισχύος της λαϊκής εντολής.

Από την άλλη πλευρά, η λαϊκή εντολή που δίνεται για την ανάδειξη της κυβέρνησης μέσω της επιλογής των μελών του κοινοβουλίου είναι διαφορετικής φύσης από την λαϊκή ετυμηγορία σε ένα μονοθεματικό ερώτημα που το εκλογικό σώμα καλείται να απαντήσει μονολεκτικά. Τα μεγάλα πολιτικά ερωτήματα στη σύγχρονη εποχή δεν μπορούν βέβαια να αποτελέσουν αντικείμενο μονολεκτικής απάντησης. Οι πολιτικές αποφάσεις όμως, δηλαδή οι επεξεργασμένες απαντήσεις σε αυτά - όπως λ.χ. αποτυπώνονται σε ένα νομοσχέδιο ή σε μια πρόταση αναθεώρησης του Συντάγματος- μπορούν. Η πολιτική διαδικασία και ο δημόσιος διάλογος που διεξάγεται πριν το δημοψήφισμα εστιάζει στα υπέρ και τα κατά όσον αφορά το συγκεκριμένο ερώτημα, με τρόπο εντελώς διαφορετικό απ' ό,τι θα συνέβαινε σε μια προεκλογική περίοδο ενόψει βουλευτικών εκλογών. Από αυτή την άποψη, το δημοψήφισμα

ως συνολική πολιτική επιλογή ευνοεί την κάθετη εμβάθυνση, σε αντίστοιχη προς τις γενικές εκλογές όπου όλα τα θέματα τίθενται οριζόντια.

Με το δημοψήφισμα το εκλογικό σώμα καλείται να διατυπώσει την προτίμησή του σε συγκεκριμένο ζήτημα που απασχολεί την κοινωνία, διαμορφώνοντας δεσμευτικά ή επηρεάζοντας τις επιλογές της Κυβέρνησης. Πρόκειται για θεσμό η ενεργοποίησή του οποίου ενισχύει την πολιτική συμμετοχή, τονώνει την αντιπροσώπευση και διευρύνει τη δημοκρατία. Με άλλα λόγια, εμβαθύνει τη λαϊκή κυριαρχία, προσδίδοντάς της ουσιαστικότερο περιεχόμενο.

Στην εποχή μας η αντιπροσωπευτική δημοκρατία βρίσκεται σε κρίση και διαρκή αμφισβήτηση. Η ενεργοποίηση θεσμών άμεσης και συμμετοχικής δημοκρατίας, οι οποίοι λειτουργούν συμπληρωματικά και παράλληλα προς αυτούς της αντιπροσώπευσης, θα μπορούσαν πράγματι να εγγυηθούν την υπέρβαση της κρίσης και να αποτελέσουν πειστική απάντηση στην αμφισβήτηση του πολιτικού συστήματος. Κρίσιμη προς αυτήν την κατεύθυνση, δηλαδή την προσφυγή σε δημοψήφισμα, θα μπορούσε να αποδειχθεί η ανάθεση της σχετικής πρωτοβουλίας όχι μόνο σε όργανα του κράτους, την Κυβέρνηση ή τη Βουλή, αλλά και σε αριθμό πολιτών.

Το δημοψήφισμα αποτελεί δυνατότητα του εκλογικού σώματος να εκφράζει, συμβουλευτικά ή αποφασιστικά, τη βούλησή του, καθορίζοντας έτσι με νωπή εντολή τις επιλογές της Κυβέρνησης. Προκειμένου όμως η ετυμηγορία του να έχει δεσμευτικό περιεχόμενο, επιβάλλεται η διατύπωσή της να είναι καρπός συμμετοχής ενός ελάχιστου αριθμού ψηφοφόρων, σε ποσοστό που δεν επιτρέπεται να υπολείπεται τουλάχιστον του μισού όσων δικαιούνται να ψηφίσουν. Διαφορετικά, το αποτέλεσμα της ψηφοφορίας δεν μπορεί να έχει στην πράξη «έννομες συνέπειες».

Στη χώρα μας η διενέργεια δημοψηφίσματος έχει συνδεθεί ιστορικά με αποφάσεις για τη μορφή του πολιτεύματος και, γενικότερα, την τύχη της βασιλείας. Πρόκειται για τύπο (δημοψηφίσματος) με έντονο το «προσωπικό» στοιχείο. Στοιχείο που του στερεί το διακριτό θεματικό χαρακτήρα, ο οποίος παραδοσιακά έχει καθορίσει το θεσμό. Για τελευταία φορά «προσωπικό» δημοψήφισμα διεξήχθη στη χώρα μας τον Δεκέμβριο του 1974, οπότε το εκλογικό σώμα αποφάνθηκε με μεγάλη πλειοψηφία υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας.

Στο Σύνταγμά της Ελλάδας, όπως διαμορφώθηκε μετά την αναθεώρηση του 1985/1986, προβλέπονται δύο τύποι δημοψηφίσματος. Το πρώτο αφορά κρίσιμο εθνικό θέμα, προεχόντως σχετικό με τις διεθνείς μας σχέσεις. Για τη διεξαγωγή του απαιτείται πρόταση της κυβέρνησης και απόφαση της απόλυτης πλειοψηφίας των βουλευτών. Ο τύπος του ήταν γνωστός ήδη από το 1975, οπότε ο θεσμός κατοχυρώθηκε στον Καταστατικό Χάρτη, με

μοναδική διαφοροποίηση ότι την προκήρυξη του αποφάσιζε, ελεύθερα, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, συγκεκριμενοποιώντας έτσι μία από τις λεγόμενες αντικοινοβουλευτικές υπερεξουσίες του (ό.π., σελ.2).

Ο άλλος τύπος δημοψηφίσματος κατοχυρώθηκε στη δεύτερη αναθεώρηση του Συντάγματος της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας το 1985/1986. Αφορά ψηφισμένο νομοσχέδιο που ρυθμίζει σοβαρό κοινωνικό ζήτημα. Για την προκήρυξη του απαιτείται πρόταση των 2/5 και αποδοχή της από τα 3/5 του συνόλου του βουλευτών. Δηλαδή, στην προκήρυξη του πρέπει να συμφωνήσει και μερίδα της αντιπολίτευσης. Από την προσφυγή σε δημοψήφισμα αυτού του τύπου εξαιρούνται τα νομοσχέδια που ρυθμίζουν δημοσιονομικά ζητήματα.

Αν και ο συντακτικός δεν παρέχει ρητά εξουσιοδότηση στον κοινό νομοθέτη να οργανώσει τη σχετική διαδικασία, η ψήφιση εκτελεστικού νόμου, ο οποίος να εξειδικεύει τους σχετικούς συνταγματικούς ορισμούς, είναι απαραίτητη για την εφαρμογή τους στην πράξη. Γι' αυτό ακριβώς, το 1976, δηλαδή σε χρονικό σημείο κατά το οποίο προβλέπονται δημοψήφισμα μόνο για κρίσιμα εθνικά θέματα, θεσπίστηκε ο ν. 350. Έκτοτε και παρά τη συμπλήρωση της παρ. 2 του άρθρου 44 Συντ., με έναν ακόμη τύπου του, δεν προωθήθηκε η αναγκαία νομοθετική ρύθμιση. Συνέπεια αυτού, η προσφυγή στη σχετική διαδικασία να συναντά σοβαρά και μάλλον ανυπέρβλητα εμπόδια, καθιστώντας στην πράξη ιδιαίτερα δυσχερή την έκφραση της λαϊκής θέλησης (ό.π., σελ.3).

4.2 Ο Νόμος 4023/2011

Στις 24/10/2011 δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα της κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας (ΦΕΚ, Αρ. Φύλλου 220) ο νόμος υπ' αριθ. 4023 με τίτλο «Διεύρυνση της άμεσης και συμμετοχικής δημοκρατίας με τη διενέργεια δημοψηφίσματος». Σύμφωνα με το άρθρο 1 αντικείμενο του νόμου είναι η οργάνωση της διαδικασίας προσφυγής σε δημοψήφισμα για κρίσιμο εθνικό θέμα ή για ψηφισμένο νομοσχέδιο που ρυθμίζει σοβαρό κοινωνικό ζήτημα με εξαίρεση τα δημοσιονομικά, σύμφωνα με την παράγραφο 2 του άρθρου 44 του Συντάγματος. Το δημοψήφισμα προκηρύσσεται με προεδρικό διάταγμα (Άρθρο 2, παρ.1). Το προεδρικό διάταγμα προκήρυξης δημοψηφίσματος για κρίσιμο εθνικό θέμα προσυπογράφεται από το Υπουργικό Συμβούλιο και για ψηφισμένο νομοσχέδιο, που ρυθμίζει σοβαρό κοινωνικό ζήτημα, από τον Πρόεδρο της Βουλής (Άρθρο 2, παρ.2). Ο ψηφοφόρος καλείται να εκφράσει την προτίμηση του στο ερώτημα ή στα ερωτήματα, που καθορίζονται στην απόφαση της Ολομέλειας της Βουλής, με την οποία γίνεται δεκτή η πρόταση για τη διενέργεια δημοψηφίσματος (Άρθρο 3, παρ.1). Το ερώτημα ή τα ερωτήματα και οι απαντήσεις τους αναφέρονται ειδικά στο προεδρικό διάταγμα προκήρυξης του

δημοψηφίσματος (Άρθρο 3, παρ.3). Σύμφωνα με το άρθρο 4 (παρ.1&2) το δημοψήφισμα διενεργείται με άμεση, καθολική και μυστική ψηφοφορία και ψηφίζουν οι Έλληνες και οι Ελληνίδες που είναι γραμμένοι στους εκλογικούς καταλόγους και την ημέρα διεξαγωγής της ψηφοφορίας βρίσκονται εντός των ορίων της Επικράτειας. Στο δημόσιο διάλογο, επί του ερωτήματος ή των ερωτημάτων που τίθενται στην ψηφοφορία, και, εν γένει, στη διενέργεια του δημοψηφίσματος συμμετέχουν πολιτικά κόμματα, ανεξαρτήτως της εκπροσώπησης τους στη Βουλή ή στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, ενώσεις προσώπων, επιστημονικές, επαγγελματικές ή συνδικαλιστικές οργανώσεις και κάθε άλλη οργάνωση της κοινωνίας των πολιτών (Άρθρο 5).

Σύμφωνα με το άρθρο 6 (παρ.2) σε όσους συμμετέχουν στη διενέργεια δημοψηφίσματος δεν διατίθεται κρατική χρηματοδότηση. Οι δαπάνες των πολιτικών κομμάτων δεν επιτρέπεται να υπερβαίνουν το τριάντα τοις εκατό (30%) της χρηματοδότησης που διατέθηκε στις τελευταίες γενικές βουλευτικές εκλογές (Άρθρο 7, παρ.2). Οι δαπάνες ενώσεων προσώπων, επιστημονικών, επαγγελματικών ή συνδικαλιστικών οργάνωσεων και κάθε άλλης οργάνωσης της κοινωνίας των πολιτών δεν επιτρέπεται να υπερβαίνουν το πενήντα τοις εκατό (50%) του ποσού που αποτελεί όριο δαπανών για τα πολιτικά κόμματα, σύμφωνα με την παράγραφο 2 (Άρθρο 7, παρ.3). Το Άρθρο 10 ορίζει ότι με κριτήριο τη θέση τους στο ερώτημα ή στα ερωτήματα που τίθεται στην κρίση των ψηφοφόρων, τα πολιτικά κόμματα, οι ενώσεις προσώπων, οι επιστημονικές, οι επαγγελματικές ή οι συνδικαλιστικές οργανώσεις και κάθε άλλη οργάνωση της κοινωνίας των πολιτών συμμετέχουν στην αντίστοιχη «Επιτροπή Υποστήριξης» (παρ.1). Κάθε «Επιτροπή Υποστήριξης» έχει δικαίωμα να ορίζει έναν εκπρόσωπο της και τον αναπληρωτή του σε κάθε εκλογικό τμήμα (παρ.4). Τα ζητήματα που αφορούν τη δημιουργία και τη συμμετοχή σε «Επιτροπή Υποστήριξης», καθώς επίσης κάθε άλλη αναγκαία λεπτομέρεια για την εφαρμογή του παρόντος καθορίζονται με απόφαση του Υπουργού Εσωτερικών (παρ.5).

Κατά τη διάρκεια της περιόδου από τη δημοσίευση του προεδρικού διατάγματος, με το οποίο προκηρύσσεται η διενέργεια δημοψηφίσματος, έως και την ημέρα διεξαγωγής της ψηφοφορίας, απαγορεύεται σε όσους συμμετέχουν σε αυτό (Άρθρο 11):

α) η ανάρτηση ή η επικόλληση σε εξωτερικούς δημόσιους ή ιδιωτικούς χώρους και σε αυτοκινούμενα μέσα αεροπανώ, πανώ, αφισών, γιγαντοαφισών και κάθε άλλου είδους υλικού προβολής, εκτός των χωρών της παραγράφου 5 του άρθρου 9, καθώς επίσης η αναγραφή συνθημάτων, και

β) η μετάδοση μηνυμάτων από δημόσιους και ιδιωτικούς σταθμούς, τηλεοπτικούς σταθμούς ελεύθερης λήψης, καθώς επίσης από φορείς παροχής συνδρομητικών και τηλεοπτικών

υπηρεσιών, με την επιφύλαξη όσων ορίζονται στις παραγράφους 2 και 3 του άρθρου 9. Το άρθρο 9 ορίζει ότι κατά τη διάρκεια της περιόδου από τη δημοσίευση του προεδρικού διατάγματος με το οποίο προκηρύσσεται η διενέργεια δημοψηφίσματος, έως και την Παρασκευή πριν από τη διεξαγωγή της ψηφοφορίας οι δημόσιοι και οι ιδιωτικοί ραδιοφωνικοί σταθμοί, οι τηλεοπτικοί σταθμοί ελεύθερης λήψης, καθώς επίσης οι φορείς παροχής συνδρομητικών και τηλεοπτικών υπηρεσιών κάθε μορφής υποχρεούνται να μεταδίδουν μηνύματα όσων συμμετέχουν στο δημοψήφισμα (παρ.1). Η διάρκεια του χρόνου καθορίζεται από τον Υπουργό Εσωτερικών και τον αρμόδιο Υπουργό για την εποπτεία των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης. Ο χρόνος κατανέμεται ισομερώς μεταξύ εκείνων που τάσσονται υπέρ καθεμιάς από τις προσφερόμενες απαντήσεις στο ερώτημα ή στα ερωτήματα (παρ.2). Με όμοια απόφαση καθορίζεται ο χρόνος που διατίθεται στα δελτία ειδήσεων των κρατικών και ιδιωτικών ραδιοφωνικών και τηλεοπτικών σταθμών για την παρουσίαση της δραστηριότητάς τους (παρ.3).

Τέλος σύμφωνα με το Άρθρο 16, από τις προτιμήσεις των ψηφοφόρων σε κάθε ερώτημα επικρατεί εκείνη, η οποία συγκεντρώνει την απόλυτη πλειοψηφία των έγκυρων ψηφοδελτίων (παρ.1). Στα έγκυρα ψηφοδέλτια δεν προσμετρώνται τα λευκά (παρ.2). Το αποτέλεσμα δημοψηφίσματος για κρίσιμο εθνικό θέμα είναι δεσμευτικό, όταν στην ψηφοφορία λάβει μέρος τουλάχιστον το σαράντα τοις εκατό (40%) όσων έχουν εγγραφεί στους εκλογικούς καταλόγους (παρ.3). Το αποτέλεσμα δημοψηφίσματος για ψηφισμένο νομοσχέδιο που ρυθμίζει σοβαρό κοινωνικό ζήτημα είναι δεσμευτικό, όταν στην ψηφοφορία λάβει μέρος τουλάχιστον το πενήντα τοις εκατό (50%) όσων έχουν εγγραφεί στους εκλογικούς καταλόγους (παρ.4).

4.3 Κριτική της νομοθεσίας

Το άρθρο 16 του Ν.4023/2011 λύνει -σε νομοθετικό επίπεδο- το μεγάλο ερωτηματικό του συνταγματικού δικαίου περί του εάν η πρώτη μορφή δημοψηφίσματος οδηγεί σε "δεσμευτικό" ή "συμβουλευτικό" αποτέλεσμα. Σύμφωνα με το νόμο, και οι δύο μορφές δημοψηφίσματος οδηγούν σε δεσμευτικό αποτέλεσμα, εάν, για την πρώτη μορφή συμμετάσχει το 40% του εκλογικού σώματος και, εάν, για την δεύτερη μορφή συμμετάσχει το 50% του εκλογικού σώματος. Παρατηρείται στο συγκεκριμένο άρθρο μία αντίφαση, όπου απαιτείται 40% για το σημαντικότερο που είναι το κρίσιμο εθνικό θέμα και 50% για ψηφισμένο νομοσχέδιο που μικρότερης συγκριτικά σημασίας (Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή 2011, σελ. 12).

Πριν τον νόμο 4023/2011, υπήρχαν δύο απόψεις για το αν τα δημοψηφίσματα είναι δεσμευτικά ή συμβουλευτικού χαρακτήρα.

Το 1975, το Σύνταγμα προέβλεπε μόνο την πρώτη μορφή, δημοψήφισμα για κρίσιμο εθνικό θέμα που αποτελούσε μια από τις αποκλειστικές αρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας. Σ' εκείνη τη φάση άρχισε ήδη να αναπτύσσεται η θεωρία ότι το δημοψήφισμα αυτό δεν είναι δεσμευτικό. Το ίδιο το κείμενο του Συντάγματος δεν ξεκαθάριζε (ούτε ξεκαθαρίζει) αν είναι δεσμευτικό το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος. Ωστόσο, κάποιοι θεωρητικοί του συνταγματικού δικαίου υποστήριξαν ότι δεν μπορεί σε ένα σύστημα αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας ο λαός να νομοθετεί ευθέως, γιατί έτσι θα παραβιαζόταν και το άρθρο 26 του Συντάγματος που αναφέρει ότι η νομοθετική λειτουργία ασκείται από την Βουλή και τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας (κι όχι και από το λαό). Θεωρήθηκε λοιπόν από αυτούς τους θεωρητικούς (Παντελής 2007, σελ. 425, Σπηλιωτόπουλος 1988, σελ. 323, Μανιτάκης 1981, σελ. 734), ότι η σύμφωνη με το άρθρο 26 ερμηνεία της έννοιας "δημοψήφισμα" δεν θα επέτρεπε να αποδεχθούμε ότι ο θεσμός προβλέπει άμεση νομοθεσία από το λαό. Υπήρξε όμως και η άλλη άποψη (Βολουδάκης 1995, σελ. 35, Ράϊκος 2002, σελ. 311, Βενιζέλος 1991, σελ. 269, Χρυσόγονος, 2003, σελ. 417) που έλεγε ότι το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος δεν μπορεί παρά να είναι νομικά δεσμευτικό όταν αποφαινεται ο λαός, αφού κατά το άρθρο 1 "θεμέλιο του πολιτεύματος είναι η λαϊκή κυριαρχία" και "όλες οι εξουσίες πηγάζουν από το λαό, υπάρχουν υπέρ αυτού και του έθνους και ασκούνται όπως ορίζει το Σύνταγμα".

Από τα πρακτικά της θέσπισης του Συντάγματος το 1975 δεν προκύπτει με σαφήνεια αν οι συντάκτες του ήθελαν να εισάγουν ένα συμβουλευτικό ή ένα δεσμευτικό δημοψήφισμα. Ωστόσο, κάποιες αγορεύσεις βουλευτών που μιλούν για "απόφαση του λαού", σε συνδυασμό με την νωπή εμπειρία από το πρόσφατο τότε δημοψήφισμα για τη μορφή του πολιτεύματος συμβάλλουν στην διαμόρφωση της εντύπωσης ότι ανεξάρτητα από την τυπική νομική δύναμη του αποτελέσματος, οι βουλευτές θεωρούσαν τουλάχιστον πολιτικά "αποφασιστική" τη λαϊκή ετυμηγορία.

Σχετικά με την παράγραφο 3 του άρθρου 16 του νόμου 4023/2011 που αναφέρει «Το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος για κρίσιμο εθνικό θέμα είναι δεσμευτικό, όταν στην ψηφοφορία λάβει μέρος τουλάχιστον το 40 τοις εκατό (40%) όσων έχουν εγγραφεί στους εκλογικούς καταλόγους», αν γίνει δεκτή η άποψη της πρώτης πλευράς των θεωρητικών/συνταγματολόγων -ότι το δημοψήφισμα του άρθρου 44 παρ. 2 εδ. α' είναι συμβουλευτικό και δεν παράγει κανόνες δικαίου- η χρήση του όρου «δεσμευτικό» είναι, ενδεχομένως, νομικώς άστοχη. Περαιτέρω, εγείρεται προβληματισμός ως προς το εάν σε

καθαρά συμβουλευτική μορφή δημοψηφίσματος, που δεν παράγει έννομα αποτελέσματα, δύναται να προβλέπεται ποσοστό συμμετοχής (Βουλή των Ελλήνων 2011β, σελ. 11).

Η συνταγματική αναθεώρηση του 1986, με γενικότερο στόχο την αποψίλωση του Προέδρου της Δημοκρατίας από τις "υπερεξουσίες" του έθεσε στο στόχαστρο και το άρθρο 44. Μετριάζοντας την πρωτοβουλία του Προέδρου για την κήρυξη δημοψηφίσματος, πρόκρινε την έγκριση του εγχειρήματος από τη Βουλή. Παράλληλα, προσέθεσε τη δεύτερη μορφή δημοψηφίσματος, η οποία αφορά την προσφυγή στη λαϊκή ετυμηγορία για ένα ήδη ψηφισμένο νομοσχέδιο που αφορά σοβαρό κοινωνικό ζήτημα. Ψηφισμένο είναι το νομοσχέδιο το οποίο έχει ήδη μεν θεσπιστεί από τη Βουλή, αλλά δεν έχει ακόμη εκδοθεί και δημοσιευθεί από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Μεταξύ δηλαδή αυτών των δύο πράξεων (ψηφισή από τη Βουλή, έκδοση από τον ΠτΔ) παρεμβάλλεται το δημοψήφισμα, με το οποίο ο λαός θα εγκρίνει ή θα απορρίψει το συγκεκριμένο νομοθέτημα. Το Σύνταγμα αναφέρει όταν εάν το νομοσχέδιο υπερψηφισθεί, τότε ο μήνας εντός του οποίου ο ΠτΔ πρέπει να εκδώσει και να δημοσιεύσει το νόμο εκκινεί από την διεξαγωγή του δημοψηφίσματος (κι όχι από την ψήφισή του από τη Βουλή).

Αυτή η τελευταία παράγραφος αναγνωρίζεται από τους συνταγματολόγους ως καθοριστική για την φύση αυτής της δεύτερης μορφής δημοψηφίσματος: αφού το ίδιο το Σύνταγμα επιβάλλει στον πρόεδρο την έκδοση και δημοσίευση του εγκριθέντος από το λαό νομοσχεδίου, το δημοψήφισμα δεν μπορεί παρά να είναι δεσμευτικό. Έτσι, οι συνταγματολόγοι που δεν θεωρούσαν δεσμευτική την πρώτη μορφή δημοψηφίσματος, βρήκαν ένα *a contrario* επιχείρημα: αφού το ίδιο το Σύνταγμα αναγνωρίζει ως δεσμευτική την δεύτερη μορφή δημοψηφίσματος, εκ του αντιστρόφου η πρώτη μορφή δημοψηφίσματος (για κρίσιμο εθνικό θέμα) είναι συμβουλευτική. Η άλλη μερίδα συνταγματολόγων όμως (Βενιζέλος 1991, σελ.269-270), που θεωρούσε δεσμευτικό και το δημοψήφισμα για εθνικό θέμα, εξέλαβε την συνταγματική αναθεώρηση ως επιβεβαιωτική της δικής της θέσης κι όχι ως *a contrario* εσφαλμένη: αφού το ίδιο το Σύνταγμα αναγνωρίζει την δεσμευτικότητα έστω και της δεύτερης μορφής δημοψηφίσματος, ενισχύεται η άποψή τους ότι ο αντιπροσωπευτικός χαρακτήρας του πολιτεύματος δεν είναι αμιγής αλλά μικτός κι ως εκ τούτου και το πρώτο δημοψήφισμα ήταν και είναι δεσμευτικό.

Και οι δύο απόψεις έχουν τα υπέρ και τα κατά τους. Όταν έχουμε ένα νομοσχέδιο υπάρχει ήδη έτοιμη μια νομοθετική ύλη, επί της οποίας απολύτως συγκεκριμένα αποφαινεται ο λαός. Άρα η δεσμευτικότητα της δεν μπορεί παρά να διατυπώνεται ως συνέχιση της κλασικής νομοθετικής διαδικασίας με την δημοσίευση από τον ΠτΔ. Ένα ερώτημα όμως για κρίσιμο εθνικό θέμα δεν είναι αυτονόητο ότι θα αποτυπώνεται σε ένα συγκεκριμένο νομοθέτημα,

γιατί η φύση αυτού του ερωτήματος δεν είναι εξ ορισμού και άρρηκτα συνδεδεμένη με την νομοθετική διαδικασία. Για παράδειγμα, όταν ο λαός αποφάσισε την αβασίλευτη δημοκρατία, εάν θεωρήσουμε ότι το αποτέλεσμα ήταν δεσμευτικό, έθεσε πρωτογενώς έναν συνταγματικό κανόνα, ο οποίος μπορεί να αποτυπώθηκε μετά στο Σύνταγμα του 1975, αλλά θα εξακολουθούσε να υπάρχει στο νομικό κόσμο και χωρίς την "ρητή" αντανάκλασή του στον συνταγματικό χάρτη. Πουθενά στο Σύνταγμα δεν αναγράφεται ότι "καταργείται η βασιλευόμενη δημοκρατία" ή "θεσπίζεται η αβασίλευτη δημοκρατία", για να χρησιμοποιήσουμε τους συγκεκριμένους όρους εκείνου του δημοψηφίσματος (το οποίο δεν ανέφερε κάτι για "προεδρευόμενη κοινοβουλευτική δημοκρατία"). Υπ' αυτή την έννοια, ο κανόνας που θέτει ένα δεσμευτικό δημοψήφισμα δεν χρειάζεται τυπικά ένα νομοθέτημα για την εφαρμογή του, γιατί υφίσταται ως πρωτογενής κανόνας δικαίου. Η δεσμευτικότητα του δημοψηφισματικού αποτελέσματος σε τέτοιες περιπτώσεις δεν εξαρτάται από την θέσπιση ενός εφαρμοστικού νομοθετήματος: απλώς υπάρχει. Αντίθετα, σε ένα δημοψήφισμα για την έγκριση ενός νομοσχεδίου, η λαϊκή ετυμηγορία δεν είναι αυτοτελής και δεν υλοποιείται εάν το εν λόγω νομοσχέδιο δεν είχε ψηφιστεί πρώτα από τη Βουλή και τελικά δεν περάσει κι από την δημοσίευση του Προέδρου της Δημοκρατίας. Σε αυτή την δεύτερη περίπτωση ο λαός με το δημοψήφισμα έχει την ευχέρεια να ασκήσει ένα δικαίωμα νομοθετικής αρνησικυρίας (veto) (ό.π., σελ.265) επί ήδη υφιστάμενου και ψηφισμένου νομοσχεδίου, χωρίς να θεσπίζει έναν πρωτογενή κανόνα, όπως στην πρώτη περίπτωση. Πρακτικά, απαγορεύει στον Πρόεδρο την δημοσίευση ενός ψηφισμένου νομοσχεδίου. Εξάλλου και σε πρακτικό επίπεδο, η απάντηση του λαού για ένα κρίσιμο εθνικό θέμα μπορεί να υλοποιηθεί από την εξουσία με μια σειρά μέτρων εφαρμογής, ακόμη και μη νομικών (λ.χ. εάν το ερώτημα αφορά την "στήριξη" μιας άλλης χώρας στην ενταξιακή της διαδικασία για την ΕΕ ή το ΝΑΤΟ). Οπότε η δεσμευτικότητα ή μη αυτού του αποτελέσματος δεν μπορεί να εξαρτηθεί από το αν θα δημοσιευθεί στο ΦΕΚ κάποιο νομοσχέδιο, αφού μπορεί να αφορά μια εθνική πολιτική σε ένα συγκεκριμένο ζήτημα πέραν της νομοθεσίας. Γι' αυτόν τον λόγο, το γεγονός πως η δεύτερη περίπτωση προβλέπει ένα δεσμευτικό δημοψήφισμα δεν μπορεί να χρησιμεύσει ως ένα πειστικό επιχείρημα ώστε η πρώτη περίπτωση να θεωρηθεί συμβουλευτικό δημοψήφισμα. Το επιχείρημα "όταν το Σύνταγμα θέλει δεσμευτικότητα, το λέει ρητά" δεν μπορεί να λειτουργήσει σε αυτήν την περίπτωση εκ μόνης της μνείας της συνέχισης της νομοθετικής διαδικασίας για την περίπτωση των ψηφισμένων νομοσχεδίων.

Η λαϊκή ετυμηγορία για ένα κρίσιμο εθνικό θέμα βρίσκεται εξ ορισμού στο σημείο συνάντησης της νομικής με την πολιτική. Το αποτέλεσμα ενός δημοψηφίσματος για εθνικό θέμα δεν μπορεί να είναι a priori ούτε αμιγώς νομικός κανόνας, ούτε βέβαια μόνο πολιτική

τοποθέτηση. Στη νομική επιστήμη ένας κανόνας είναι "ατελής" όταν η παράβασή του δεν προβλέπει κάποια μορφής κύρωση. Στην περίπτωση της "παράβασης" ενός δημοψηφισματικά θεσπισθέντος κανόνα, η κύρωση δεν μπορεί παρά να είναι πολιτική: το πολιτικό κόστος της εξουσίας που θα παραβιάσει τη λαϊκή βούληση.

Τα όρια της δεσμευτικότητας ελέγχονται βέβαια δικαστικά, από φορείς που δεν υπόκεινται σε πολιτικό κόστος: τους θεσμούς του κράτους δικαίου. Ένα δικαστήριο έχει κάθε νομιμοποίηση να ελέγξει την νομιμότητα ενός δημοψηφίσματος όταν με αυτό καταργούνται θεμελιώδεις κανόνες όπως η αρχή της ίσης μεταχείρισης. Το δημοψήφισμα του 2008 στην Καλιφόρνια για την απαγόρευση των γάμων ομοφύλων ανατράπηκε δικαστικά (New York Times, 2010), επειδή το δικαστήριο έκρινε ότι παραβίαζε την αρχή της ισότητας που κατοχυρώνεται στο Σύνταγμα. Αλλά μέχρι την ακύρωσή του, το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος ήταν τυπικά νομικά δεσμευτικό.

4.4 Προτάσεις για την Ελλάδα

Σύμφωνα με τα ευρήματα από τις προηγούμενες ενότητες η άμεση δημοκρατία, μέσω των διαδικασιών που χρησιμοποιεί, παρέχει σημαντικά αποτελέσματα στην οικονομία μίας χώρας ή μίας περιοχής. Στην Ελβετία η διευρυμένη χρήση της άμεσης δημοκρατίας αυξάνει το κατά κεφαλήν ΑΕΠ κατά 15% (σε καντόνια με ενισχυμένο δικαίωμα συμμετοχής για τα δημοσιονομικά θέματα), υπάρχει 30% λιγότερη φοροαποφυγή (σε καντόνια όπου οι πολίτες μπορούν να ψηφίσουν για τον προϋπολογισμό), οι δημόσιες δαπάνες είναι 10% χαμηλότερες (δήμους όπου ο προϋπολογισμός πρέπει να εγκριθεί με δημοψήφισμα), το δημόσιο χρέος μειώνεται κατά 25% (σε δήμους που χρησιμοποιούν δημοσιονομικό δημοψήφισμα) και οι δημόσιες υπηρεσίες κοστίζουν λιγότερο: η διάθεση απορριμμάτων είναι περίπου 20% φθηνότερη. Στην περίπτωση της πολιτείας της Καλιφόρνια, η μεγάλη χρήση των μέσων άμεσης δημοκρατίας σε οικονομικά θέματα δεν έχει επηρεάσει πολύ σημαντικά τον πολιτειακό προϋπολογισμό. Το 33% των ετήσιων δαπανών του προϋπολογισμού (για το οικονομικό έτος 2009-2010) αποτελεί δαπάνες που προέρχονται από αποφάσεις διαδικασιών άμεσης δημοκρατίας και ειδικότερα το 32% σχεδόν μίας και μόνο πρωτοβουλίας για την παιδεία.

Στην Ελλάδα, όπου το δημόσιο χρέος είναι υψηλό (142,8% τον Δεκέμβριο του 2011, 127% τον Μάρτιο του 2010 πριν η χώρα προσφύγει στο μηχανισμό στήριξης της Ε.Ε. και του ΔΝΤ με αποτέλεσμα να αυξηθεί αυτόματα το χρέος) μία καθιέρωση bottom up πρωτοβουλιών καθίσταται αναγκαία. Το πρόβλημα της φοροδιαφυγής είναι επίσης οξυμένο στην Ελλάδα. Οι δαιδαλώδεις φορολογικές ρυθμίσεις με την αλληπάλληλη ψήφιση νέων δημοσιονομικών

νόμων, το πολύπλοκο θεσμικό πλαίσιο ίδρυσης και λειτουργίας των επιχειρήσεων, καθώς επίσης και η διαφθορά. Το στοιχείο που επιβαρύνει την κατάσταση είναι ότι μερικές φορές η στήριξη των μεταρρυθμίσεων είναι άτολμη.

Οι βασικές αδυναμίες της ελληνικής οικονομίας οφείλονται στο στρεβλό πρότυπο ανάπτυξης που κυριάρχησε τις τελευταίες δεκαετίες. Ήταν ένα πρότυπο που στηρίχθηκε στην εγχώρια κατανάλωση, δημόσια και ιδιωτική, και τροφοδοτήθηκε με δανεισμό του Δημοσίου και των νοικοκυριών. Ο επιχειρηματικός τομέας δεν κατόρθωσε να επωφεληθεί επαρκώς από τις ευκαιρίες που παρείχε η ένταξη στη ζώνη του ευρώ, ενώ οι βελτιωμένες προσδοκίες των νοικοκυριών λόγω της ένταξης και η διόγκωση του δημόσιου τομέα ενθάρρυναν τον υπερκαταναλωτισμό. Τα αποτελέσματα ήταν: αρνητική καθαρή εθνική αποταμίευση από το 2002 μέχρι σήμερα και συνεχής μεταφορά πόρων από τον επιχειρηματικό στον υπερτροφικό και χαμηλής παραγωγικότητας δημόσιο τομέα. Το πρότυπο αυτό ικανοποιούσε την κατανάλωση του παρόντος εις βάρος του μέλλοντος και βασιζόταν στην ψευδαίσθηση ότι διατηρήσιμη ανάπτυξη θα μπορούσε να προέλθει από το δημόσιο τομέα. Η άνοδος της κατανάλωσης, που χαρακτηριζόταν και από ισχυρή ροπή προς κατανάλωση εισαγόμενων αγαθών, ενθάρρυνε και στήριξε μια “ρηχή” εγχώρια επιχειρηματικότητα, που ήταν προσανατολισμένη στον τομέα της διανομής και στον τελικό καταναλωτή. Καθώς όμως έχουν ανατραπεί οι παράγοντες που τροφοδοτούσαν την κατανάλωση, ήταν αναπόφευκτο να πληγεί ανάλογα αυτή η μορφή επιχειρηματικής δραστηριότητας. Ταυτόχρονα δεν έχουν ακόμη δημιουργηθεί οι προϋποθέσεις για να ενθαρρυνθεί μια νέα επιχειρηματικότητα στη θέση της παλιάς, προσανατολισμένη σ’ ένα νέο πρότυπο ανάπτυξης (ΤτΕ 2011, σελ.22). Το νέο πρότυπο ανάπτυξης που θα βγάλει την οικονομία από την κρίση, συνεπάγεται αύξηση του μεριδίου των επενδύσεων και των εξαγωγών στο ΑΕΠ και μείωση του μεριδίου της ιδιωτικής και της δημόσιας κατανάλωσης, ουσιαστική αύξηση της αποταμίευσης (ώστε η καθαρή εθνική αποταμίευση από αρνητική να γίνει θετική), στροφή της επιχειρηματικότητας στον ανταγωνιστικό τομέα της παραγωγής με προσανατολισμό στις διεθνείς αγορές, καθώς και λειτουργία της δημόσιας διοίκησης που δεν θα αποθαρρύνει τις επενδύσεις ούτε θα ανέχεται ή θα ευνοεί τη φοροδιαφυγή (ό.π., σελ.38).

Πίνακας 9: Λόγος χρέους γενικής κυβέρνησης προς το ΑΕΠ

2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
101,7	97,4	98,9	109,0	106,1	105,1	110,3	126,8	142,5

Πηγή: ΤτΕ 2011, σελ. 132

Η διαχρονική εξέλιξη του δημόσιου χρέους, το οποίο την τελευταία δεκαπενταετία κυμαίνεται σε επίπεδα υψηλότερα από 99% του ΑΕΠ, σε συνδυασμό με τις υφιστάμενες

διαρθρωτικές δυσκαμψίες είναι οι σοβαρότερες πηγές μακροοικονομικών ανισορροπιών οι οποίες οδήγησαν σε βαθιά κρίση την ελληνική οικονομία (βλ. Πίνακα 9).

Παρότι η ταχύρρυθμη οικονομική μεγέθυνση από το 2000 και μέχρι την έναρξη της κρίσης συνδυάστηκε με χαμηλά επιτόκια έως το 2005, πρωτογενή πλεονάσματα έως το 2002 και έσοδα από αποκρατικοποιήσεις κυρίως από το 1996 και μετά, δεν κατέστη δυνατή η ανακοπή της ανοδικής τάσης του χρέους. Αντίθετα, η σημαντική υστέρηση των φορολογικών εσόδων και η αύξηση των δαπανών τα τελευταία χρόνια έως και το 2009 δημιούργησαν μεγάλες ανάγκες για νέο δανεισμό, ενισχύοντας την εξάρτηση της χώρας από τις εξελίξεις στις αγορές κεφαλαίων, ενώ ταυτόχρονα ανέδειξαν τα διαρθρωτικής φύσεως προβλήματα τόσο στο φοροεισπρακτικό μηχανισμό όσο και στο μηχανισμό ελέγχου και συγκράτησης των δαπανών. Μεταξύ των κύριων παραγόντων που έχουν συμβάλει στην αύξηση του δημόσιου χρέους από 99,2% του ΑΕΠ το 2008 στο 115,1% αρχικά και εν συνεχεία στο 126,8% του ΑΕΠ για το 2009 περιλαμβάνονται η αναταξινόμηση των δημόσιων επιχειρήσεων του ευρύτερου δημόσιου τομέα και η ένταξή τους στη γενική κυβέρνηση (7,7% του ΑΕΠ) ο συνυπολογισμός των συμφωνιών ανταλλαγής (swaps) στο δημόσιο χρέος (2,3% του ΑΕΠ), η προς τα κάτω αναθεώρηση του ΑΕΠ του 2009 σε τρέχουσες τιμές (1,3% του ΑΕΠ), οι λοιπές προσαρμογές (0,4% του ΑΕΠ) και η καταγραφή εξωτερικού χρέους των ΟΤΑ (0,04% του ΑΕΠ) (ό.π. σελ.131). Το 2010 το δημόσιο χρέος επιβαρύνθηκε από το εκτιμώμενο έλλειμμα για το 2010 (της τάξεως του 9½% του ΑΕΠ, σύμφωνα με την εκτίμηση της Εισηγητικής Έκθεσης του Προϋπολογισμού), από την ανάληψη των χρεών των νοσοκομείων (2,3% του ΑΕΠ)⁴⁴, τη χρηματοδότηση του Ταμείου Χρηματοπιστωτικής Σταθερότητας (περίπου 1,1% του ΑΕΠ)⁴⁵, τη μείωση του ονομαστικού ΑΕΠ και το ταμειακό αποτέλεσμα του 2010. Η προς τα άνω αναθεώρηση του χρέους για το 2009 (που επηρέασε και το επίπεδο του 2010) κατά το μεγαλύτερο μέρος της δεν προήλθε από νέες υποχρεώσεις του Δημοσίου, αλλά από υφιστάμενα δάνεια που είχαν χορηγηθεί στο παρελθόν σε δημόσιες επιχειρήσεις με την εγγύηση του Δημοσίου. Λόγω της ένταξης σημαντικών δημόσιων επιχειρήσεων στον τομέα της γενικής κυβέρνησης, τα εγγυημένα από το Δημόσιο δάνεια προς αυτές συνυπολογίστηκαν

⁴⁴ Σχετικά με τις υποχρεώσεις των νοσοκομείων διευκρινίζεται ότι, ενώ τον Οκτώβριο του 2009 αυτές είχαν καταγραφεί στα ελλείμματα των ετών 2005-2009, δεν είχαν καταγραφεί στο χρέος εκείνων των ετών, επειδή η έκδοση των σχετικών ομολόγων άρχισε να γίνεται από το Δεκέμβριο του 2010. Μέχρι το τέλος του 2010 είχαν εκδοθεί ομόλογα για την εξόφληση των οφειλών των νοσοκομείων, συνολικής αξίας 849,2 εκατ. ευρώ (0,4% του ΑΕΠ). Συνεπώς, το χρέος του 2010 επιβαρύνθηκε με αυτό το ποσό, ενώ το υπόλοιπο θα επιβαρύνει το χρέος του 2011.

⁴⁵ Εντούτοις, από τα προβλεπόμενα 2,5 δισεκ. ευρώ, που αντιστοιχούν στο 1,1% του ΑΕΠ, μέσα στο 2010 καταβλήθηκαν 1,5 δισεκ. ευρώ, δηλαδή 0,6% του ΑΕΠ.

αυτομάτως στο δημόσιο χρέος, με αντίστοιχη μείωση του ύψους των εγγυημένων από το Δημόσιο δανείων (ό.π. σελ.133).

Το ποσοστό ανεργίας τον Οκτώβριο του 2011 ανήλθε σε 18,2%, έναντι 13,5% τον Οκτώβριο του 2010 και 17,5% το Σεπτέμβριο του 2011, σύμφωνα με την έρευνα εργατικού δυναμικού της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής. Το σύνολο των απασχολούμενων κατά τον Οκτώβριο του 2011 εκτιμάται ότι ανήλθε σε 4.065.775 άτομα. Οι άνεργοι ανήλθαν σε 903.525 άτομα, ενώ ο οικονομικά μη ενεργός πληθυσμός ανήλθε σε 4.382.356 άτομα. Οι απασχολούμενοι μειώθηκαν κατά 303.768 άτομα σε σχέση με τον Οκτώβριο του 2010 (μείωση 7,0%) και αυξήθηκαν κατά 14.666 άτομα σε σχέση με το Σεπτέμβριο του 2011 (αύξηση 0,4%). Οι άνεργοι αυξήθηκαν κατά 219.478 άτομα σε σχέση με τον Οκτώβριο του 2010 (αύξηση 32,1%) και κατά 45.869 άτομα σε σχέση με το Σεπτέμβριο του 2011 (αύξηση 5,3%).

Στον πίνακα 10 παρουσιάζονται ορισμένες από τις 180 χώρες που κατατάσσονται με βάση τον αντιλαμβανόμενο βαθμό διαφθοράς σε αυτές, για το έτος 2009, από τον διεθνή μη κυβερνητικό οργανισμό Διεθνής Διαφάνεια (Transparency International). Η κλίμακα κατάταξης είναι από το 0 έως το 10, όπου ο βαθμός 0 υποδηλώνει τη μέγιστη διαφθορά, ενώ όσο αυξάνει ο σχετικός δείκτης υπάρχει η αίσθηση ότι δεν υπάρχει διαφθορά στη χώρα. Αν και ο δείκτης αυτός δεν είναι αποτέλεσμα αντικειμενικής ποσοτικής μέτρησης της διαφθοράς, έχει μεγάλη σημασία γιατί αποκαλύπτει πως το φαινόμενο γίνεται αντιληπτό. Η Ελλάδα κατατασσόταν το 2009 στην 71η θέση καθαρότητας του δημόσιου τομέα (δημόσια διοίκησης, πολιτικών και γενικότερα του δημόσιου χώρου) παγκοσμίως. Υπήρχαν δηλαδή 70 χώρες που θεωρείται ότι ο δημόσιος τομέας τους ήταν λιγότερο διεφθαρμένος.

Πίνακας 10: Δείκτης αντίληψης διαφθοράς σε επιλεγμένες χώρες, το έτος 2009

Θέση	Χώρα	Δείκτης	Θέση	Χώρα	Δείκτης
1	Νέα Ζηλανδία	9,4	19	ΗΠΑ	7,5
2	Δανία	9,3	27	Κύπρος	5,2
3	Σιγκαπούρη	9,2	61	Τουρκία	4,4
4	Σουηδία	9,2	71	Ελλάδα	3,8
5	Ελβετία	9,0	79	Κίνα	3,6
6	Φιλανδία	8,9	84	Ινδία	3,4
6	Ολλανδία	8,9	95	Αλβανία	3,2
8	Αυστραλία	8,7	106	Αργεντινή	2,9
8	Καναδάς	8,7	146	Ρωσία	2,2
8	Ισλανδία	8,7	179	Αφγανιστάν	1,3
11	Νορβηγία	8,6	180	Σομαλία	1,1

Πηγή: Transparency International, Corruption Perceptions Index 2009.

Ιδιαίτερη σημασία για τη διερεύνηση και την αντιμετώπιση του φαινομένου της διαφθοράς σε μια χώρα έχει η γενικότερη αντίληψη που έχει διαμορφωθεί όσον αφορά το ποιοι θεσμοί θεωρούνται περισσότερο διεφθαρμένοι στη συγκεκριμένη χώρα. Η Διεθνής Διαφάνεια με έρευνες κοινής γνώμης, τα αποτελέσματα των οποίων δημοσιεύονται στο Global Corruption Barometer, αναλύει τις απόψεις του κοινού όσον αφορά τη διαφθορά και τις εμπειρίες του στη δωροδοκία. Η έκθεση Global Corruption Barometer του έτους 2009 καλύπτει 69 χώρες, ενώ η κλίμακα των δεικτών παίρνει τιμές από 1 (καθόλου διεφθαρμένοι θεσμοί) έως 5 (εξαιρετικά διεφθαρμένοι θεσμοί)⁴⁶. Στον πίνακα 11 παρουσιάζεται η αντίληψη διαφθοράς των επιμέρους θεσμών το έτος 2009 σε επιλεγμένες χώρες.

Πίνακας 11: Αντίληψη έκτασης διαφθοράς των επιμέρους θεσμών σε επιλεγμένες χώρες, το έτος 2009

Χώρα	Πολιτικά κόμματα	Κοινοβούλιο/Νομοθετικό σώμα	Επιχειρήσεις / Ιδιωτικός τομέας	Μέσα ενημέρωσης	Δημόσιοι λειτουργοί / Υπάλληλοι	Δικαστικό σώμα	Μέσο σκόρ
Δανία	2,6	2,1	2,9	2,8	2,3	1,7	2,4
Σιγκαπούρη	2,1	1,8	2,7	2,5	2,2	1,8	2,2
Ελβετία	2,9	2,6	3,2	3,1	2,5	2,2	2,8
Φινλανδία	2,9	2,5	2,8	2,6	2,1	1,9	2,5
Ολλανδία	2,6	2,3	3,1	2,8	2,7	2,3	2,6
Καναδάς	3,5	3,2	3,4	3,1	3,1	2,7	3,2
Ισλανδία	3,9	3,1	4,3	3,5	3,4	2,7	3,5
Νορβηγία	3,1	2,7	3,8	3,5	3,2	2,5	3,1
Ηνωμένες Πολιτείες	4,0	3,9	3,7	3,7	3,7	3,2	3,7
Τουρκία	3,4	3,4	3,6	3,4	3,6	3,3	3,5
Ελλάδα	4,4	3,7	3,4	3,8	3,7	3,4	3,7
Ινδία	4,2	3,6	3,4	2,9	3,7	3,2	3,5
Αργεντινή	4,4	4,2	3,7	3,3	4,3	4,2	4,0
Ρωσία	3,9	3,9	3,7	3,5	4,5	3,9	3,9
Βολιβία	4,5	4,2	3,4	3,3	4,1	4,4	4,0
Παναμάς	4,6	4,6	3,3	2,8	4,3	4,4	4,0
Ουκρανία	4,4	4,5	4,3	3,8	4,5	4,5	4,3
Σύνολο 69 χωρών	3,9	3,7	3,5	3,2	3,8	3,5	3,6

Πηγή: Transparency International, Global Corruption Barometer 2009, Appendix D, Table 1.

⁴⁶ www.transparency.org

Από την επισκόπηση του πίνακα φαίνεται ότι στην Ελλάδα τα πολιτικά κόμματα θεωρούνται ο θεσμός με την υψηλότερη διαφθορά στη χώρα, η οποία εκτιμάται ότι είναι από τις υψηλότερες παγκοσμίως. Από τις 69 χώρες του δείγματος, μόνο η Βολιβία και ο Παναμάς εκτιμάται ότι συνδέονται με υψηλότερο από την Ελλάδα βαθμό διαφθοράς των πολιτικών κομμάτων, ενώ η Ουκρανία θεωρείται ότι συνδέεται με τον υψηλότερο μέσο βαθμό διαφθοράς των θεσμών (υψηλότερο μέσο σκορ) στο σύνολο των 69 χωρών.

Απτό παράδειγμα αποτελεί η ουσιαστική κατάργηση της ισονομίας με την άνιση μεταχείριση ανάμεσα σε πολίτες και πολιτικούς, η οποία συντελείται υπό τον μανδύα του άρθρου 86 και του άρθρου 62 του Συντάγματος που ορίζουν ότι οι υπουργοί δέχονται δίωξη μόνο από την Βουλή και οι βουλευτές έχουν το ακαταδίωκτο και τα αδικήματα παραγράφονται μετά την βουλευτική περίοδο, αντίστοιχα. Η αναθεώρηση του Συντάγματος με την προσθήκη άρθρου που θα αυξάνει τον βαθμό ελέγχου των πολιτικών και θα τους καθιστά υπόλογους ουσιαστικά, είναι επιβεβλημένη για να κατοχυρωθεί μία θεμελιώδης διάσταση της δημοκρατίας: η ισονομία.

Θέματα οικονομικής πολιτικής που θα μπορούσαν να τεθούν σε πρωτοβουλίες ή δημοψηφίσματα bottom up είναι τα εξής:

- Απλοποίηση φορολογικών διαδικασιών
- Σταθερό φορολογικό σύστημα
- Δικαιότεροι φορολογικοί συντελεστές
- Καθιέρωση ισχυρών θεσμών αντιμετώπισης της φοροδιαφυγής
- Πάταξη της διαφθοράς και εισαγωγή αυστηρότερων μέτρων στους υπαίτιους
- Τροποποίηση του νόμου περί ευθύνης υπουργών
- Ενίσχυση της δημόσιας δωρεάν παιδείας και εξάλειψη της παραπαιδείας
- Ενίσχυση της δημόσιας δωρεάν υγείας και εξάλειψη των φαινομένων επιπλέον ιατρικών αμοιβών
- Πλήρης απελευθέρωση κλειστών επαγγελμάτων
- Άρση μονιμότητας δημοσίων υπαλλήλων
- Μείωση δημοσίου τομέα και μείωση φορολογικών συντελεστών
- Αύξηση δημοσίου τομέα και αύξηση φορολογικών συντελεστών

Λόγω του ότι η Ελλάδα έχει χρησιμοποιήσει τον μηχανισμό στήριξης της Ε.Ε. και του ΔΝΤ, και υλοποιεί επίσης το μεσοπρόθεσμο πρόγραμμα και αναμένεται να οριστικοποιήσει το νέο δάνειο (ύψους 80 δις ευρώ) που συμφωνήθηκε στις 26/27 Οκτωβρίου 2011 και να ολοκληρώσει την ανταλλαγή ομολόγων με τους ιδιώτες επενδυτές (PSI-Private Sector

Involvement-«κούρεμα»), είναι κρίσιμη για το μέλλον της ελληνικής οικονομίας η αποδοχή όλων αυτών των διαδικασιών από τους πολίτες. Η κρίση εμπιστοσύνης στην ελληνική οικονομία ξεκίνησε με την αύξηση του ελλείμματος στο δυσθεώρητο ποσοστό του 15,5% για το 2009 και αυτό οδήγησε τις αγορές να εκτινάξουν τα spreads στις 500 και στις 1000 μονάδες σταδιακά και να ξεπεράσουν τις 3000 μονάδες βάσης τον Ιανουάριο του 2012 (Ναυτεμπορική, 2012). Ερωτήματα που άπτονται του συγκεκριμένου θέματος και θα μπορούσαν να τεθούν σε λαϊκή ψηφοφορία είναι:

- Υπογραφή νέων δανείων με παράλληλη αύξηση των εισπρακτικών μέτρων
- Διατήρηση στο νόμισμα του ευρώ

Υπήρξε πρόταση για δημοψήφισμα από το τότε κυβερνών κόμμα τον Νοέμβριο του 2011 για την αποδοχή των αποφάσεων της 26^{ης}/27^{ης} Οκτωβρίου 2011, όμως τελικά αποσύρθηκε. Θεωρήθηκε μάλλον άκαιρη και παραπλανητική καθώς ήδη είχαν γίνει οι συζητήσεις και οι συμφωνίες για το νέο δάνειο και τα μέτρα που θα επακολουθούσαν. Επιπλέον οι πιέσεις που έθεσαν οι ευρωπαίοι εταίροι για αλλαγή του ερωτήματος σε 'θέλουμε να παραμείνουμε στο ευρώ ή όχι' όξυναν την κατάσταση και μείωσαν την ισχύ της πρότασης, καθώς θα επρόκειτο για ένα εξωγενώς κατευθυνόμενο ερώτημα. Σίγουρα είναι σημαντικό να γίνονται δημοψηφίσματα για αυτά τα θέματα, όμως οι διαδικασίες αυτές ενδείκνυται να γίνονται σταδιακά, για καθημερινά και εσωτερικά θέματα και κυρίως να πηγάζουν από το λαό (bottom up).

Το πρόβλημα της αντιπροσώπευσης εμφανίζεται έντονα στην παρούσα οικονομική και πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα, καθώς από τις τελευταίες εκλογές τον Οκτώβριο του 2009 έως και τον Ιανουάριο του 2012, έχουν μεσολαβήσει κρίσιμες οικονομικές μεταρρυθμίσεις, χωρίς την έγκριση από τον λαό. Επιπλέον το δημοκρατικό έλλειμμα επιτείνεται μετά την προσφυγή της Ελλάδας στον μηχανισμό στήριξης της Ευρωπαϊκής Ένωσης και του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (ΔΝΤ) για την αντιμετώπιση της δημοσιονομικής κρίσης των δύο τελευταίων ετών (από το 2010 έως σήμερα), καθώς οι αποφάσεις για την οικονομική πολιτική και τα φορολογικά μέτρα λαμβάνονται υπό την καθοδήγηση της Τρόικα (Ε.Ε., ΕΚΤ, ΔΝΤ) η οποία δεν έχει εξουσιοδοτηθεί από το λαό για την αρμοδιότητα αυτή.

Επιπρόσθετα ο νόμος 4023/2011 αποτελεί μία λεπτομερή εξειδίκευση του άρθρου 44 του Συντάγματος και το κρισιμότερο σημείο του είναι το άρθρο 16, όπου αναφέρει ότι για να είναι ένα δημοψήφισμα είναι δεσμευτικό απαιτείται 40% συμμετοχή του λαού για εθνικό θέμα και 50% για έγκριση νομοσχεδίου.

Αναντίρρητα η έλλειψη bottom up διαδικασιών στην Ελλάδα είναι φανερή, καθώς δεν προβλέπεται η πρωτοβουλία από πολίτες για πρόταση νέου νόμου, το δημοψήφισμα bottom

up για την έγκριση ή όχι μιας πολιτικής ή ενός νόμου, καθώς επίσης η δυνατότητα της μειοψηφίας αρχών (όπως ο Δήμος, το Κοινοβούλιο, τα συμβούλια οργανισμών και φορέων) να προκαλούν δημοψήφισμα για την τελική υιοθέτηση ενός νόμου. Ο θεσμός της ανάκλησης θα μπορούσε επίσης να υιοθετηθεί για να ενισχύσει την διαφάνεια και την αποφυγή της διαφθοράς.

Οι επιπτώσεις που μπορεί να έχει η εισαγωγή ισχυρότερων θεσμών άμεσης δημοκρατίας στην ελληνική πραγματικότητα θα μπορούσαν να είναι οι ακόλουθες:

- Αύξηση των κρατικών φορολογικών εσόδων, μέσω της μείωσης της φοροδιαφυγής
- Αύξηση της λογοδοσίας των δημόσιων αρχόντων
- Δημιουργία σταθερού και ελκυστικού επιχειρηματικού περιβάλλοντος
- Δημιουργία νέων θέσεων εργασίας
- Αύξηση της ανάπτυξης σε όρους ΑΕΠ και κατά κεφαλήν ΑΕΠ
- Αύξηση αισθήματος κοινωνικής δικαιοσύνης και ισότητας, που επηρεάζει και την παραγωγικότητα
- Αξιοποίηση προτάσεων πολιτών που δεν θα μπορούσαν να αναδειχθούν με άλλο τρόπο
- Δημιουργία εικόνας της χώρας, που θα κερδίσει την αξιοπιστία και την εμπιστοσύνη των εταίρων και των αγορών

5. Συμπεράσματα και προτάσεις για περαιτέρω έρευνα

Η δημοκρατία γεννήθηκε στην αρχαία Αθήνα. Η μορφή που την χαρακτήριζε ήταν αυτή της άμεσης δημοκρατίας, δηλαδή της άμεσης συμμετοχής των πολιτών στα κοινά. Οι αξίες που χαρακτήριζαν τους Αθηναίους πολίτες στην αρχαία Αθήνα, ως άμεσο αποτέλεσμα της δημοκρατικής κουλτούρας τους και των συμμετοχικών πρακτικών ήταν οι εξής (Manville και Ober 2003, σελ. 64-66):

- *Συλλογικός προσανατολισμός*: Η σχέση του ατόμου με την κοινότητα ορίζεται από την προθυμία κάθε πολίτη να θυσιάσει, εθελοντικά, τα στενά ατομικά του συμφέροντα για το κοινό καλό, ενώ ταυτόχρονα η κοινότητα δεν παύει να ενθαρρύνει την επιδίωξη της ανώτατης δυνατής ατομικής αριστείας. Ο πολίτης πάντοτε αναρωτιέται τι μπορεί να κάνει για να ωφελήσει την κοινότητα και παράλληλα τρέφει την προσδοκία ότι, αν η κοινότητα ευδοκιμήσει, θα ευδοκιμήσει και ο ίδιος.
- *Ανοιχτό πνεύμα*: Η κοινότητα επιτρέπει να έρχονται και να φεύγουν ξένοι και αγκαλιάζει ταλέντα και ιδέες από παντού. Οι Αθηναίοι αντλούσαν δύναμη από την πρόσβαση σε καινοτόμες ιδέες και επιδράσεις από άλλους, καθώς και από την ανοιχτή ανταλλαγή γνώσεων μεταξύ τους.
- *Δεκτική ηγεσία*: Οι ηγέτες παραμένουν πολίτες και αναλαμβάνουν ηγετικές θέσεις εκ περιτροπής. Συνεργάζονται με τον λαό για τη διαμόρφωση της συλλογικής δράσης και παραμένουν υπόλογοι στην κρίση των συμπολιτών τους.
- *Καινοτομία*: Οι πολίτες αξιοποιούν κάθε τεχνική πρόοδο που έχουν σημειώσει σε οποιοδήποτε τομέα, ως βάση για νέα πειράματα και νέες επιτυχίες. Έτσι πάντοτε βρίσκονται ένα βήμα μπροστά από τους ανταγωνιστές τους.
- *Χρονοευσαισθησία*: Οι πολίτες συνδυάζουν τη νέα σκέψη με ανοικτή συζήτηση και τη συζήτηση με τολμηρή δράση, κι έτσι διαρκώς εργάζονται εξυπνότερα και ταχύτερα. Η δημοκρατία δεν αντιτίθεται στην ταχύτητα. Αντίθετα ευδοκιμεί στην ταχύτητα.
- *Επιχειρηματικό πνεύμα*: Η δημοκρατία των πολιτών χρησιμοποιεί δημιουργικότητα και ενεργητικότητα για να αξιοποιήσει τις ευκαιρίες. Θέλει να επεκταθεί και είναι πρόθυμη να διακινδυνέψει. Αυτό το επιχειρηματικό πνεύμα εκφράζεται σε ολόκληρη την κοινότητα και ενισχύεται από τις πρακτικές των πολιτών όταν συνεργάζονται.
- *Ανθεκτικότητα*: Οι πολίτες αρνούνται να χάσουν το ηθικό τους από τις αντιξοότητες, ακόμη και από τρομερές επιτυχίες όπως είναι η ήττα σε ένα πόλεμο. Ορθοποδούν και περνούν στην αντεπίθεση. Σε αυτό μοιάζουν με τις καλύτερες εταιρείες οι οποίες

αντέχουν, χρόνο με το χρόνο χωρίς εξαίρεση, ακόμα και στις χειρότερες περιόδους ύφεσης. Δείχνουν επιμονή όταν επιδιώκουν την επιτυχία και αντέχουν στις αποτυχίες.

- *Ευστροφία*: Οι πολίτες είναι ευέλικτοι και έτοιμοι για αλλαγή. Ο οργανισμός μπορεί να αλλάξει κατεύθυνση γρήγορα και να προσαρμόζεται δυναμικά στις μεταβαλλόμενες συνθήκες. Η επιτυχία δεν βασίζεται απλώς στην ισχύ αλλά και στην ευκινησία και στη γρήγορη προσαρμογή στις νέες συνθήκες.

Στο πέραςμα των αιώνων η δημοκρατία επανήλθε με τη μορφή της έμμεσης δημοκρατίας. Τις τελευταίες δεκαετίες έχει αυξηθεί η προσθήκη στοιχείων άμεσης δημοκρατίας στη διακυβέρνηση χωρών σε παγκόσμιο επίπεδο. Τα οφέλη της άμεσης δημοκρατίας αποτελούν κίνητρο για την υιοθέτηση αμεσοδημοκρατικών θεσμών, όπως το δημοψήφισμα, η πρωτοβουλία και η ανάκληση, στην διακυβέρνηση των χωρών. Η άμεση δημοκρατία αυξάνει το ενδιαφέρον των πολιτών για τα κοινά, αντιμετωπίζει δύσκολα ζητήματα που οι νομοθέτες συχνά αποφεύγουν, προωθεί την λογοδοσία των αξιωματούχων, περιφρουρεί την διαφάνεια, μειώνει την διαφθορά, χρησιμοποιεί μη βίαια μέσα λαϊκής συμμετοχής και ασκεί θετική επιρροή στην οικονομική ανάπτυξη. Η αυξανόμενη συμμετοχή των πολιτών στα κοινά μεγαλώνει τις πιθανότητες για συναινετικές διευθετήσεις των αντιπαραθέσεων και ωθεί τους συμμετέχοντες σε πράξεις ευνοϊκές για την κοινή ευημερία (Schmidt, 2000, σελ. 287).

Η χώρα της Ελβετίας που αποτελεί τον παγκόσμιο ηγέτη στη χρήση θεσμών άμεσης δημοκρατίας, παρουσιάζει χαμηλότερα κρατικά έξοδα, αύξηση της ευημερίας και μείωση των ακραίων ανισοτήτων του πλούτου, αύξηση του κατά κεφαλήν ΑΕΠ σε ποσοστό 15%, ελάττωση της φοροαποφυγής σε ποσοστό 30%, μείωση του δημόσιου χρέους σε τοπικό επίπεδο. Σημαντικό βαθμό χρησιμοποίησης θεσμών άμεσης δημοκρατίας παρουσιάζουν οι χώρες της Γερμανίας και των ΗΠΑ, μόνο σε περιφερειακό και τοπικό επίπεδο. Η Γερμανία σε επίπεδο κρατιδίων και δήμων και οι ΗΠΑ σε επίπεδο πολιτειών και δήμων. Παρόλο τη συχνή χρήση δημοψηφισμάτων στα κρατίδια της Γερμανίας, δεν επιτρέπεται η υποβολή θεμάτων οικονομικού και δημοσιονομικού ενδιαφέροντος. Αντίθετα στις ΗΠΑ η διεξαγωγή λαϊκών ψηφοφοριών για θέματα φορολογίας και χρηματοδότησης κοινωνικών πολιτικών είναι πολύ συχνή. Η Πρωτοβουλία 13, η οποία ψηφίστηκε το 1978 στην πολιτεία της Καλιφόρνια και αφορούσε τη σταθεροποίηση του φόρου ακινήτων, αποτελεί ορόσημο για την συμμετοχή των πολιτών στα οικονομικά δρώμενα. Τα τελευταία 30 χρόνια η διεξαγωγή ψηφοφοριών για δημοσιονομικά θέματα αυξήθηκε κατακόρυφα. Κάποιοι αναλυτές υποστήριξαν ότι η συχνή χρήση των ψηφοφοριών αυτών αποτελεί την αιτία των δημοσιονομικών κρίσεων της Καλιφόρνια. Όμως μία προσεκτικότερη έρευνα των στοιχείων έδειξε οι δαπάνες που προκλήθηκαν από τη θέσπιση λαϊκών πρωτοβουλιών, αποτελεί το 33%

του πολιτειακού προϋπολογισμού της Καλιφόρνια και ειδικότερα το 32% προέρχεται από τις ανάγκες που δημιουργήσε μία και μόνο πρωτοβουλία (για την παιδεία).

Σε βάθος 40 ετών (1957-1999) υπολογίστηκε ότι τα έξοδα που προέρχονται από αποφάσεις λαϊκών πρωτοβουλιών, για κάθε πολιτεία των ΗΠΑ που χρησιμοποιεί αμεσοδημοκρατικούς θεσμούς μειώθηκαν σημαντικά φτάνοντας το ποσοστό 6% και 7% για κάποια έτη, συγκριτικά με πολιτείες που δεν έχουν ενεργούς ανάλογους θεσμούς. Οι πολιτείες που επιτρέπουν πρωτοβουλίες στηρίζονται λιγότερο στους φόρους και περισσότερο στα τέλη χρήσης υπηρεσιών και διανέμουν τα κρατικά έξοδα πολύ περισσότερο σε αποκεντρωμένο επίπεδο. Η επίδραση της άμεσης δημοκρατίας στην οικονομική ανάπτυξη αποδεικνύεται με την αύξηση του κατά κεφαλήν εισοδήματος (Blomberg et al., 2004).

Στην Ελλάδα η χρήση της άμεσης δημοκρατίας είναι πολύ περιορισμένη έως μηδαμινή. Διεξήχθησαν 8 μόνο δημοψηφίσματα σε ένα χρονικό διάστημα 110 ετών (1862-1974) και σε περιόδους μη συνταγματικής ομαλότητας. Το Σύνταγμα της Ελλάδας (άρθρο 44) προβλέπει τη χρήση μόνο του δημοψηφίσματος top down για εθνικό θέμα ή για ψηφισμένο νομοσχέδιο (εκτός από δημοσιονομικό). Πρόσφατα με το νόμο 4023/2011 ορίστηκαν οι λεπτομέρειες για την διεξαγωγή δημοψηφίσματος. Καθορίστηκε το ποσοστό της συμμετοχής των πολιτών στη διαδικασία, πάνω από το οποίο η απόφαση του δημοψηφίσματος θεωρείται δεσμευτική (40% για εθνικό θέμα, 50% για ψηφισμένο νομοσχέδιο).

Είναι φανερό ότι η υπάρχουσα νομοθεσία στην Ελλάδα δεν ευνοεί την εκτεταμένη χρήση της άμεσης δημοκρατίας και επομένως την απόκτηση των ωφελειών της. Η μη ύπαρξης πρόβλεψης για υποβολή σε δημοψήφισμα θεμάτων δημοσιονομικού ενδιαφέροντος, η απουσία των μέσων της πρωτοβουλίας και της ανάκλησης και η διαφορετικότητα στα κατώτατα όρια συμμετοχή των πολιτών για την δεσμευτικότητα ή όχι του αποτελέσματος του δημοψηφίσματος είναι θέματα που εμποδίζουν την ανάπτυξη των θετικών επιδράσεων της άμεσης δημοκρατίας και διαιωνίζουν πολλές από τις στρεβλώσεις στο δημόσιο και ιδιωτικό βίο και στο οικονομικό γίνεσθαι. Οι στρεβλώσεις αυτές αφορούν στην αυξημένη παρουσία της διαφθοράς, στο μεγάλο δημόσιο χρέος, στο μεγάλο και αντιπαραγωγικό δημόσιο τομέα, στο μη ελκυστικό επιχειρηματικό περιβάλλον, στο δημοκρατικό έλλειμμα όσον αφορά την ίση μεταχείριση πολιτών και αξιωματούχων και στην εκτεταμένη φοροδιαφυγή. Η υιοθέτηση πρωτοβουλιών και δημοψηφισμάτων που θα προέρχονται από το λαό μπορούν να τεθούν στην κρίση των πολιτών και να αντιμετωπιστούν τα ζητήματα των παραπάνω στρεβλώσεων. Ο θεσμός της ανάκλησης θα μπορούσε να συνεισφέρει στην μείωση της διαφθοράς, στην αύξηση της λογοδοσίας και στην περιφρούρηση της διαφάνειας. Η αναθεώρηση του Συντάγματος με την προσθήκη άρθρου που θα αυξάνει τον βαθμό ελέγχου των πολιτικών και

θα τους καθιστά υπόλογους ουσιαστικά, είναι επιβεβλημένη για να κατοχυρωθεί μία θεμελιώδης διάσταση της δημοκρατίας: η ισονομία.

Η προσφυγή της Ελλάδας στον μηχανισμό στήριξης της Ευρωπαϊκής Ένωσης και του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (ΔΝΤ) για την αντιμετώπιση της δημοσιονομικής κρίσης των δύο τελευταίων ετών (από το 2010 έως σήμερα) έχει επιφέρει επιπλέον δημοκρατικό έλλειμμα, καθώς οι αποφάσεις για την οικονομική πολιτική και τα φορολογικά μέτρα λαμβάνονται υπό την καθοδήγηση της Τρόικα (Ε.Ε., ΕΚΤ, ΔΝΤ) η οποία δεν έχει εξουσιοδοτηθεί από το λαό για την αρμοδιότητα αυτή.

Σήμερα είναι πλέον γενικότερα αποδεκτό ότι τα προβλήματα της διακυβέρνησης, της οικονομικής πολιτικής, της διαφθοράς και των οικονομικών επιδόσεων μιας χώρας συνδέονται μεταξύ τους στενά. Συχνά, η επίλυση ενός από αυτά εξαρτάται από την επίλυση κάποιου άλλου και η χειροτέρευση κάποιου από αυτά συχνά προκύπτει ως συνέπεια της χειροτέρευσης κάποιου άλλου.

Η Ελλάδα είναι η χώρα που σύμφωνα με τις υπάρχουσες εκτιμήσεις θεωρείται μια δημοκρατική χώρα, που όμως παρουσιάζει τους μεγαλύτερους δείκτες αντίληψης διαφθοράς στην Ευρωζώνη, ενώ συγκαταλέγεται στις χώρες με το χαμηλότερο κατά κεφαλή εισόδημα, ακόμη και όταν αυτό εκφράζεται σε μονάδες σταθερής αγοραστικής δύναμης. Από την παραπάνω ανάλυση προκύπτει ότι ο αποτελεσματικός περιορισμός της διαφθοράς στη χώρα μας θα έχει σημαντικές επιπτώσεις και στην οικονομική ανάπτυξη. Έτσι, η κατάλληλη αναπτυξιακή πολιτική των κυβερνήσεων, δεν μπορεί να μην υιοθετεί, ως έναν από τους βασικούς της άξονες, τον ουσιαστικό περιορισμό της διαφθοράς. Το γεγονός ότι τα πολιτικά κόμματα θεωρούνται ως ο θεσμός με την υψηλότερη διαφθορά στη χώρα, η οποία μάλιστα εκτιμάται ότι είναι από τις μεγαλύτερες παγκοσμίως, υποδηλώνει ότι ο αποτελεσματικός έλεγχος του φαινομένου δεν μπορεί να επιτευχθεί χωρίς τις κατάλληλες δομικές μεταβολές του υπάρχοντος συστήματος.

Ο Τοκβίλ (1840) αναφέρει ότι «τα έθνη της εποχής μας δεν δύνανται να αποτρέψουν τις ευκαιρίες των ανθρώπων να καταστούν ίσοι, αλλά εξαρτάται από τους ίδιους εάν οι αρχές της ισότητας θα τους οδηγήσουν στη δουλεία ή στην ελευθερία, στη γνώση ή στη βαρβαρότητα, στην ευμάρεια ή στην ένδεια».

Η άμεση δημοκρατία είναι ένα κοφτερό πλειοψηφικό ξίφος και γιαυτόν και μόνο το λόγο ενδεχομένως εξαιρετικά επικίνδυνη για τις μειοψηφίες. Μπορεί να καταστεί απειλητική για τη σταθερότητα, όταν οι πολιτικοί αρχηγοί τείνουν προς τη δημαγωγία, και η πλειοψηφία του λαού δεν διαθέτει επαρκή πολιτική ενημέρωση, ενώ ταυτόχρονα πέφτει εύκολα θύμα προπαγάνδας. Κατάχρηση της άμεσης δημοκρατίας παρατηρείται συχνά σε δημοκρατίες οι

οποίες είναι ούτως ή άλλως προβληματικές. Αλλά ακόμη και σε μια βαθιά ριζωμένη ανταγωνιστική δημοκρατία, όπως οι ΗΠΑ, τα στοιχεία άμεσης δημοκρατίας που εξήχθησαν σε πολλές πολιτείες έχουν την τάση να χειραγωγούνται και να ελέγχονται, επομένως να γίνονται αντικείμενο εκμετάλλευσης ή εγκλωβισμού από επιμέρους συμφέροντα. Το φαινόμενο αυτό ωστόσο μπορεί να εμφανιστεί και εκεί όπου η άμεση δημοκρατία είναι απλώς τμήμα μιας διευθέτησης, η οποία βασίζεται στο δημοψήφισμα και τις κοινωνικές συμφωνίες, όπως στην Ελβετία. Στον αντίποδα όμως, στη δημοψηφισματική δημοκρατία έχουν την αφετηρία τους και ορισμένες σταθεροποιητικές συνέπειες, οι οποίες συμβάλλουν στο γενικό καλό, όπως η ενσωμάτωση των πολιτών, οι αποφάσεις για ιδιαίτερα επίμαχα θέματα ή η δυνατότητα επίλυσης καυτών θεμάτων του λαού, τα οποία δεν θα μπορούσαν να λυθούν με άλλον τρόπο.

Σύμφωνα με τον Julien (1972, σελ.155), η (έμμεση) δημοκρατία είναι «άρρωστη» γιατί οι πολίτες δεν παραχωρούν τις ψήφους τους σε πολιτικούς άνδρες από τους οποίους περιμένουν συγκεκριμένες πραγματοποιήσεις σύμφωνες με τις συγκεκριμένες υποχρεώσεις που αυτοί ανέλαβαν. Η εκλογική διαδικασία δεν είναι μια θετική πράξη με την οποία οι πολίτες κάνουν γνωστή τη θέληση τους και δίνουν στους πληρεξούσιους τους επιτακτική εντολή να την εφαρμόσουν. Είναι στην ουσία μία αρνητική πράξη, με την οποία οι πολίτες, αντί να προσχωρούν σε ένα εποικοδομητικό πρόγραμμα, εκλέγουν το μικρότερο κακό: τους ενδιαφέρει να «φράξουν το δρόμο» στις συντηρητικές δυνάμεις, ή στις δυνάμεις τις προοδευτικές, ή στον κομμουνισμό. Ο κάθε θεσμός όμως πεθαίνει όταν γίνεται αποκλειστικά αμυντικός μέσα σε έναν κόσμο όπου οι όροι διαβρώσεως, οι τεχνικές της παραγωγής, οι ιδέες και οι επιδιώξεις των λαών μεταμορφώνονται ταχύτατα και προωθούνται με τον ίδιο ρυθμό μιας καθημερινής ζωής που αρνιέται να καταντήσει ένα απλό τυπικό.

Η μετάβαση σε μια δημοκρατία που θα περιέχει αμεσοδημοκρατικά στοιχεία, είναι μία διαδικασία που θα συναντά εμπόδια καθώς, όπως αναφέρει ο Μακιαβέλι (2003, σελ.51) «δεν υπάρχει πιο επικίνδυνο πράγμα να επιχειρήσει κανείς, ούτε με πιο αμφίβολη επιτυχία, ούτε πιο επικίνδυνο στο χειρισμό του, από το προσπαθεί να εισαγάγει νέους θεσμούς (αλλαγές). Γιατί, εισάγοντας τους, έχει εχθρούς όλους εκείνους που ευεργετούνταν από τους παλιούς θεσμούς και έχει χλιαρούς υποστηρικτές, όλους εκείνους που θα ευεργετηθούν από τους νέους θεσμούς...».

Προτάσεις για περαιτέρω έρευνα θα μπορούσαν να είναι η έρευνα πεδίου για την ανάγκη θέσπισης λαϊκών πρωτοβουλιών στην Ελλάδα, την καταγραφή επιθυμητών ερωτημάτων σε μελλοντικά δημοψηφίσματα και την αύξηση της συμμετοχής των πολιτών στα κοινά. Επίσης, η επίδραση που ασκεί η άμεση δημοκρατία στο νομοθετικό σώμα. Τέλος αν η οικονομική ανάπτυξη αυξάνει το επίπεδο της δημοκρατίας και περιορίζει το βαθμό της διαφθοράς.

6. Βιβλιογραφία

Αρχαίοι Συγγραφείς

1. Αθήναιος (1997), *Δειπνοσοφιστών Ζ*, Σειρά Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας «Οι Έλληνες» Αθήναιος, Άπαντα Τόμος 6, Εκδόσεις Κάκτος.
2. Αριστοτέλης (2000), *Αθηναίων Πολιτεία*, Σειρά «Μέλαινα Σχολή», Εκδόσεις Άγρα.
3. Αριστοτέλης (1993), *Πολιτικά*, Σειρά Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας «Οι Έλληνες» Αριστοτέλης Άπαντα Τόμοι 1-3, Εκδόσεις Κάκτος.
4. Δημοσθένης (1994), *Περί των Συμμοριών – Κατά Ανδροτίωνος*, Άπαντα, Τόμοι 3 και 6, σειρά οι Έλληνες, 289 και 292, Εκδόσεις Κάκτος.
5. Ηρόδοτος (1990), *Ιστορίαι*, Τόμος Γ' (ΣΤ-Θ), Ερατώ-Πολύμνια-Ουρανία-Καλλιόπη, Άγγελου Βλάχου, Εκδόσεις Παπαδήμα.
6. Θουκυδίδης (2011), *Ιστορία Πελοποννησιακός Πόλεμος*, Βιβλιοθήκη Αρχαίας Ελλάδας, National Geographic Society.
7. Ισοκράτης (2001), *Περί Ειρήνης, Κατά των Σοφιστών, Επιστολή προς Φίλιππον (III), Επιστολή προς Αλέξανδρο (V)*, Ξανθού Γ. Μ., Εκδόσεις Ζήτηρος.
8. Λυσίας (1939), *Λυσίου Λόγοι. Τόμος Α' - Τόμος Β'*, Εισαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια Σταύρου Τζουμελέα, Αθήνα, Εκδόσεις Ι. Ζαχαρόπουλος.
9. Όμηρος (2004), *Ηλιάδα*, μετάφραση Μαυρόπουλος Γ. Θ., Τόμοι Α-Β, Εκδόσεις Ζήτηρος .
10. Πλάτων (1993), *Τιμαίος (ή περί φύσεως) Κριτίας (ή Ατλαντικός)*, Σειρά Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας «Οι Έλληνες», Εκδόσεις Κάκτος.
11. Πλούταρχος (1992), *Βίοι Παράλληλοι, Θησεύς- Ρωμύλος*, σειρά οι Έλληνες, 56, Εκδόσεις Κάκτος.
12. Πλούταρχος (1992), *Βίοι Παράλληλοι, Λυκούργος- Νουμάς*, σειρά οι Έλληνες, 57, Εκδόσεις Κάκτος.
13. Πλούταρχος (1992), *Βίοι Παράλληλοι, Σόλων - Ποπλικόλας*, σειρά οι Έλληνες, 54, Εκδόσεις Κάκτος.
14. Πλούταρχος (1954), *Βίοι Παράλληλοι, Θεμιστοκλής-Κάμιλλος-Περικλής-Φάβιος Μάξιμος*, επιμελητής εκδόσεως Ε.Π. Παπανούτσος. Σειρά, Αρχαίοι Έλληνες Συγγραφείς, 18, Ι.Ν. Ζαχαρόπουλου, Αθήνα.

Σύγχρονοι συγγραφείς

Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία

15. Βενιζέλος Β. Ε. (1991), *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου Ι*, Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.
16. Βολουδάκης Ευάγγελος Κ. (1995), *Ο θεσμός του δημοψηφίσματος μετά την αναθεώρηση του συντάγματος, Διεύρυνση της λαϊκής κυριαρχίας*, Εκδόσεις Σάκκουλας.
17. Βουλή των Ελλήνων (2009), *Σύνταγμα της Ελλάδας, όπως αναθεωρήθηκε με το ψήφισμα της 27^{ης} Μαΐου 2008 της Η' Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων*, http://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/syntagmaHanatheoritikiVouli_1.pdf
18. Βουλή των Ελλήνων (2011α), *Αιτιολογική Έκθεση στο Σχέδιο Νόμου «Διεύρυνση της Άμεσης και Συμμετοχικής Δημοκρατίας με τη Διενέργεια Δημοψηφίσματος»*, http://www.opengov.gr/types/wp-content/uploads/downloads/2011/07/aitiologiki_dimopsifisma.pdf
19. Βουλή των Ελλήνων - Α' Διεύθυνση Επιστημονικών Μελετών Τμήμα Νομοτεχνικής Επεξεργασίας Σχεδίων και Προτάσεων Νόμων (2011β), *Έκθεση επί του Νομοσχεδίου «Διεύρυνση της άμεσης και συμμετοχικής δημοκρατίας με τη διενέργεια δημοψηφίσματος»*, <http://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/7b24652e-78eb-4807-9d68-e9a5d4576eff/d-dhmops-epis.pdf>
20. Cohen Robert (1992), *Αθηναϊκή Δημοκρατία από τη Γέννηση έως το θάνατό της*, Εκδόσεις Ειρμός.
21. Crick Bernard (2006), *Δημοκρατία, Η εποχή μας σε 15 λέξεις*, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, ειδική έκδοση για την εφημερίδα Το Βήμα, Τίτλος πρωτότυπου: *Democracy, A Very Short Introduction* (2002), Oxford University Press.
22. Dahl Robert (1998), *Περί Δημοκρατίας*, Εκδόσεις Ψυχογιός, τίτλος πρωτότυπου: *On Democracy*, Yale University Press.
23. Dunn John (1997), *Δημοκρατία Το ταξίδι που δεν τελείωσε 508 π.Χ. – 1993μ.Χ.*, Oxford University Press, Ινστιτούτο του βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα.
24. Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή – ΟΚΕ (2011), *Γνώμη της ΟΚΕ επί του σχεδίου νόμου «Διεύρυνση της Άμεσης και Συμμετοχικής Δημοκρατίας με τη Διενέργεια Δημοψηφίσματος»*
25. Farrar Cynthia (1991), *Οι αρχές της δημοκρατικής σκέψης στην κλασσική Αθήνα*, Cambridge University Press, Εκδόσεις Παπαδήμας.

26. Forrest W.G. (1994), *Η Γέννηση της Αθηναϊκής Δημοκρατίας, Ο Χαρακτήρας της Ελληνικής Πολιτικής 800 – 400 π.χ.*, Εκδόσεις Παπαδήμας.
27. Julien Claude (1972), *Οι δημοκρατίες αυτοκτονούν, Ελευθερία Ισότητας Αδελφότητας*, Εκδόσεις Αλκαίος
28. Καλογεροπούλου Αθηνά (1972), *Εφιάλτης ο Σοφονίδου*, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους , τ.Γ'1, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα.
29. Καστοριάδης Κορνήλιος (1986), *Η αρχαία ελληνική δημοκρατία και η σημασία της για μας σήμερα*, Εκδόσεις Ύψιλον/Βιβλία.
30. Μακιαβέλι Νικκολό (2003), *Ο ηγεμόνας*, Εκδόσεις Πατάκη.
31. Μανιτάκης Αντώνης (1981), «Το δημοψήφισμα για την ΕΟΚ και οι προεδρικές αρμοδιότητες», *ΕΕΕυΔ (Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου)* 3, σ. 730-738.
32. Manville Brook –Ober Josiah (2003), *Η Εταιρεία των Πολιτών, Τι έχουν να διδαχθούν οι ηγέτες του σήμερα από την Αθηναϊκή Δημοκρατία, την Πρώτη Δημοκρατία στον κόσμο*, Harvard Business School Press, Εκδόσεις Κλειδάριθμος.
33. Μοντεσκιέ (2006), *Το Πνεύμα των Νόμων*, Μετάφραση: Π.Κονδύλης, Κ.Παπαγιώργης, Εκδόσεις Γνώση, Αθήνα, τίτλος πρωτότυπου: Montesquieu, *De L'esprit des lois*. Common-Wealth Ecclesiasticall and Civil, Λονδίνο 1651.
34. Παντελής Ν. Αντ. (2007), *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*, Εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα.
35. Ράικος Αθανάσιος (2002), *Συνταγματικό Δίκαιο τομ.1/Α Εισαγωγή- Οργανωτικό Μέρος*, Εκδόσεις Σάκκουλας.
36. Σακελλαρίου Μ. Β. (1999), *Η Αθηναϊκή Δημοκρατία*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας.
37. Schmidt G. Manfred (2000), *Θεωρίες της Δημοκρατίας*, Εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα.
38. Sinclair R. K. (1997), *Δημοκρατία και συμμετοχή στην αρχαία Αθήνα*, Ινστιτούτο του βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα.
39. Simon Herbert και James March (2003), *Οργανώσεις*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα.
40. Σπηλιωτόπουλος Επαμεινώνδας (1988), Η νομική φύση του δημοψηφίσματος του άρθρου 44§2 του Συντάγματος, σε: Σύμμεικτα Βεγλερή, τόμος Ι.
41. Τερλεξής Πανταζής (1977), *Πολιτειομετρία*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα
42. Τοκβίλ Ντε Αλέξης (1997), *Η Δημοκρατία στην Αμερική*, Εκδόσεις Στοχαστής, Τίτλος πρωτότυπου: Alexis de Tocqueville, *De la Democratie en Amerique*, 1840, France.
43. Τράπεζα της Ελλάδος-ΤτΕ (2011), Έκθεση του Διοικητή για το 2010, προς την 78^η ετήσια τακτική γενική συνέλευση των μετόχων στις 18 Απριλίου 2011, τυπώθηκε στο Ίδρυμα Εκτύπωσης Τραπεζογραμματίων και Αξιών της ΤτΕ.

44. ΦΕΚ (Φύλλο Εφημερίδας της Κυβερνήσεως) (24/10/2011), Αρ. Φύλλου 220, νόμος υπ' αριθ. 4023 με τίτλο «Διεύρυνση της άμεσης και συμμετοχικής δημοκρατίας με τη διενέργεια δημοψηφίσματος».
45. Φιλολογική ομάδα Κάκτου (2009), *Τι είπαν οι αρχαίοι Έλληνες, Δημοκρατία*, Εκδόσεις Κάκτος, Οδυσσέας Χατζόπουλος.
46. Χρυσόγονος Χ. Κώστας (2003), *Συνταγματικό Δίκαιο*, Εκδόσεις Σάκκουλας.

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

47. Bachrach Peter (1970), *Die Theorie demokratischer Elitenherrschaft*, Frankfurt.
48. Bachrach Peter and Botwieniek Aryeh (1992), *Power and Empowerment: A radical theory of Participatory Democracy*, Philadelphia, Pa.
49. Barber R. Benjamin (1994) (αγγλική έκδοση 1984), *Starke Democratie. Uber die Teilhabe am Politischen*, Hamburg.
50. Barro R.J. (1996), Democracy and Growth, *Journal of Economic Growth*, 1, 1-27.
51. Blomberg, S. B., Hess, G. D., & Weerapana, A. (2004), The impact of voter initiatives on economic activity. *European Journal of Political Economy*, 20(1), 207–226.
52. Buchanan M. – Tullock Gordon (1958), *The Calculus of Consent: Logical Foundations of Constitutional Democracy*, University of Michigan Press, Liberty Fund, Inc.
53. Butler David & Ranney Austin (1994), *Referendums Around the World*, Washington D.C.
54. Cronin E. Thomas (1999), *Direct Democracy The Politics of Initiative, Referendum, and Recall*, Harvard University Press.
55. Federal Constitution of the Swiss Confederation of 18 April 1999 (Status as of 1 January 2011).
56. Feld P. Lars and M.R. Savioz (1997), Direct Democracy Matters for Economic Performance: An Empirical Investigation, *Kyklos* 50, 507-538.
57. Feld P. Lars, Kirchgässner Gebhard and Schaltegger A. Christoph (2004), Fiscal Federalism and Economic Performance: Evidence from Swiss Cantons, Philipps-Universität Marburg, Fachbereich Wirtschaftswissenschaften Nr. 20, Marburg
58. Feld P. Lars and Kirchgässner Gebhard (2005), Sustainable Fiscal Policy in a Federal System, Switzerland as an example, Working Paper No 16, Center for Research in Economics, Management and the Arts. (Crema), Basel.
59. Feld P. Lars and Kirchgässner Gebhard (2006), On the effectiveness of debt break, the Swiss Experience, Working Paper No 21, Center for Research in Economics, Management and the Arts. (Crema), Basel.

60. Feld P. Lars, Kirchgässner Gebhard and Fischer A.V. Justina (2010), The Effect of Direct Democracy on Income Redistribution: evidence for Switzerland, *Economic Inquiry* Vol. 48, No. 4, October 2010, 817–840
61. Frey S. Bruno (1994), Direct Democracy: Politico-Economic Lessons from Swiss Experience: *The American Economic Review*, Vol. 84, No. 2, Papers and Proceedings of the Hundred and Sixth Annual Meeting of the American Economic Association (May, 1994), pp.338-342.
62. Fishkin S. James (1991), *Democracy and Deliberation*, New Haven, London.
63. Gallagher Michael (1996), «Επίλογος» στο Gallagher Michael & Uleri, Pier Vincenzo, *The Referendum Experience in Europe*, London/ New York, pp.226-252.
64. Giddens Anthony (1997), *Jenseits von Links und Rechts*, Frankfurt [Ελλ. Έκδοση: Giddens A. (1999), *Πέραν της Αριστεράς και της Δεξιάς*, Αθήνα: Πόλις.]
65. Habermas Jurgen (1992), *Legitimationprobleme im Spatkapitalismus*, Frankfurt.
66. Habermas Jurgen (1999), Drei normative Modelle Der Demokratie, in Habermas J., *Dei Einbeziehung des Anderen. Studien zur Politischen Theorie*, Frankfurt.
67. Hirst Paul (1994), *New Forms of Economic and Social Governance*, Cambridge.
68. Kaufmann Bruno, Bóchi Rolf, Braun Nadja (2010), The IRI (Initiative & Referendum Institute Europe) Guidebook to Direct Democracy in Switzerland and beyond, editor Paul Carline in cooperation with Federal Department of Foreign Affairs, General Secretariat, Presence Switzerland.
69. Kaufmann Bruno Waters M. Dane (2004), *Direct Democracy in Europe: A Comprehensive Reference Guide to the Initiative and Referendum Process*, in Carolina Academic Press, Durham, North Carolina, USA, Sponsored by IRI Europe, Initiative & Referendum Institute Europe and IRI Initiative & Referendum Institute.
70. Kobach W. Kris (1993), *The Referendum: Direct Democracy in Switzerland*, Aldershot.
71. Kyriazis K. Nicholas (2010), *Why Ancient Greece, The birth and development of democracy*, Marathon Friends Club, forthcoming.
72. Kyriazis K. Nicholas & Karayiannis D. Anastassios (2011), Democracy, Institutional Changes and Economic Development: The Case of Ancient Athens, *The Journal of Economic Asymmetries*, Vol. 8 No. 1, 2011, Papers presented at the International Conference on Economics, Politics and Ethics in the Light of the Intellectual Inheritance of Ancient Athens, Delphi, Greece, September 13-14, 2010
73. Linder Wolf (1994), *Swiss Democracy. Possible Solutions to Conflict in Multicultural Societies*, New York.

74. Linder Wolf (1999), *Schweizerische Demokratie. Institutionen, Prozesse, Perspektiven*, Bern/Stuttgart/Wien
75. Lowenstein H. Daniel (2010), After the tax revolt: California's Proposition 13 turns 30, *California Legal History, Volume 5*, Publisher: California Supreme Court Historical Society, Fresno, USA, Review Essay of Jack Citrin and Isaac William Martin, Editors, Berkeley: Institute of Governmental Studies, 2009, 169 pp.
76. Matsusaka G. John (2005a), Direct Democracy Works, *The Journal of Economic Perspectives*, Vol. 19, No. 2, pp. 185-206.
77. Matsusaka G. John (2005b), The eclipse of legislatures: Direct democracy in the 21st century, *Public Choice*, 124: 157–177
78. Matsusaka G. John (2005c), Direct Democracy and Fiscal Gridlock: Have Voter Initiatives Paralyzed the California Budget? Center for the study of Law and Politics, Working Paper No. 23, USC Law School and California Institute of Technology, Los Angeles
79. Matsusaka G. John (2010), A Case Study on Direct Democracy: Have Voter Initiatives Paralyzed the California Budget?, *The Book of the States, The Council of State Governments, Ballot Propositions*.
80. Pateman Carole (1970), *Participation and democratic theory*, London
81. Przewoski A. and Limonghi F (1993), Political Regimes and Economic Growth, *Journal of Economic Perspectives*, 7 (3), 51-69.
82. State of California (2012), Governor's Budget Summary 2012-2013, Edmund Jr Brown, Governor, to the California Legislature Regular Session 2011-2012.
<http://www.ebudget.ca.gov/>
83. Tavarez J. and Wacziarg R. (2001), How democracy affects growth, *European Economic Review*, 45, 1341-1378
84. Voigt Stefan and Blume Lorenz (2009a), The Economic Effects of Federalism and Decentralization – A Cross-Country Assessment, Joint Discussion Paper Series in Economics by the Universities of Aachen · Gießen · Göttingen · Kassel · Marburg · Siegen, No. 05-2009
85. Voigt Stefan and Blume Lorenz (2009b), The Effects of Direct Democratic Institutions on the Political Process – Much Ado About (Almost) Nothing?, available at: <http://ssrn.com/abstract=1507176>
86. Warren E. Mark (1992), Democratic theory and self-transformation, *APSR* 86.

Ξενόγλωσσος Ημερήσιος Τύπος

- Contra Costa Times (30/08/2009 Updated: 22/04/2011), Online database lists salaries of more than 134,000 workers across Bay Area and beyond, Grown during better times, public paychecks stick out during lean years, By Thomas Peele, http://www.contracostatimes.com/data/ci_13226767, retrieved 23/01/2012
- Economist (14/05/2009), California The ungovernable state, As California ceases to function like a sensible state, a new constitution looks both necessary and likely http://www.economist.com/node/13649050?STORY_ID=13649050, retrieved 14/1/2012
- Economist (20 April 2011) Lessons from California, The perils of extreme democracy, California offers a warning to voters all over the world <http://www.economist.com/node/18586520>, retrieved 15/1/2012
- Los Angeles Times (27/12/2011), The year of the recall, by Spivak Joshua, USA, ιστότοπος:<http://www.latimes.com/news/opinion/commentary/la-oe-spivak-recall-20111227,0,894634.story>, retrieved 9/1/2012
- New York Times (4/8/2010), Court Rejects Same-Sex Marriage Ban in California, by Jesse Mckinley and John Schwartz, <http://www.nytimes.com/2010/08/05/us/05prop.html> retrieved 22/1/2012
- Neue Zürcher Zeitung - NZZ (27/09/2009), Spannung bis zum Schluss, Volk stimmt für IV-Vorlage – Ständemehr nur knapp geschafft, Spannung bis zum Schluss (Schweiz, NZZ Online), retrieved 20/1/2012
- Neue Zürcher Zeitung - NZZ (26/09/2010), Deutschschweizer Stimmvolk bringt den Durchbruch, Abstimmung über 4. ALV-Revision - Wirtschaftskrise vertieft Röstigraben, http://www.nzz.ch/nachrichten/schweiz/sanierung_arbeitslosenversicherung_1.7689573.html, retrieved 20/1/2012
- Neue Zürcher Zeitung - NZZ (27/09/2010), Und wieder klafft der Röstigraben, Korrelation zwischen Arbeitslosenquote und Nein-Stimmen bei ALV-Vorlage, http://www.nzz.ch/nachrichten/schweiz/roestigraben_beim_abstimmungsergebnis_1.7705277.html, retrieved 20/1/2012
- Neue Zürcher Zeitung - NZZ (22/03/2011), "Der Versuch, eine Exekutive zu stoppen" by Peter Jankovsky

Ελληνόγλωσσος Ημερήσιος Τύπος

- Εξπρές (9/02/2009), Η Ελβετία καταργεί τα φορολογικά προνόμια για τους πλούσιους ξένους

Διαδίκτυο

- <http://www.admin.ch/ch/e/rs/1/101.en.pdf>
- <http://ballotpedia.org>
- <http://news.bbc.co.uk/2/hi/americas/7760249.stm>
- California Property Tax information, www.californiataxdata.com. California Tax Data, *What is Proposition 13*, retrieved 4/01/2012
- California Secretary of State - Website (2012), <http://www.sos.ca.gov/elections/ballot-measures/history-initiatives-info.htm>, retrieved 14/01/2012
- <http://c2d.unige.ch/home-page-e.html>
- <http://www.ebudget.ca.gov/>
- www.hellenicparliament.gr
- in.gr, Απέλαση μεταναστών που καταδικάζονται για σοβαρά εγκλήματα ψήφισαν οι Ελβετοί, 28-11-2010.
- www.iandrinstitute.org
- <http://iri-navigator.org/>
- <http://www.naftemporiki.gr/markets/spread.asp>
- <http://news.bbc.co.uk/2/hi/americas/7760249.stm>
- National Conference of State Legislatures (2011), Ιστότοπος: www.ncsl.org/default.aspx?tabid=16581, retrieved 10/01/2012
- www.transparency.org